

12

КИЇВ-1973

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни
- Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки
- Суспільно-політичне життя трудящих (добірка)
- Уніатська церква на службі реакції
- Американські наукові центри африканістики

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *М. В. Коваль*. Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). *З. Г. Лихолобова*. Рост и сплочение рабочих рядов Донбасса в годы второй пятилетки. *К. Е. Дмитрук*. Униатская церковь на службе реакции. *А. А. Озадовский*. Американские научные центры африканистики. *Методология и методика исторических исследований*. *И. С. Дзюбка, И. Г. Наконечный*. О системном подходе к классификации закономерностей развития мировой системы социализма. Сообщения. *Общественно-политическая жизнь трудящихся*. *Л. Д. Витрук, Н. Р. Плющ, Е. П. Талан*. Политическая активность трудящихся Советской Украины в связи с ознаменованием 50-летия СССР. *Л. Д. Аршинова*. Участие колхозного крестьянства западных областей Украины в работе государственных органов (1951—1958 гг.). *И. Ф. Джебрайлов*. Социалистическое соревнование шахтеров Донбасса с нефтяниками Баку в 1939—1941 гг. Заметки. В помощь преподавателю истории. Документы и материалы. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор исторической литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *M. V. Koval*. Soviets of Working Peoples Deputies of the Ukrainian SSR during the Years of the Great Patriotic War (1941—1945). *Z. P. Likholobova*. Growth and Unification of the Working Ranks of the Donbas in the Years of the Second Five-Year Plan. *K. E. Dmitruk*. Uniate Church in Reaction's Service. *A. A. Ozadovsky*. American Scientific Centres of Africa Study. *Methodology and Procedure of Historic Researches*. *I. S. Dzyubko, I. G. Nakonechnyi*. On System Approach to Classification of Regularities in Development of the World System of Socialism. Communications. *Social and Political Life of the Working People*. *L. D. Vitruk, M. P. Plyushch, E. P. Talan*. Political Activity of the Working People of the Soviet Ukraine in Connection with Celebration of the 50th Anniversary of the USSR. *L. D. Arshinova* (Chernovtsy). Participation of the Collective Farm Peasantry of the Ukraine Western Regions in the Work of the State Bodies (1951—1958). *I. F. Dzebraiilov* (Baku). Socialist Competition of the Donbas Miners with the Baku Oil-Industry Workers. Notes. In aid of the teacher of history. Documents and materials. Documentary sketches. Our calendar. Review of historical literature. Criticism and bibliography. News and information. Letters to the Editorial Board. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 12 (153)

ГРУДЕНЬ

1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- М. В. Коваль — Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) 3
З. Г. Лихолобова (Донецьк) — Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки 16
К. Є. Дмитрук — Уніатська церква на службі реакції 28
А. А. Озадовський — Американські наукові центри африканістики 40

Методологія та методика історичних досліджень

- І. С. Дзюбко, І. Г. Наконечний — Про системний підхід до класифікації закономірностей розвитку світової системи соціалізму 50

ПОВІДОМЛЕННЯ

Суспільно-політичне життя трудящих

- Л. Д. Вітрук, М. Р. Плющ, Є. П. Талан — Політична активність трудящих Радянської України у зв'язку з відзначенням 50-річчя СРСР 61
Л. Д. Аршинова (Чернівці) — Участь колгоспного селянства західних областей України у роботі державних органів (1951—1958 рр.) 68

* * *

- І. Ф. Джебраїлов (Баку) — Соціалістичне змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Баку в 1939—1941 рр. 73

ЗАМІТКИ

- М. К. Івасюга (Львів), П. І. Пастер, Ю. Ю. Сливка (Львів) — З до-свіду написання історії міст і сіл Львівської області 79
В. А. Рибалко (Донецьк) — Марксистсько-ленінське навчання комуністів у системі партійної освіти в 1946—1950 рр. (За матеріалами Донецької парторганізації) 84
С. П. Литвиненко (Харків) — З історії революційної боротьби селянства Полтавщини в період підготовки Великого Жовтня 89
К. В. Айвазян (Єреван) — Про найдавніші зв'язки вірмен зі східними слов'янами 96

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- О. І. Бевза — Підсумки екзаменів з історії та суспільствознавства в 1973 р. і завдання учителів 100

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Братня допомога народів СРСР Радянській Україні (1943—1945 рр.). Підготували до друку *М. З. Данилюк, А. Ф. Ларін* 105

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- М. С. Милявський (Нікополь)* — Їх розстріляли на світанку 111

НАШ КАЛЕНДАР

- М. О. Скрипник (Одеса)* — До 75-річчя з часу створення Одеського комітету РСДРП 114
М. В. Знаменська — До 15-річчя Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби 115

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. В. Різницька (Дніпропетровськ)* — Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик і заводів України 119

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- А. В. Лихолат* — Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві 127
О. Т. Єрісов (Полтава) — За мужність і відвагу. Документальні розповіді про полтавців — Героїв Радянського Союзу 129
В. Ф. Безпальчий — І. П. Поліщук. Спадкоємність і взаємовплив культур 130
Д. І. Румянцева — Хрестоматія з курсу суспільствознавства 132
П. М. Калениченко — Боевое содружество советского и польского народов 133
Я. П. Кісь (Львів), В. В. Мавродін (Ленінград), Є. М. Косачевська (Ленінград) — Маврикій Горн. Класова боротьба й соціальні конфлікти в містах Червоної Русі в 1600—1647 роках на фоні економічних відносин 136

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Н. М. Славінська, М. О. Гурін* — Відзначення 70-річчя II з'їзду РСДРП у вузах республіки 139
М. Д. (Одеса) — Наукова конференція, присвячена 50-річчю Вересневого антифашистського повстання в Болгарії 141
О. Г. Цветков — Американський вчений у Києві 141
С. М. Глущенко, М. О. Луценко — Історична тематика у виданнях Політвидаву України та «Наукової думки» в 1974 р. 142
В. М. Хабенко (Свальяа) — Народний музей В. І. Леніна 144
Віктор Макарович Самофалов 145

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- А. З. Барабой* — Про яке «пророцтво» йдеться в листах Б. Хмельницького до російського уряду? 146
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1973 р. 149

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), **Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **І. І. Коломійченко** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін** (відповідальний секретар), **В. М. Нем'ягий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун**.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92.

Технічний редактор *Т. Р. Спекторова*.

Коректор *Н. С. Шпиталь*.

БФ 01822. Здано до складання 27.X 1973 р. Підписано до друку 18.XII 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,18. Зам. К-188. Тираж 8892. Ціна 40 коп.

«Український історический журнал» № 12 (на українском языке). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, Горького, 3. Телефон: 24-29-92. Издательство «Наукова думка», Репина, 3. Типография издательства «Кийська правда», Киев, ул. Ленина, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 16,18. Тираж 8892. Цена 40 коп.

Статті

М. В. КОВАЛЬ

РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

Уроки Великої Вітчизняної війни надзвичайно відповідальну роль виконували Ради депутатів трудящих, які, спираючись на підтримку мільйонів людей, здійснювали всю державну роботу на місцях.

Глибоке наукове розкриття докорінних переваг радянського суспільного і державного ладу — одного з найважливіших факторів перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні — було і залишається актуальним завданням учених-суспільствознавців. Увагу дослідників привертає, зокрема, багатогранна і напружена законодавча й організаторська діяльність органів державної влади — Рад депутатів трудящих.

Основні положення й відомості, що розкривають напрям і зміст роботи Рад у воєнних умовах, знаходимо в таких капітальних працях, як «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу», «Історія держави і права», монографіях В. Ю. Маланчука, В. М. Терлецького, ряді статей¹.

Розглядаючи деякі важливі аспекти роботи Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни, автор усвідомлює, що ґрунтовна наукова розробка проблем радянського будівництва в цей період ще попереду.

Серед численних функцій Рад найважливішою була функція воєнного захисту країни. Вся господарська, організаторська, соціально-культурна робота була підпорядкована одній меті — забезпеченню перемоги над ворогом. Зміст і методи роботи Рад у нових умовах визначила Комуністична партія: залучити до активної участі в усіх сферах господарського і суспільно-політичного життя максимальну кількість населення, правильно розподілити обов'язки, створити необхідні умови для безперебійної, високопродуктивної діяльності як на фронті, так і в тилу. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» органи влади повинні були всіляко сприя-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967; т. 2, 1968; т. 3, 1969; Історія держави і права, т. 2, К., 1967; В. Маланчук. Торжество лєнінської національної політики. Комуністична партія — організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР, Львів, 1963; В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958), К., 1966 та ін.

ти військовому командуванню у використанні всіх сил і засобів для потреб оборони країни.

Ради в центрі й на місцях стали найактивнішою складовою частиною воєнного організму країни. В роки війни при виконках Рад працювали такі відділи: охорони здоров'я, культури, народної освіти, соціального забезпечення, сільського та комунального господарства, фінансовий, шляхового будівництва, зв'язку, місцевої промисловості і торгівлі.

Багато депутатів і штатних працівників Рад пішли на фронт або разом з евакуйованими підприємствами виїхали на схід. Ті, хто залишився на місцях, працювали з подвоєною енергією, заступаючи вибулих. Відбулося спрощення структури й скорочення штатів державного апарату. До роботи в Радах були широко залучені пенсіонери, домогосподарки, студенти, робітники, які працювали безплатно, на громадських засадах.

Велика Вітчизняна війна висунула багато нових проблем перед державними органами, внесла зміни у форми діяльності органів Радянської влади. Це можна простежити на прикладі роботи Рад Києва та Одеси під час оборони цих міст. Здійснюючи господарсько-організаторську й соціально-культурну функції, органи влади брали тут найактивнішу участь у перебудові господарства на воєнний лад, евакуації цінного майна, розміщенні госпіталів, військових частин, відправці населення на оборонні роботи, організації протиповітряної оборони, розподілі трудових та матеріальних ресурсів і т. ін. З самого початку війни галузеві відділи виконкомів Рад працювали в найтіснішому контакті з військовими органами, а згодом, коли було створено міські комітети оборони, Ради злилися з ними.

Під час оборони Києва та Одеси органи Радянської влади приділяли велику увагу постачанню продовольства населенню, забезпеченню його невідкладних побутових і культурних потреб, налагодженню безперебійної роботи міського транспорту. По Києву щодня курсувало 310 трамвайних вагонів, якими перевезено за два місяці більше 22 млн. пасажирів. У місті нормально працювали театри, 14 кінотеатрів, виходили газети². Дуже складні завдання постали перед радянськими органами обложеної ворогом Одеси, населення якої треба було забезпечити продуктами, паливом, водою. Ще в серпні 1941 р. жителі одержали більше 260 тис. хлібних і продуктових карток; у різних місцях було вирито додатково 58 колодязів, взято на облік запаси палива й запроваджено його нормування³.

У зв'язку з тимчасовим відступом Червоної Армії з території України Президію Верховної Ради та Рад Народних Комісарів УРСР було евакуйовано спочатку до Саратова, а потім у Москву, де вони завдяки допомозі місцевих партійних і радянських організацій та всієї громадськості змогли продовжувати свою роботу серед евакуйованих на Схід спеціалістів-виробничників і творчої інтелігенції. Велике значення мала діяльність, спрямована на збереження, за умов окупації території України, установ української радянської науки й культури, на посилення їх ролі в зміцненні радянського тилу. Так у роки війни з усією силою виявилось вирішальне значення багатонаціональної Радянської держави у збереженні державності українського народу.

Тимчасово захопивши територію УРСР, фашистські окупанти прагнули ліквідувати соціалістичний лад і розчленувати Україну, позбавити її державності і, зрештою, перетворити на колонію німецького імперіа-

² Я. Пашков. Місто-герой на Дніпрі, К., 1969, стор. 213—214.

³ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг., Документы и материалы, Одесса, 1970, стор. 139—140.

лізму, а населення поневоляти. Викоринуючи «залізом і кров'ю» радянські порядки на окупованій території, гітлерівці силкувалися відірвати народ від Радянської влади. Один з високопоставлених чиновників рейхскомісаріату «Україна» фон Гомайер у листі до імперського міністра окупованих територій Розенберга писав: «У війні з Радами... вирішальне значення має таке: чи буде народ на нашому боці, чи залишиться індіферентним, чи міцно триматиметься радянського ладу»⁴. Але ні демагогічні обіцянки, ні жорстокий окупаційний режим не могли захитати вірність трудящих владі Рад, примусити їх служити людиноненависницьким цілям фашизму.

Відразу ж, як тільки фашистські загарбники переступили священні кордони СРСР, в їх тилу розгорнувся партизанський рух, який посилювався в міру просування гітлерівських військ. «Ми в тилу,— писав Герой Радянського Союзу М. М. Попудренко,— переконалися, що народ, який уже звів ав німецько-фашистської влади, ніколи не буде жити при цій владі»⁵. Антифашистська боротьба на окупованих територіях була всенародною і втілювала в собі чудові якості нашого народу — його беззавітну відданість Комуністичній партії, Радянській владі, полум'яний соціалістичний патріотизм.

Крах політичних заходів фашистів, як і всього окупаційного режиму, відмічали неодноразово й вони самі. В одному з таємних оглядів гестапо про становище на окупованій території у 1942 р. вказується: «Більшість населення відкидає панування німців»⁶.

Війна фашистської Німеччини та її сателітів проти СРСР була загарбницькою, несправедливою. Так само неправомірною була й окупація німецько-фашистськими військами частини його території. Радянський народ не визнавав фашистської окупації та окупаційного апарату. Незалежно від факту тимчасового загарбання фашистами частини радянської території тут зберігали юридичну дію норми радянського права, яких не могли відмінити ніякі окупанти і які здебільшого фактично діяли всупереч незаконному «законодавству» окупантів⁷. Радянське право за своєрідних умов ворожого тилу лежало в основі всієї діяльності комуністичного підпілля і партизанів, спрямованої на захист населення і соціалістичної власності. Радянські закони були єдиною нормою співжиття всіх громадян на окупованій території, засобом згуртування їх на боротьбу проти фашистів.

Надзвичайна життєвість радянського ладу, з одного боку, і безмежна відданість йому трудящих, бажання будь-що зберегти цей лад, з другого, зумовили таке становище, коли, незважаючи на окупацію фашистами території України, в нових, специфічних умовах функції Радянської влади та її органів продовжували виконувати десятки й сотні тисяч патріотів, які боролися проти фашизму. Такими повноважними й законними представниками Радянської влади, що користувались необмеженою довірою населення, були партизани й підпільники. «Партизани ставали виконавцями функцій Радянської влади на місцях»,— справедливо стверджує дослідник Л. Є. Кизя⁸.

Серед народних месників було багато депутатів та активістів Рад. Проводирями українського народу в його боротьбі проти фашизму, за збереження Радянської влади стали такі працівники центральних і місцевих органів влади, депутати Верховних і місцевих Рад, як О. Ф. Фе-

⁴ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 91, арк. 1035.

⁵ М. Попудренко. Щоденник, К., 1949, стор. 69.

⁶ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 3097, арк. 79.

⁷ Б. В. Щетинин. Победа советского общественного и государственного строя в Великой Отечественной войне, М., 1970, стор. 49.

⁸ Л. Є. Кизя. Правди не затьмарити, К., 1965, стор. 38.

доров, С. А. Олексенко, Т. А. Строкач, В. А. Бегма, Д. С. Коротченко, В. М. Дружинін, Г. Г. Онопченко, С. А. Ковпак, П. Х. Куманьок, С. Ф. Маликов і багато інших керівників комуністичного підпілля та партизанських командирів. Згадуючи про свою діяльність у тилу ворога, С. А. Олексенко писав: «Дуже правильно я зробив, що прилетів у тил ворога як депутат Верховної Ради СРСР і з значком депутата... Я став партизанським депутатом, і коли до мене звертались, то не інакше як з «титулом»: «Дозвольте, товаришу депутат»... Партизани використовували це й для роботи серед населення, особливо, коли йшли з відозвою депутата»⁹. Протягом 1943—1944 рр. С. А. Олексенко неодноразово звертався з відозвами до своїх виборців, закликаючи їх посилювати боротьбу проти окупантів.

Виконуючи свої обов'язки перед трудящими, народні обранці — партизани та підпільники — в міру можливостей зустрічалися з ними, вели роз'яснювальну роботу, виконували різні прохання та доручення, як могли — допомагали бійцям у нелегкому лісовому житті. Взимку 1942 р., коли партизанський загін під командуванням С. А. Ковпака вибив фашистів з Путивля на Сумщині, голова міськради Ковпак влаштував прийом виборців, відповів на численні запитання, дав поради. За його вказівкою партизани відкрили фашистські склади з награбованим добром і роздали його селянам¹⁰. Як згадує колишній комісар з'єднання партизанських загонів Ровенської області Л. Є. Кизя, у червні 1943 р. командири рейдових з'єднань депутати Верховної Ради СРСР В. А. Бегма та О. Ф. Федоров у с. Привітівці на Ровенщині влаштували зустріч з населенням¹¹.

«Мені, як депутатові Верховної Ради СРСР, часто доводилося зустрічатися з виборцями, — пише О. Ф. Федоров. — Кожна така зустріч по-своєму хвилююча». Взимку 1943 р., рейдуючи з Клетнянських лісів на Орловщині в Західну Україну, Чернігівське з'єднання партизанів спинилося поблизу с. Лизунова Рудня Ріпкинського району Чернігівської обл. Командир з'єднання організував зустріч з виборцями. Зворушені турботою партизанського генерала, його піклуванням про інтереси народу, люди говорили: «Ради й депутати у нас були, е і завжди будуть». «Змучені ворожою навалюю, нестатками й тяжкою працею, люди хочуть одного — повернення Радянської влади», — констатував О. Ф. Федоров¹². Багатогранна діяльність партизанів та підпільників — депутатів Рад у тилу ворога була важливим показником постійної присутності Радянської влади на окупованій території.

Внаслідок могутнього партизанського руху на Україні виникли цілі партизанські краї, переважно на півночі республіки: у Ровенській області (на північ від залізниці Ковель — Сарни), що на території в 10 тис. км² охоплював майже 1000 сіл; на Поділлі — на північ від Шепетівки (Славутські ліси) й на північний захід від Ізяслава; на Волині, Житомирщині, Сумщині, Київщині. Найбільший партизанський край у районі Брянських лісів простягався на 260 км з півночі на південь і на 40—50 км зі сходу на захід. Партизани визволили від ворога 139 райцентрів та інших населених пунктів і багато з них протягом тривалого часу утримували під своїм контролем¹³. Тут діяли радянські закони, здійснювали свої функції сільські Ради, виконкоми районних Рад та їх органи. Зрозуміло, що форми й методи їх діяльності обумовлювались конкретною обстановкою і не завжди відповідали конституційним нор-

⁹ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 72, арк. 57.

¹⁰ С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1962, стор. 60—61.

¹¹ «Правда України», 12 березня 1967 р.

¹² «Радянська Україна», 17 травня 1973 р.

¹³ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 64—69.

мам. Так, подекуди функції Рад виконували партійні комітети або штаби партизанських формувань і т. ін.

Українські села Дольськ і Шлапань Любешівського району на Волині та білоруські Коліне, Одрижин, Мохро Івановського району Брестської області у травні 1943 р. були визволені народними месниками з'єднань Чернігівсько-Волинського та білоруського ім. Лазо. І коли постало питання, яку форму урядування хотіли б мати трудящі, учасники сходу одностайно висловились за Раду депутатів трудящих. Тут же, на цій незвичайній сесії, було утворено спільну для всіх сіл Раду, а головою її обрано білоруса М. К. Конончука, його заступником — українця Г. С. Корця¹⁴.

У населених пунктах, що входили до партизанських країв, відбудувались колгоспи, відкривалися школи, діяли зв'язок, пошта, готувалися партизанські резерви, провадились заготівлі продовольства та фуражу, відбувалися мітинги і збори, відзначались революційні свята. Подекуди навіть скликалися сесії місцевих Рад. Так, у вересні 1941 р. в райцентрі Холми на Чернігівщині було проведено сесію селищної Ради за участю депутатів, голів колгоспів, колгоспного активу. Про хід війни та завдання радянських патріотів на окупованій території доповідав секретар райкому партії і командир місцевого партизанського загону І. І. Водоп'ян¹⁵.

Вбачаючи в партизанах представників Радянської влади, трудящі, які в умовах окупації продовжували вважати себе радянськими громадянами, всі розпорядження народних месників вважали законом так само, як до окупації — розпорядження органів Радянської влади. Селяни зверталися до партизанів, коли треба було розв'язати різні господарські, побутові чи інші питання. В с. Угриничі на Волині, де стояв загін ім. Суворова, жителі звернулися до командування з проханням дозволити одружитись юнакові, якому ще не минуло 18 років. У багатьох населених пунктах селяни зверталися до партизанів з проханням врегулювати земельні справи, дозволити вивезення лісу тощо.

Політична діяльність учасників комуністичного підпілля і партизанських формувань, усіх радянських патріотів в тилу ворога мала неocenенне значення для зміцнення в широких колах трудящих віри в невичерпні й нездоланні сили Радянської влади, в неминучу перемогу над ворогом. Навіть наші ідейні вороги й фальсифікатори історії, визнаючи, що з точки зору політики партизанський рух зберіг у населення окупованих районів усвідомлення безперервності існування Радянської влади, стверджують: «Радянська влада цілком ніколи не зникла з більшої частини окупованої німцями території»¹⁶.

Величезне значення для відбудови народного господарства й нормалізації всього життя на визволеній від ворога території Української РСР мало широке розгортання в повному обсязі всієї багатогранної діяльності радянських державних органів*. Трудящі маси, які наочно переконалися в незмірних перевагах Радянської влади, в тому, що кращих, справедливіших законів і порядків, ніж радянські, немає і бути не

¹⁴ О. Ф. Федоров. Головний наказ.— «Радянська Україна», 17 травня 1973 р.

¹⁵ «Деснянська правда» (Чернігів), 9 травня 1962 р.

¹⁶ Soviet Partisans in World War II, Madison, 1969, стор. 39.

* Мережа державних органів відновлювалась негайно в міру очищення Червоною Армією території УРСР від ворога. Перші населені пункти УРСР були визволені наприкінці грудня 1942 р.; в лютому 1943 р. ворога вигнано з 33 і частково — з 17 районів Ворошиловградської, Харківської, Сталінської областей; на 1 грудня 1943 р. визволено 12 областей територією 270,5 тис. км² (тобто 47% усієї території), 117 міст, 315 селищ міського типу, 290 сільських районів; на 1 травня 1944 р.— 497,7 тис. км² (85% усієї території), 202 міста, 401 селище міського типу, 615 сільських районів; на початок жовтня 1944 р.— всю територію республіки.

може, взяли найбезпосереднішу, найактивнішу участь у відновленні органів своєї, народної влади, в налагодженні їх роботи. Це був могутній вияв громадсько-політичної волі всього українського народу. Характерно, що в ряді районів Ровенської, Чернігівської, Сумської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Ворошиловградської та інших областей, де активно діяли партизани, районні та сільські Ради розпочали свою легальну роботу ще напередодні приходу радянських військ¹⁷.

Могутнім народним рухом — відновленням нормальної діяльності місцевих органів влади — керували Президія Верховної Ради, Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У, що прибули до Харкова наприкінці серпня 1943 р. Сформовані задалегідь, оперативні групи радянських та господарських працівників вступали у визволені райони разом з передовими частинами Червоної Армії. Активну участь у формуванні органів Радянської влади на місцях брали політоргани військових підрозділів. У всіх визволених містах, райцентрах, селах, селищах одразу ж відновлювалася дія Радянської Конституції і чинність законів країни Рад*. На 1 червня 1945 р. на території України діяло: 24 облвиконкоми, 175 міськвиконкомів, 824 райради (742 — сільських), 16 005 сільрад, 453 селищних Ради¹⁸.

За час війни значно скоротилася кількість депутатів місцевих Рад. Більшість їх перебувала на фронті і в партизанських загонах, евакуювалася вглиб країни. Багато народних обранців загинули в боях за соціалістичну Батьківщину або були страчені фашистами на окупованій території. Загалом по УРСР вибуло від 60 до 80% депутатів місцевих Рад, 62% депутатів обласних Рад, 28% депутатів Верховної Ради УРСР¹⁹.

Ті місцеві Ради, які при відновленні діяльності не мали повного складу депутатів, не могли дотримуватися всіх конституційних вимог. Відповідно до указів Президії Верховної Ради УРСР про відкладення виборів у Ради в зв'язку з обставинами воєнного часу робота виконкомів відновлювалася при наявній кількості депутатів, а там, де їх не було, наново створювалися керівні органи з радянського активу, їх склад затверджувався відповідними партійними і радянськими органами²⁰.

Внаслідок великої організаторської і політичної роботи на керівну роботу в органи Радянської влади були висунуті колишні фронтовики, інваліди війни, передовики промисловості й сільського господарства, працівники науки та культури, активісти. Особливо широко залучалися до роботи в державних органах вірні сини й дочки партії і народу — партизани й підпільники. Так, на 1 січня 1944 р. з частинами Червоної Армії з'єдналося 182 загони, з них 2 200 партизанів було відкликано на партійну і радянську роботу²¹.

¹⁷ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 148, арк. 1—5.

* У роки Великої Вітчизняної війни чисельність населення Української РСР зазнала значних кількісних та якісних змін. Про це свідчать такі демографічні дані: з 27,4 млн. чол. на 1 січня 1945 р. (у 1940 р. в УРСР налічувалося понад 41 млн. чол.) у містах жило 7 млн. 566 тис. (у тому числі в східних областях — 6 млн. 704 тис., у західних — 862 тис.), у селах — 19 млн. 816 тис. (у тому числі в східних областях 14 млн. 829 тис., у західних — 4 млн. 987 тис.); густота населення становила на 1 км² — 49 чол. (до війни — 72 чол.); кількість чоловіків — 9 млн. 835 тис. (36% усього населення), причому у віці від 18 до 59 років — менше 30%; жінок на 1 січня 1945 р. було в республіці 17 млн. 565 тис. (64% усього населення), причому у віці від 18 до 54 років — 50% (ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 5—6 зв., 140).

¹⁸ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 2, арк. 30, 34.

¹⁹ Там же, оп. 18, спр. 782, арк. 2; спр. 742, арк. 22; спр. 280, арк. 7.

²⁰ В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958), К., 1966, стор. 155.

²¹ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 749, арк. 68, 93.

Багато нових працівників не мали досвіду партійної і радянської роботи. Так, з 11 030 голів сільських Рад республіки 8370 чол., або 75%, виконували ці функції вперше²². З метою підготовки й перепідготовки радянських кадрів створювалися спеціальні курси. Висунення місцевих кадрів до роботи в Радах сприяло дальшому зміцненню контактів трудящих з органами влади, їх активізації, посиленню авторитету в народі.

У зв'язку з вибуттям багатьох депутатів зі своїх виборчих округів величезне значення мало залучення радянського активу до роботи в постійно діючих комісіях: фінансово-бюджетній, промисловій, сільськогосподарській, житлово-побутовій, народної освіти, торгівлі тощо. В Сталінській області у 1945 р. при міських та районних Радах створено 238 постійно діючих комісій, у яких брало участь 10 тис. чол.²³ Ще численнішим був низовий актив місцевих Рад. Наприклад, у Вінницькій області у 4637 постійно діючих комісіях при виконкомах сільрад брало участь 27 тис. чол. Причому лише при Мізяківській сільраді Вінницького району працювало 155 активістів²⁴. Усього в республіці на кінець війни при виконкомах Рад було створено майже 100 тис. постійно діючих комісій, у яких брало участь майже 564 тис. депутатів та активістів²⁵.

Велику організаторську роботу серед радянського активу проводили депутати Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР. Із 114 депутатів Верховної Ради СРСР, що в 1944—1945 рр. перебували на території Української РСР, 62 працювали на керівній роботі, решта — в народному господарстві; з 280 депутатів Верховної Ради УРСР 153 — на керівній роботі, 63 — в промисловості, сільському господарстві й на транспорті, решта була в Червоній Армії²⁶.

Депутати, працівники й актив Рад проводили повсякденну організаторську роботу на підприємствах, у колгоспах, установах, забезпечуючи виконання рішень партійних і радянських органів щодо налагодження ремонту воєнної техніки і виробництва боеприпасів, заготівлі палива й сільськогосподарських продуктів, розширення посівних площ, розгортання відбудовних шляхових робіт, розміщення госпіталів і т. ін.

Першочерговим завданням державних органів на визволеній від ворога території була нормалізація обстановки. В цьому процесі, що включав негайне і рішуче викорінення будь-яких залишків німецько-фашистської окупації і налагодження в повному обсязі радянського суспільного життя, величезну роль відіграли Ради депутатів трудящих та політоргани діючої армії. Зразу ж після приходу радянських військ обласні комітети партії та облвиконкоми надсилали в райони групи активістів для виявлення фактів кривавих злочинів, обліку матеріальних збитків, завданих окупантами. Ці групи збирали дані про чисельність населення, здійснюючи його перереєстрацію, влаштовували організаційні збори, вели роз'яснювальну роботу серед трудящих, виявляли з їх допомогою пособників ворога, брали на облік наявне нерухоме й рухоме майно підприємств, МТС, радгоспів, колгоспів, установ.

Приклад того, як здійснювалась нормалізація життя на місцях, знаходимо в донесенні начальника політвідділу 18-го гвардійського стрілецького корпусу начальника політвідділу 60-ї армії. Визволивши в

²² М. С. Скопєць. Партійне керівництво добром і підготовкою кадрів радянських працівників УРСР в 1943—1945 рр. — «УІЖ», 1970, № 2, стор. 90.

²³ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 741, арк. 181.

²⁴ Там же, арк. 183.

²⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 171.

²⁶ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 742, арк. 22.

березні 1944 р. ряд населених пунктів Кам'янець-Подільської області, армійські політпрацівники гласно, на зборах трудящих призначили з числа активістів тимчасових уповноважених радянських органів. Виявляючи високу політичну свідомість, населення зголошувалося всіляко допомагати радянським військам, підтримувати всі заходи Радянської влади. В донесенні відзначається особлива активність людей у виявленні пособників ворога ²⁷.

Необхідно було якомога швидше налагодити постачання населення продовольством, одягом, розгорнути торгівлю предметами широкого вжитку, відновити мережу медичного обслуговування, організувати відбудову жител, комунальних закладів, засобів зв'язку і транспорту, підприємств побутового призначення. Все це було в центрі уваги Рад депутатів трудящих, які керувалися вказівкою В. І. Леніна про те, що «в країні, яка розорена, перше завдання — врятувати трудящого... Якщо він виживе, ми все врятуємо і відбудуємо»²⁸. Матеріально-побутове забезпечення населення визволених територій у найкоротший строк і в найширшому обсязі було справою, від вирішення якої залежала успішна відбудова народного господарства в ході війни.

Органи Радянської влади взяли на себе складне завдання: створити необхідні продовольчі ресурси й налагодити постачання хліба та інших продуктів і промислових товарів багатомільйонним масам трудівників міст і сіл. На початок 1945 р. нормованими продовольчими та промисловими товарами за картками через торговельну мережу республіки постачалося 10,5 млн. чол.²⁹ Норми постачання за картками були диференційованими. На великих підприємствах діяли відділи робітничого постачання, які забезпечували робітників та службовців продуктами харчування та промисловими товарами за рахунок централізованих фондів і місцевих ресурсів.

Завдяки заходам партійних, радянських і господарських органів швидко відновлювались виробничі потужності харчової та легкої промисловості — під кінець війни в республіці працювало вже більше 7 тис. підприємств цих галузей.

Велику увагу приділяли місцеві органи влади розгортанню торговельної мережі, розвиткові громадського харчування. До 1945 р. вдалося відновити майже 40 тис. торговельних одиниць, у тому числі 16,4 тис. — у місті й 23,3 тис. — на селі, та 11,3 тис. підприємств громадського харчування³⁰. Істотним доповненням у продовольчому забезпеченні було індивідуальне й колективне городництво робітників і службовців. На 1945 р. у республіці городи мали 2,5 млн. сімей робітників і службовців³¹.

Предметом особливого піклування Рад депутатів трудящих була організація через відділи соціального забезпечення допомоги сім'ям воїнів Червоної Армії, інвалідам Вітчизняної війни, дітям, які залишилися без батьків. Лише в 1944 р. партійні та радянські органи прийняли 1156 постанов і рішень з цих питань³². В організації всебічної допомоги цій категорії населення взяв широку участь радянський актив: у республіці діяло 17 125 побутових комісій і 7 413 позаштатних інспекторів³³.

²⁷ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів, Львів, 1969, стор. 290.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 321.

²⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 231.

³⁰ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 410, 413.

³¹ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145, спр. 432, арк. 2.

³² Там же, оп. 34, спр. 36, арк. 87.

³³ Там же, оп. 14, спр. 1839, арк. 119.

Лише в 1944 р. державними органами було виплачено у формі пенсій, допомоги та пільг принаймні 3 млрд. крб.³⁴

Ради депутатів трудящих та їх відділи охорони здоров'я приділяли велику увагу відродженню медичних закладів. У 1944—1945 рр. на це було витрачено більше 3 млрд. крб.³⁵ На кінець війни в республіці діяло вже 4 025 поліклінік та амбулаторій, більше 800 жіночих консультацій і дитячих поліклінік, у лікарнях налічувалося 103 тис. ліжок³⁶.

Важливою ділянкою роботи Рад на визволених територіях була турбота про відбудову житла, комунального господарства, впорядкування вулиць і площ у містах і селах, відновлення тих об'єктів, що мали першочергове значення для нормалізації життя. При цьому місцеві органи влади спиралися на широку громадськість. Повсюдно при Радах створювалися вуличні та квартальні комітети, добровольчі бригади; кожний працездатний громадянин зголошувався безкоштовно і в позаробочий час працювати на відновленні життєво важливих об'єктів.

Невдовзі після визволення Миколаєва з ініціативи міськради було організовано очистку і благоустрій міста. В спеціально проведеному декаднику взяло участь 20 тис. чол., переважно жінок. Жіночі бригади перевиконували норми в 2—3 рази. Зокрема, було висаджено 12 тис. дерев і декоративних кущів³⁷. 230 вуличних комітетів дбали про впорядкування Краматорська. З ініціативи голови одного з цих комітетів — дружини фронтовика тов. Кандиби — домогосподарки об'єдналися в спеціальні бригади і відробили більше 20 тис. людино-днів³⁸.

За 1944 р. на відбудові міського господарства Ворошиловграда, Києва, Харкова, Дніпропетровська, Кривого Рога трудящі відробили 1 782 тис. людино-днів³⁹. Активно діяли й активісти сільських Рад. Так, наприклад, актив згадуваної вже Мізяківської сільради Вінницького району забезпечив відбудову школи-семирічки, клубу, хати-читальні, бібліотеки, амбулаторії і ветпункту⁴⁰.

Перші досягнення місцевих Рад у відбудові міського господарства можна проілюструвати такими даними. На 1 червня 1945 р. стало до ладу 137 міських електростанцій, 105 водогонів, 210 лазень і пралень, у 19 містах почали працювати трамваї, повсюдно відновлювалася каналізаційна мережа першої черги. На цей же час у республіці в розпорядження трудящих було передано 7,9 млн. м² житлової площі⁴¹.

Відділи народної освіти приділяли велику увагу відновленню роботи шкіл та культосвітніх закладів. Вирішальну роль відіграла й тут патріотична ініціатива широкої громадськості: переважна більшість об'єктів була відновлена методом народної будови. На початок 1945/46 навчального року в УРСР працювало вже 28,5 тис. шкіл, у яких навчалось 5050 тис. дітей, і 23,5 тис. культосвітніх закладів (клубів, будинків культури, бібліотек, хат-читалень і т. ін.)⁴².

³⁴ Т. Т. Гринченко. Коммунистическая партия — организатор помощи семьям военнослужащих, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943—1945 гг.), К., 1973, стор. 12, 13, 16.

³⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 235.

³⁶ Седьмая сессия Верховного Совета УССР, К., 1946, стор. 44; «Правда Украины», 19 жовтня 1945 р.

³⁷ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 213, арк. 50.

³⁸ Там же, оп. 18, спр. 741, арк. 182.

³⁹ Там же, оп. 13, спр. 686, арк. 23; спр. 684, арк. 501; спр. 682, арк. 400, 461, 522, 601, 614.

⁴⁰ Там же, оп. 18, спр. 741, арк. 183

⁴¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, К., 1954, стор. 468.

⁴² Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 429, 433, 457, 461.

Рішучі й енергійні дії партійних і радянських органів у ліквідації наслідків фашистської окупації, здійснення цілого комплексу невідкладних і ефективних заходів, спрямованих на забезпечення матеріально-побутових і політичних умов для збереження життєздатності та дієвості радянського населення в щойно визволених від окупації районах, мали величезне значення у зміцненні монолітності всього соціалістичного суспільства. В свою чергу, успішне здійснення за порівняно короткий строк нормалізації обстановки на визволеній території, приведення її у відповідність з нормами радянського суспільного життя було можливе тільки завдяки широкій і активній участі в роботі державних органів мільйонів політично свідомих членів суспільства.

Виконавчі комітети Рад, незважаючи на складні обставини воєнного часу, намагалися регулярно скликати сесії та засідання для ділового обговорення й вирішення різноманітних питань з участю активу. Так, з вересня 1943 р. по грудень 1944 р. Харківська обласна Рада провела три, міськрада — шість, райради (міські) — шість сесій⁴³.

Воєнна обстановка спричинила певну перебудову роботи державних органів. Деякі виконками, не маючи об'єктивних можливостей додержуватися конституційних строків скликання сесій, збирали активи працівників державного апарату, на які запрошувались, крім депутатів, і представники громадських організацій, активісти. Отже, в практичну роботу Рад включалися нові тисячі людей. Ради депутатів трудящих, їх виконавчі органи значно посилили організаторську роботу в масах, забезпечуючи виконання завдань, що стояли перед кожним підприємством, колгоспом, установою. Значному поживленню роботи Рад сприяла VI сесія Верховної Ради УРСР першого скликання, яка відбулася 1—4 березня 1944 р. в Києві. Сесія підбила підсумки героїчної боротьби проти німецько-фашистських загарбників, у якій разом з іншими радянськими народами брав участь і народ України, визначила шляхи відбудови господарства і закладів культури республіки вже у ході війни.

Трудящим західних і сусідніх з ними східних областей довелося зміцнювати органи Радянської влади у жорстокій боротьбі проти куркульсько-бандерівського бандитизму. Ще задовго до наближення лінії фронту оунівські «боївки» за наказом «центрального проводу» почали масову різанину людей, які могли б бути опорою для Радянської влади, — колишніх радянських службовців, активістів, членів сімей воїнів Червоної Армії, партизанів, усіх, хто був настроєний порадянському. Про масштаби цих злочинів можна судити з такого: лише у двох селах на Житомирщині — Новина і Шепютин — оунівці вбили 103 радянських активістів⁴⁴. У квітні 1944 р., наприклад, командир одного з партизанських з'єднань І. О. Артюхов повідомляв: «На Волині весь радянський актив знищено»⁴⁵.

Українські націоналісти всіляко провокували ворожнечу між українським і польським населенням у Західній Україні. Під приводом «захисту» українців від поляків вони знищили близько 40 тис. польських трудящих, що мешкали на території УРСР⁴⁶. Водночас оунівські пропагандисти вели активну ідеологічну обробку населення, намагаючись залякати його «совітами».

В тили наступаючої Червоної Армії, що гнала фашистів із загарбаних ними західноукраїнських земель, за завданням німецького командування просочувались великі угруповання бандерівської так званої «Ук-

⁴³ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 397, арк. 23.

⁴⁴ Там же, ф. 1, оп. 16, спр. 896, арк. 48; ф. 166, оп. 3, спр. 153, арк. 5—6.

⁴⁵ Там же, оп. 16, спр. 896, арк. 52.

⁴⁶ «Наша культура» (Варшава), 1970, № 4, стор. 14.

раїнської повстанської армії». Вони нападали на штаби, госпіталі, склади, вбивали військовослужбовців, псували зв'язок, засоби транспорту, займалися шпигунством і диверсіями.

Але, зазнавши невдач у своїх авантюрих замірах хоч якось стримати наступ Червоної Армії (банди «УПА» були вщент розгромлені у відкритих боях з радянськими військами), оунівське керівництво вирішило змінити тактику антирадянської боротьби. Великі угруповання бандерівців до серпня 1944 р. було розформовано, а натомість створено в лісових масивах дрібні, добре озброєні банди, а також мережу підпільних «боївки» (по 10—15 чол.) у селах. В такий спосіб оунівці мали намір різко посилити підпільні форми збройної боротьби проти Радянської влади, розгорнути кривавий терор проти її представників та найсвідомішої частини населення, що беззастережно підтримувала радянські органи. В одній з директив «центрального проводу» ОУН надрайонним провідником говорилось: «...У кожному районному центрі створити спецбоївку, яка матиме спецзавдання (індивідуальні акти терору, саботажу і т. ін.). У сільрадах продовжувати нищити книжки, списки, документи тощо. Головам сільрад і міськрад перешкоджати в управлінні»⁴⁷.

Бандерівці діяли найжорстокішими методами, підло й підступно. Вони підривали й підпалювали приміщення місцевих Рад, нищили народне добро, вчиняли замах на представників влади, активістів, тероризували населення. Наприклад, 2 квітня 1944 р. в с. Княгининому Дубнівського району Ровенської області було обрано голову сільради, а наступного дня бандити вбили його, залишивши записку: «Хто піде до райорганів і буде виконувати їх вимоги — всі будуть так покарані»⁴⁸. У Сарненському районі Ровенської області тільки за один день — 22 травня 1944 р. — оунівці зруйнували будинок сільради в м. Мочисі, вбили голову Глушицької сільради тов. Гаврильчука та активіста М. Булаву, в с. Тріскіні закатували сім'ю голови сільради і депутата райради⁴⁹. Бузувірство душолюбів не знало меж. Так, у Тучинському районі тієї ж області місцева «боївка» напала на сім'ю радянського активіста М. П. Ільчука. Господаря вивели на ганок і тут пилкою відрізали йому голову. Його дружини, 17-річну дочку і стару матір застрелили в хаті, 14-річній дочці відтяли голову сокирою, дворічного сина залушили в колісці⁵⁰.

На листопад 1944 р. у Волинській області було вчинено 800 бандитських нападів, убито 118 радянських працівників і 388 активістів⁵¹. Більше 100 їх було вбито й поранено націоналістами восени 1944 р. в Кам'янець-Подільській області⁵². Серед сотень загиблих у Львівській області було 218 тільки голів сільрад та їхніх заступників⁵³. Сотні працівників місцевих радянських органів та активістів, убитих і закатованих озвірілими поплічниками німецьких фашистів, гинули як справжні борці за утвердження Радянської влади в західних областях України.

Терор бандитів не зміг залякати свідомих трудящих, заглушити їх політичну активність. Народні маси знали, що Радянська влада — це справді народна, рідна їм влада, що за неї треба боротися, не шкодуючи життя. Партійні організації і державні органи взялися за відновлен-

⁴⁷ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 40, арк. 3—4.

⁴⁸ Там же, оп. 14, спр. 890, арк. 45.

⁴⁹ Там же, спр. 889, арк. 34.

⁵⁰ Там же, арк. 35.

⁵¹ Там же, спр. 926, арк. 178.

⁵² Там же, спр. 669, арк. 91.

⁵³ В. І. Масловський. Політична робота партійних організацій західних областей УРСР у боротьбі з бандами українських буржуазних націоналістів і куркульства у період соціалістичних перетворень на селі (1944—1950 рр.). — «Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник», вип. 57, К., 1972, стор. 117.

ня радянських законів і порядків, нормалізацію життя, роз'яснення населенню особливостей внутрішньої та міжнародної обстановки і завдань Рад депутатів трудящих, розподіл й повернення селянам землі, що була роздана Радянською владою ще в 1939—1941 рр., а потім відібрана німецько-фашистськими загарбниками, за створення земельних громад з одночасним обмеженням куркульства. Звичайно, обстановка прифронтової смуги, в якій фактично перебували західноукраїнські землі внаслідок збройних дій оунівських банд, а також гостра класова боротьба на селі в ряді випадків гальмували роботу *. Але і в цих умовах органи Радянської влади одразу ж після визволення населених пунктів від фашистів приступали до виконання своїх функцій у повному обсязі. Запорукою цього невпинного й необоротного об'єктивного процесу утвердження радянських органів на місцях була підтримка з боку мас.

Незважаючи на всілякі провокації, що їх чинили українські націоналісти, аби вбити клин між населенням західних областей і Радянською владою, незважаючи на бандитський терор, політичний настрій у масах був цілком радянський, трудящі висловлювали цілковиту згоду з її заходами, активно боролися за її зміцнення. Думки населення може передати таке висловлювання селянина С. Мелета на зборах жителів с. Потелич Львівської області: «Нам Радянська влада передала землю, про яку ми колись могли тільки мріяти. А бандерівські банди хочуть нам перешкодити працювати і віддячити чесною працею Радянській владі...»⁵⁴.

Одним з першочергових завдань державних органів у західних областях було створення широкого активу з місцевого населення, залучення його до роботи в земельних, шляхових, культурно-освітніх, адміністративно-господарських, фінансово-податкових та інших комісіях. Повсюдно в селах діяли активісти-«десятихатники», які за дорученням сільрад проводили роз'яснювальну та організаторську роботу. В діяльності місцевих Рад Львівської, Волинської, Ровенської, Тернопільської областей брало участь близько 75 тис. селян⁵⁵. Загальна ж кількість низового активу на західноукраїнських землях у 1944—1945 рр. становила майже 180 тис. чол.⁵⁶ Це були представники всіх шарів населення, чоловіки й жінки, люди різного віку, об'єднані спільним прагненням всіляко допомагати Радянській владі в нормалізації життя і здійсненні необхідних соціалістичних перетворень у західних областях.

Дуже важливим завданням було комплектування складу районних і міських Рад депутатів трудящих, до яких, у відповідності з спеціальною постановою ЦК КП(б)У⁵⁷, висували передусім найсвідоміших місцевих громадян. Усього в 1944—1945 рр. на керівну роботу в Радах по всіх західноукраїнських областях висунуто 28 тис. місцевих жителів⁵⁸.

Кістяк радянського активу становили активні борці проти німецько-фашистських загарбників та їх поплічників — українських буржуазних націоналістів — колишні фронтовики, інваліди Вітчизняної війни. Так,

* В окремих районах бандерівці своїми нападами на сільради фактично тимчасово зірвали їх роботу. Так сталося в 9 селах Ровенщини, 7 селах Тернопільщини (ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 376, арк. 5; спр. 391, арк. 9).

⁵⁴ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 890, арк. 123.

⁵⁵ П. А. Борковскій. Восстановление и организационное укрепление партийных организаций западных областей УССР (1944—1945 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1971, № 11, стор. 70—71; ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 669, арк. 7—8; В. А. Бегма. Беспартийный актив — опора партийной организации, М., 1945, стор. 24.

⁵⁶ «УІЖ», 1973, № 4, стор. 97.

⁵⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 524.

⁵⁸ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 2649, арк. 146.

після визволення Ровенщини від фашистів у складі активу, на який спиралися партійні та радянські органи, було кілька тисяч учасників партизанського руху і партійного підпілля⁵⁹. Наприклад, С. Шмат, колишній командир партизанського загону, став головою райвиконкому Зарічненського району, де він партизанів, добре знав умови, людей. В цій же області на керівну роботу до Рад було висунуто 532 учасників війни⁶⁰.

У формуванні апарату районних, міських та обласних Рад депутатів трудящих у західних областях допомогу подали виконкоми східних областей, звідки протягом 1944—1945 рр. прибуло майже 84 тис. керівних працівників та спеціалістів різних галузей економіки⁶¹.

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, ЦК КП(б)У і РНК УРСР значну увагу приділяли відбудові народного господарства західних областей УРСР, визначивши курс на їх індустріалізацію та колективізацію сільського господарства. В грудні 1944 р. при РНК УРСР створено Раду допомоги західним областям України на чолі з заступником Голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем. На неї покладалося налагодження господарського і культурного життя. Для поліпшення керівництва західними областями в наркоматах та управліннях при РНК УРСР запроваджено посади заступників наркомів і заступників начальників управлінь, які займалися виключно питаннями західних областей УРСР⁶². Державні асигнування цим областям становили майже 400 млн. крб.⁶³

Уже на кінець війни трудящі західноукраїнських земель мали значні досягнення в радянському будівництві й соціалістичних перетвореннях. Переконаливими показниками цього були певні зрушення в галузі культури й освіти. На 1945/46 навчальний рік у західних областях діяло 5600 шкіл (у тому числі 310 середніх), в яких навчалось 827,5 тис. учнів, 3929 клубів, 1406 бібліотек з 1830 тис. книжок; 270 тис. дорослого населення навчено грамоти⁶⁴. Зміцнення Радянської влади на місцях, її успіхи були нищівним ударом по оунівському бандитизму. Завдяки все ширшій підтримці народних мас уже до кінця 1944 р. було знищено основні кадри націоналістичних банд⁶⁵. Успіхи партійних і державних органів, радянської громадськості у викорочуванні залишків німецько-фашистської окупації, в соціалістичних перетвореннях у західних областях є свідченням правильності політики Комуністичної партії.

Уся робота Рад депутатів трудящих у роки Великої Вітчизняної війни була підпорядкована мобілізації українського народу на боротьбу з ворогом, на відбудову народного господарства. Досвід роботи радянських органів в умовах воєнного часу незаперечно свідчить, що керівництво ними з боку Комуністичної партії та широке залучення народних мас до державного управління є основою зміцнення обороноздатності Країни Рад.

Трудящі Української РСР у роки війни підтвердили пророчі ленінські слова: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»⁶⁶.

⁵⁹ В. А. Бегма. Назв. праця, стор. 14.

⁶⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945, т. 3, стор. 170.

⁶¹ Там же, стор. 163.

⁶² ЦДІА УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 844, арк. 2.

⁶³ «История СССР», 1968, № 6, стор. 21.

⁶⁴ Народне господарство Української РСР, стор. 430, 433, 457,—458, 461; ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 404, арк. 50; оп. 14, спр. 1650, арк. 64.

⁶⁵ В. Маланчук. Назв. праця, стор. 389.

⁶⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 281.

ЗРОСТАННЯ І ЗГУРТУВАННЯ РОБІТНИЧИХ РЯДІВ ДОНБАСУ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

Вивчення внутрішніх закономірностей розвитку провідного в нашому суспільстві робітничого класу — одна з найважливіших проблем радянської історичної науки. В останні роки наша історіографія збагатилася кількома працями з цієї теми. Однак внутрікласовий розвиток робітничих рядів у період другої п'ятирічки вивчений найменше. Питання про форми залучення нових кадрів до виробництва, про джерела поповнення робітничого класу в цей період, його чисельність і склад розглядається лише в кількох дисертаціях і статтях¹. Комплектування ж складу робітничих кадрів Донбасу на завершальному етапі соціалістичної реконструкції взагалі ще не стало предметом спеціального дослідження.

Масштаби й темпи поповнення робітничого класу визначалися особливостями індустріалізації країни в роки другої п'ятирічки. Січневий Пленум ЦК ВКП(б) 1933 р. вказав, що, на відміну від першої п'ятирічки, яка була п'ятирічкою будівництва, друга повинна була стати головним чином п'ятирічкою освоєння нових підприємств. Тому лозунг нового будівництва треба було доповнити лозунгом освоєння нових підприємств і нової техніки². Передбачалося збільшити середньорічне зростання випуску промислової продукції на 16,5% (проти 19,2% у першій п'ятирічці). Січневий Пленум ЦК і ЦКК вказав, що головний натиск має бути зроблений на поліпшення якості продукції і підвищення продуктивності праці в промисловості³.

Велика увага в другій п'ятирічці приділялася вдосконаленню ведення господарства. Якщо раніше переважали екстенсивні методи (збільшення числа робітників), то тепер висувалося завдання інтенсифікації, тобто кращої енергоозброєності праці, вдосконалення виробничих процесів і т. д.

Оснащення підприємств найновішою технікою, освоєння її і підвищення на цій основі продуктивності праці закономірно спричинили скорочення попиту на допоміжну силу. Держплан СРСР розробив баланс робочої сили на другу п'ятирічку, за яким передбачалося довести число робітників і службовців у 1937 р. до 29 млн. чол. Але перевиконання завдань з підвищення продуктивності праці дозволило в 1937 р. обійтися 26,7 млн. чол.⁴ У важкій промисловості України в другій п'ятирічці приріст робітників був у 6,6 раза менший, ніж у першій⁵.

¹ А. Т. Зелін. Изменения в рабочем классе СССР в период второй пятилетки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М., 1953; М. В. Бельская. Рабочий класс Украины в годы второй пятилетки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1961; Н. М. Казанович. Деятельность Коммунистической партии Украины по формированию и подготовке индустриальных кадров рабочего класса в годы второй пятилетки. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Харьков, 1970.

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 74.

³ Там же, стор. 75.

⁴ Б. Маркус. Труд в социалистическом обществе, М., 1939, стор. 212; Труд в СССР. Статистический справочник, М., 1968, стор. 23.

⁵ Праця в УРСР. Статистичний довідник, К., 1937, стор. 126—162.

Результати інтенсифікації господарства особливо наочно видні на прикладі вугільної промисловості Донбасу. Попередньо планувався приріст чисельності трудящих у цій галузі не менш, як у півтора раза⁶. Проте в ході виконання другої п'ятирічки вдалося досягти приросту видобутку вугілля на 80% при скороченні чисельності трудящих на 14% (у першій п'ятирічці видобуток вугілля зріс на 63,7% при збільшенні числа трудящих на 67%)⁷.

Однак треба мати на увазі, що розміри набору нових кадрів до вугільної промисловості були значно більшими ніж загалом у народному господарстві. Пояснювалося це плінністю кадрів.

Важливим джерелом поповнення промисловості робочою силою залишалося селянство. Завершення колективізації сільського господарства і зміцнення колгоспного ладу змінили соціальне обличчя радянського селянства і його роль як джерела поповнення робітничого класу. Розколоте раніше на різні класові шари, тепер воно стало соціально єдиним класом — колгоспним селянством. Якщо раніше в промисловість ішли селяни-одноосібники — дрібні власники, що розорилися, або сільські багатії, що хотіли примножити своє багатство й уникнути розкуркулення, то тепер прибували колгоспники — люди, що встигли набути деякого досвіду праці у великому соціалістичному виробництві, здебільшого навчені грамоти, з набагато ширшим світоглядом.

Об'єктивні можливості переведення певної частини колгоспників у соціалістичну промисловість виникли в результаті організаційно-господарського зміцнення колгоспів, машинізації сільськогосподарської праці й зростання її продуктивності. За даними річних звітів, колгоспи країни в другій п'ятирічці мали великі невикористані трудові ресурси, які в 1935 р. становили 9590 людино-років, а в 1937 р. — 8023⁸.

У Донбасі в результаті перерозподілу населення між містом і селом питома вага сільського населення за 1926—1931 рр. зменшилася з 58 до 46%⁹. Однак і на початку другої п'ятирічки донецьке село мало значні резерви робочої сили, які могли бути переведені в промисловість. Про це свідчить хоча б той факт, що 1933 р. в обстежених колгоспах Донецької області було вироблено в середньому на одного працездатного члена колгоспу тільки 181 трудоводень¹⁰. Чимало колгоспників виробили менше як по 50 трудоводнів.

Протягом другої п'ятирічки до складу робітників і службовців країни влилося 4,2 млн. селян — переважно колгоспників, що становило 54% всіх поповнень народного господарства¹¹.

В Донбасі наприкінці першої п'ятирічки — на початку другої основним джерелом нового поповнення робітничих кадрів також було селянство. Ті, що прийшли на виробництво в 1932—1933 рр. і перед цим були зайняті в сільському господарстві, становили 67% серед металургів Півдня України і 65% — серед шахтарів, які вступили до профспілки в 1932 р.¹²

⁶ Задачи Донбасса как единого социалистического комбината во втором пятилетии, Харьков, 1932.

⁷ Соціалістична Україна. Статистичний збірник, К., 1937, стор. 24; Праця в УРСР, стор. 126; ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 52, спр. 53, арк. 2; оп. 15, спр. 916, арк. 1.

⁸ М. Я. Сонин. Воспроизводство рабочей силы в СССР и баланс труда, М., 1959, стор. 142.

⁹ Ю. В. Арутюнян. Коллективизация сельского хозяйства и высвобождение рабочей силы для промышленности.—Формирование и развитие советского рабочего класса (1917—1961 гг.), М., 1964, стор. 114.

¹⁰ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 190.

¹¹ М. Я. Сонин. Назв. праця, стор. 143.

¹² Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., М., 1934, стор. 100—101; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 1680, арк. 27.

В наступні роки роль вихідців із села в комплектуванні промислових кадрів знижувалася. Матеріали перепису 1936 р., що охопив 36 тис. вугільників, зайнятих на 34 шахтах Донбасу, показали: вихідці з села серед шахтарів, які прийшли на виробництво в 1933—1936 рр., становили близько половини, а серед гірників, що почали працювати на шахтах у 1936 р.,— 33%¹³. Майже в усіх заводських звітах за 1936—1937 рр. зазначається: потреби в додатковій робочій силі були незначними й покривалися не шляхом вербувальних операцій, а за рахунок випускників шкіл ФЗН та осіб, що прибули на підприємства індивідуально, переважно членів сімей працюючих¹⁴.

Таким чином, у другій п'ятирічці селянство було важливим джерелом поповнення робітничих кадрів Донбасу. При цьому в перші роки п'ятирічки його роль у комплектуванні промислових кадрів була переважальною, а на заключному її етапі значно зменшилася; натомість підвищилася роль міських джерел поповнення робітничого класу. В результаті інтенсивного притоку сільських жителів у промисловість і природного приросту міського населення на початок другої п'ятирічки значно зросло число городян, збільшилися можливості поповнення ними промислових кадрів. Питома вага міських джерел у країні виросла з 32% у першій п'ятирічці до 44% — у другій¹⁵.

Донбас за інтенсивністю зростання числа городян і їх питомої ваги в загальній масі населення займав провідне місце серед інших промислових регіонів країни. На 1 січня 1933 р. тут мешкало 4 073 121 чол., у тому числі 54% становили міські жителі¹⁶. Як показав промисловий перепис, що проводився на початку 1936 р., Донецька область була районом високої концентрації промислового населення. На 1 км² тут припадало 78 жителів (у СРСР — 8, в УРСР — 72); на кожних 100 жителів — 31 робітник і службовець (в СРСР — 12, в УРСР — 13), а з кожних 100 робітників і службовців 50 працювало в промисловості (в СРСР — 30, в УРСР — 33)¹⁷. Міста Донбасу мали величезні можливості для поповнення промислових підприємств робочою силою як за рахунок підростаючого покоління, так і за рахунок зайнятих в особистому та домашньому господарстві жінок, дружин робітників і службовців.

Комуністична партія завжди надавала великого значення залученню до соціалістичного будівництва жінок, що становили половину трудових ресурсів країни. Їх участь у суспільному виробництві є вирішальною передумовою встановлення фактичної рівноправності з чоловіками. «Для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь у спільній продуктивній праці», — писав В. І. Ленін¹⁸. У вирішенні цієї важливої господарсько-політичної проблеми друга п'ятирічка стала переломним етапом. На цей час були створені необхідні об'єктивні умови для використання жіночої праці в промисловості: механізація виробництва витіснила м'язову роботу на всіх ділянках; ліквідація, в основному, неписьменності серед жінок підготувала їх до оволодіння технікою і відкрила шляхи для набуття спеціальностей кваліфікованої праці; роз-

¹³ Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности, М., 1936, стор. 229.

¹⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 15, спр. 267; оп. 51, спр. 268; оп. 52, спр. 1685, 448, 386, 755, 754, 1639.

¹⁵ А. Т. Зелін. Назв. праця, стор. 72; М. Я. Сонин (назв. праця, стор. 143) визначає, що питома вага міських джерел поповнення робітничого класу в другій п'ятирічці становила 46%.

¹⁶ Народне господарство УРСР, стор. 8; Ю. В. Арутюнян. Назв. праця, стор. 114.

¹⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 51, спр. 29, арк. 14.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 24.

ширення мережі дитячих закладів і розвиток системи громадського харчування звільняли жінок від домашнього рабства. Протягом другої п'ятирічки в народне господарство країни було залучено 3,3 млн. жінок, що становило 82,2% приросту числа трудящих (проти 24% у першій п'ятирічці)¹⁹. В народне господарство УРСР прийшло 108,3 тис. жінок²⁰.

Жіноча праця впроваджується не лише в легку промисловість, а й у важку індустрію, в тому числі на ті її ділянки, які традиційно вважалися «чоловічими». Наказ наркома важкої промисловості від 2 квітня 1934 р. зобов'язував керівників підприємств ширше залучати жінок до участі у виробництві, сприяти підвищенню їх кваліфікації. На підприємствах Донбасу були складені річні й п'ятирічні плани впровадження жіночої праці в виробництво; профспілки обстежили підприємства й виявили місця, де чоловіків могли замінити жінки без шкоди для здоров'я. За роки другої п'ятирічки у велику промисловість Донбасу прийшло 34 тис. жінок-робітниць, що становило 51% загального приросту чисельності робітників (проти 33% у першій п'ятирічці)²¹. Широке залучення жінок у промислове виробництво стало важливим фактором зміни співвідношення сільських і міських джерел комплектування робітничих кадрів, бо жінки-робітниці переважно були вихідцями з сімей робітників і службовців²².

До міських джерел поповнення робітничих кадрів належало також підрастаюче покоління — діти робітників і службовців. Щоправда, порівняно з першою п'ятирічкою роль молоді (як міської, так і сільської) в комплектуванні промислових кадрів зменшилася. В промисловості УРСР у 1935 р. питома вага молодих робітників (до 23-річного віку) знизилася до 32,4% з 34,7% в 1934 р.²³ Це пояснюється рядом причин. Зменшився загальний приріст числа промислових робітників і, зокрема, скоротилися вербувальні операції у вугільній промисловості, яка раніше комплектувала свої кадри переважно за рахунок сільської молоді. У зв'язку з підвищенням матеріального і культурного рівня трудящих значна частина молоді, що вступала в працездатний вік, продовжувала навчання в загальноосвітніх та спеціальних навчальних закладах; деяке значення мала й та обставина, що в робітничий вік вступала молодь 1917—1921 рр. народження, коли народжуваність у країні була низькою. Однак приплив молоді в промисловість, хоч і скоротився порівняно з першою п'ятирічкою, в цілому залишався значним. Особливо важлива роль належала молоді в комплектуванні колективів нових підприємств. Так, у колективі Новокраматорського машинобудівного заводу (НКМЗ), що формувався в 1933 р., молоді робітники становили більше половини²⁴.

У промисловість Донбасу прибули також робітники з інших галузей народного господарства: будівництва, транспорту і т. д. У вугільну промисловість із цих галузей у 1936 р. прийшло 20% нових робітників (проти 12% у 1932 р.)²⁵.

Отже, в роки другої п'ятирічки лави робітників Донбасу поповнювалися за рахунок таких соціально-класових джерел: потомствених робітників; робітників, що прибували з інших галузей народного господар-

¹⁹ «За промышленные кадры», 1934, № 5—6, стор. 73; «Проблемы экономики», 1939, № 6, стор. 157.

²⁰ Праця в УРСР, стор. 126, 128, 151, 163.

²¹ Народне господарство УРСР, стор. 410; Праця в УРСР, стор. 74—75, 81, 151.

²² Профсоюзная перепись 1932—1933 гг., М., 1934, стор. 89.

²³ Праця в УРСР, стор. 85.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 17, зпр. 206, арк. 56.

²⁵ А. Л. Цукерник. Состав рабочих кадров и производительность труда в каменноугольной промышленности Донбасса, М., 1939, стор. 58.

ства; селян (переважно колгоспників); членів сімей службовців. Порівняно з першою п'ятирічкою роль міських джерел зросла, а сільських — зменшилася. В соціально-класовому відношенні джерела поповнення робітничого класу стали однорідними; переважна більшість нових робітників прибувала з соціалістичного сектора народного господарства.

Джерела комплектування робітничих кадрів значною мірою визначали й форми залучення нових сил у виробництво. Сільське населення залучалося в промисловість шляхом оргнабору. Об'єктивні умови для розширення оргнабору були створені в результаті успіхів колективізації сільського господарства. На кінець 1934 р. колгоспи об'єднували 3/4, а на кінець 1937 р. — 93% селянських господарств²⁶. В Донбасі вже до 1 жовтня 1934 р. в колгоспах було 86,6% селянських господарств²⁷. Радянський уряд здійснив ряд заходів, спрямованих на вдосконалення системи оргнабору та чіткіше державне регулювання трудових ресурсів. Наприкінці 1932 р. введено паспортну систему. 17 березня 1933 р. прийнято постанову ЦВК та РНК СРСР «Про порядок відходництва з колгоспів», яка встановила, що передбаченими законом пільгами надалі користуватимуться лише ті колгоспники-відходники, які пішли у відхід на підставі зареєстрованого в правлінні колгоспу договору з госпорганами²⁸.

На основі постанови РНК УРСР «Про регулювання оргнабору робочої сили» (від 31 жовтня 1933 р.) при РНК республіки було створено постійну комісію, яка здійснювала облік і перевірку заявок госпорганів, контролювала їх відповідність з народногосподарським планом перерозподілу робочої сили між областями, затверджувала оперативні плани набору робочої сили по областях і т. д.²⁹ При облвиконкомках створювалися сектори оргнабору, а в межах адміністративних районів контроль за ходом набору покладался на одного з членів президії райвиконкому³⁰. Усього протягом другої п'ятирічки шляхом оргнабору було направлено в народне господарство УРСР 2544 тис. селян — переважно колгоспників³¹.

У Донбасі оргнабір продовжував відігравати найбільшу роль у забезпеченні робочою силою вугільних шахт. З початку п'ятирічки вживалися заходи до поліпшення його системи. 13—14 лютого 1933 р. при Донецькому обкомі КП(б)У відбулася всесоюзна нарада представників Головного управління палива, вугільних трестів, Наркоматів палива СРСР та УРСР, обкомів партії та відділів праці виконкомів тих областей, які направляли робочу силу в Донбас (Центрально-Чорноземні області, Білорусія, Татарська АРСР, Харківська, Київська, Вінницька області). Нарада вирішила перебудувати систему вербування на таких принципах: визначалися райони, які переважно постачають робочу силу в Донбас, їх закріплювали за відповідними рудоуправліннями; основною господарською одиницею, що має здійснювати вербування, визнавалося рудоуправління, за яким закріплювалися певні райони. В межах районів за окремими колгоспами та сільрадами закріплювалися шахти. На основі

²⁶ Очерки истории коллективизации в союзных республиках, М., 1963, стор. 58—59.

²⁷ Донецький обласний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932—1934 рр.), Сталіно, 1934, стор. 133.

²⁸ «Вісті Наркомату праці УРСР», 1933, № 6, стор. 21.

²⁹ «Вісті ради профспілок України», 1933, № 3(20), стор. 3.

³⁰ У. С. Козін. Довідник по організованому набору робочої сили, К., 1936, стор. 11.

³¹ М. Я. Сонін. Назв. праця, стор. 182.

цієї постанови органи праці перебудовували свою роботу; було зміцнено вербувальний апарат³².

В результаті вдосконалення системи оргнабору скоротилися нерациональні перевезення робочої сили з віддалених районів; центр ваги в комплектуванні шахтарських кадрів перемістився в райони Донбасу та інших прилеглих областей України (в 1933—1936 рр. на них припадало 60% нового поповнення гірників)³³.

За нашими приблизними підрахунками, шляхом оргнабору у вугільну промисловість Донбасу за роки другої п'ятирічки було залучено більше 400 тис. нових робітників³⁴. Оргнаборіві належала також важлива роль у забезпеченні робочою силою нових підприємств, що вводилися в дію в інших галузях промисловості. Так, вербування робітників для НКМЗ відповідно до розверстки Наркомату праці УРСР у 1932—1933 рр. здійснювалося в 17 районах республіки, з яких 2 були визнані основними³⁵. ЦК КП(б)У здійснював керівництво й контроль за набором кадрів для гіганта радянського машинобудування. В постанові «Про забезпечення кадрами нового Краммашзаводу» (17 липня 1933 р.) ЦК зобов'язав органи праці та керівництво заводу розширити вербувальні операції, зміцнити апарат вербувальників, узагальнити й розповсюдити найкращий досвід проведення оргнабору³⁶. Влітку 1934 р. більше 3 тис. набраних робітників проходили підготовку в навчально-курсовому комбінаті, створеному при НКМЗ.

В цілому оргнабір у другій п'ятирічці був важливою формою забезпечення промисловості робочою силою. Через систему оргнабору Радянська держава здійснювала планомірний перерозподіл трудових ресурсів між містом і селом. Однак сам по собі оргнабір не міг цілком вирішити проблему кадрів, бо він, по-перше, поширювався тільки на сільські джерела комплектування кадрів, а по-друге, поставляв у промисловість некваліфіковану робочу силу. Проте у зв'язку з підвищенням технічного рівня виробництва зростає попит на кваліфікованих робітників. У нових умовах закономірно зростала роль тих форм поповнення робітничих кадрів, які постачали в промисловість технічно навчені кадри. Однією з них стали школи ФЗН або типу ФЗН. За роки другої п'ятирічки вони передали народному господарству країни 1400 тис. кваліфікованих робітників (проти 450 тис. у першій п'ятирічці)³⁷, а в УРСР підготували 211,3 тис. робітників (майже втричі більше, ніж у першій п'ятирічці)³⁸. Зросла роль системи профтехосвіти і в забезпеченні кадрами промисловості Донбасу. Серед перших гірників, що прийшли на шахти в 1933—1936 рр., випускники шкіл ФЗН та інших навчальних закладів цього типу становили близько 13% (проти 5% у першій п'ятирічці)³⁹. Металургійні заводи комплектували свої кадри за рахунок випускників шкіл ФЗН приблизно на 18—20%⁴⁰.

Ефективною формою забезпечення нових підприємств кадрами була широко застосовувана система підготовки кваліфікованих робітників на старих заводах і переведення їх на новобудови. Так, за планом, затверд-

³² ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 17, спр. 618, арк. 56, 58, 17.

³³ Там же, ф. 5459, оп. 17, спр. 206, арк. 56.

³⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 52, спр. 53, арк. 65; ЦДАЖР СРСР, ф. 5459, оп. 17, спр. 206, арк. 56.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 1408, арк. 1.

³⁶ Труд в СССР. Статистический справочник, М., 1968, стор. 324.

³⁷ Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник, К., 1940, стор. 52.

³⁸ А. Л. Цукерник. Назв. праця, стор. 229.

³⁹ Профсоюзная перепись 1932—33 гг., стор. 100—101; ЦДАЖР СРСР, ф. 7709, оп. 4, спр. 716, арк. 10.

⁴⁰ ПА ІІІ ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 10, спр. 2227, арк. 145.

женим Наркомтяжпромом наприкінці 1932 р., на багатьох заводах країни для НКМЗ підготовлялося більше 6 тис. робітників. Тільки на Україні кадри для нового гіганта готували 18 заводів⁴¹. Для реконструйованого Луганського паровозобудівного заводу на основі договорів, укладених заводоуправлінням з рядом діючих підприємств, було підготовлено 5,5 тис. робітників. Для «Азовсталі» більше 1 тис. кваліфікованих робітників підготували старі металургійні заводи — ім. Ілліча, Макіївський, Сталінський, Дніпропетровський, Єнакіївський та ін.⁴²

Певну роль у комплектуванні робітничих кадрів відігравав народжений першою п'ятирічкою громадський призов. Особливе значення він мав для формування колективів нових підприємств. У 1932 р. за рішенням Наркомтяжпрому на НКМЗ було переведено з діючих заводів 583 висококваліфікованих робітники⁴³. В липні 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення шляхом громадського призову перевести з 24 заводів республіки 450 робітників високих розрядів на НКМЗ. Виконуючи це рішення, партійні організації Донбасу здійснили призов 100 висококваліфікованих робітників-комуністів. При цьому висувалося завдання направляти на новий завод найкращих робітників, які могли б стати ядром виробничого колективу, що саме складався⁴⁴.

Широко застосовувалася й така традиційна форма комплектування кадрів, як набір робітників «від воріт».

Отже, у другій п'ятирічці основними формами поповнення робітничих кадрів Донбасу були: оргнабір; школи системи профтехосвіти; переведення на новобудови висококваліфікованих робітників, підготовлених на діючих підприємствах; громадський призов; набір робітників «від воріт».

Протягом другої п'ятирічки чисельність трудящих у народному господарстві СРСР збільшилася з 22,6 млн. до 26,7 млн. чол., або на 18%⁴⁵.

Чисельність робітників і службовців у народному господарстві Донбасу⁴⁶

Галузі	Рік, місяць				Зміни за цей період	
	січень 1933	березень 1934	березень 1935	березень 1935	чол. (+, -)	проц.
Всі галузі	1 201 665	1 246 708	1 331 508	1 287 270	+85 605	107,1
В тому числі:						
велика промисловість	640 926	646 621	656 545	656 648	+15 722	102,5
будівництво	219 857	186 493	125 085	95 724	-124 115	43,7
транспорт	62 000	65 003	74 329	80 957	+18 957	130,5
радгоспи та МТС		92 264	111 327	92 023	- 241	99,8

У наведених цифрах наочно відбилися особливості кількісних змін трудящих у другій п'ятирічці, пов'язані з новими умовами розвитку гос-

⁴¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5515, оп. 17, спр. 555, арк. 49, 53, 155, 162.

⁴² ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 1409, арк. 5.

⁴³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 183, арк. 17; спр. 132, арк. 5.

⁴⁴ Труд в СССР, М., 1968, стор. 23.

⁴⁵ Народне господарство УРСР, стор. 55, 410, 449, 462; Соціалістична Україна, стор. 205; Донбас в цифрах, Сталіно, 1936, стор. 96—101.

⁴⁶ Народне господарство УРСР, стор. 410; Праця в УРСР, стор. 126, 151, 157, 163; Донбас в цифрах, стор. 95; ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 15, спр. 916, арк. 5; оп. 52, спр. 1, арк. 92; в статистичному щорічнику «Социалистическое строительство в СССР» (М., 1936, стор. 523) і в довіднику «Труд в СССР» (М., 1936) число робітників великої промисловості Донбасу на початку 1936 р. визначено в 550,3 тис. чол. У даній таблиці використані порівняльні дані різних джерел, а за 1937 р. по машинобудуванню і хімічній промисловості виведені орієнтовні дані.

подарства. Якщо в першій п'ятирічці чисельність робітників і службовців Донбасу подвоїлася, то до 1936 р. вона зросла тільки на 7,1%. Абсолютний приріст числа трудящих зменшився в 7,2 рази. Відносний приріст числа робітників і службовців у Донбасі виявився меншим, ніж у країні та в республіці. Тому питома вага регіону за чисельністю трудящих, зайнятих у народному господарстві СРСР, знизилася з 5,2% у 1933 р. до 4,7% у 1936 р., а в УРСР, відповідно, з 35% до 28,4%.

З основних галузей народного господарства найбільший приріст чисельності трудящих спостерігався на транспорті. У великій промисловості кількість трудящих зросла в невеликих розмірах, а в будівництві скоротилася в 2,3 рази, що пояснюється механізацією трудових процесів, а також деяким скороченням обсягу будівельних робіт на завершальному етапі п'ятирічки.

Кількісні зміни основного заgonу трудящих Донбасу — промислових робітників — узагальнені в наведеній нижче таблиці.

Чисельність робітників у великій промисловості Донбасу
(без учнів і молодшого обслуговуючого персоналу) ⁴⁷

Галузі	Роки					Зміни за цей період	
	1933	1934	1935	1936	1937	чол. (+, -)	проц.
Вся велика промисловість	486 698	519 236	546 386	542 255	535 882	+49 183	110,1
В тому числі:							
вугільна	260 917	277 900	270 208	264 942	253 141	-7744	97
чорна металургія	68 631	77 253	83 114	80 698	75 443	+68 121	109,9
машинобудування та металообробка	64 318	66 810	73 051	85 018	111 989	+47 671	174
хімічна та коксохімічна	31 393	36 561	34 483	33 982	33 982	+2589	107

Темпи приросту чисельності промислових робітників у Донбасі в другій п'ятирічці були в 4,7 рази менші, ніж у першій, а абсолютний їх приріст скоротився втричі. Контингенти промислових робітників тут вирости в менших розмірах, ніж у країні та республіці в цілому, оскільки на початок другої п'ятирічки підприємства Донбасу переважно вже були укомплектовані необхідною кількістю робітників. Чисельність їх зросла до 1935 р., а в 1936 р. і 1937 р. сталося деяке її зменшення. Найважливішою причиною скорочення чисельності робітників було підвищення продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва, освоєння нової техніки, стахановського руху.

В найбільших розмірах (і абсолютно, й відносно) зросла група машинобудівників, що стало закономірним результатом бурхливого розвитку галузі. Питома вага її в складі промислових робітників підвищилася з 13,2% у 1932 р. до 20,8% у 1937 р. В решті галузей промисловості з 1935 р. спостерігається зменшення числа робітників, але група металургів, що вирости майже на 10%, зберегла попередню питому вагу в складі промислових робітників (14%). Майже на тому ж самому рівні залишалася питома вага хіміків (6,3%). У вугільній промисловості Донбасу, як і по країні в цілому, в загальному підсумку за п'ятирічку кіль-

⁴⁷ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 51, спр. 29, арк. 16.

кість робітників великої промисловості зменшилася з 53,6 до 47%. На кінець другої п'ятирічки найчисленнішим загоном робітників Донбасу залишалися шахтарі. Помітно збільшилася питома вага групи машинобудівників, що становила вже 1/5 частину всіх робітників.

Велика концентрація промислового виробництва зумовила високий ступінь концентрації робітників. На початку 1936 р. середнє число їх на одному підприємстві важкої промисловості Донбасу становило 1 584 чол.⁴⁸ На найкрупніших підприємствах (по 5 і більше тис. чол.) було зайнято 45,7% усіх робітників⁴⁹. Це створювало матеріальну основу їх організаційного згуртування, полегшувало справу політичного виховання.

На завершальному етапі технічної реконструкції промисловості особливої гостроти набирала проблема створення постійних кадрів робітників. Без її розв'язання неможливо було досягти належного рівня освоєння нової техніки, організації праці. На початку другої п'ятирічки плінність кадрів у промисловості Донбасу була високою. За січень 1933 р. з шахт пішло 32 тис. і прибуло 35 тис. робітників і службовців. На заводі об'єднання «Сталь» у 1933 р. було прийнято 85,5 тис. і звільнено 78 тис.⁵⁰

У другій п'ятирічці проводилася велика робота, спрямована на подолання плінності кадрів. Усуненню основних її причин сприяло вдосконалення організації праці та заробітної плати, поліпшення матеріально-побутових умов життя робітників. Поряд з цим партійні організації проводили широку масово-політичну роботу. 1 січня 1933 р. бюро Донецького обкому партії прийняло постанову «Про закріплення робочої сили у вугільній промисловості»⁵¹. Своїм рішенням від 16 квітня 1933 р. обком зобов'язав кожного комуніста найближчим часом добитися закріплення на виробництві 1—2 робітників із числа тих, хто недавно прийшов на шахти⁵². Комуністи Сталінського рудоуправління за короткий строк закріпили на виробництві 4143 робітників, які уклали індивідуальні договори-зобов'язання відпрацювати на шахтах певні строки⁵³. На червень 1933 р. такі договори були укладені з 88 тис. робітників на шахтах басейну⁵⁴.

Закріплення шахтарських кадрів тривало і в наступні роки. Так, у 1937 р. адміністрацією шахт було укладено з підземними робітниками близько 60 тис. договорів про закріплення строком на 5 років. В результаті проведеної роботи вдалося досягти певних успіхів у стабілізації робітничих кадрів. Якщо в 1932 р. число прийнятих на шахти робітників становило 178% загального числа працюючих, а тих, що звільнилися, 198%, то в 1937 р., відповідно, 108% і 114%⁵⁵. На металургійних заводах плінність скоротилася більш як удвоє (з 7—10% у 1932 р. до 3,5—5% у 1936—1937 рр.)⁵⁶. У вугільній промисловості певна частина робітників змінювалася кілька разів на рік. Зате багато вугільників міцно закріпилося на шахтах, що позначилося на збільшенні середнього стажу робітників: у 1932 р. він становив 6,3, а вже у 1936 р.— 8,6 ро-

⁴⁸ Праця в УРСР, стор. 74—75.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1281, оп. 1, спр. 140, арк. 243.

⁵⁰ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 79, арк. 27—29.

⁵¹ «Социалистический Донбасс», 18 квітня 1933 р.

⁵² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 442, арк. 177.

⁵³ Там же, спр. 86, а, арк. 197.

⁵⁴ ЦДАНГ СРСР, ф. 1562, оп. 52, спр. 53, арк. 94.

⁵⁵ Там же, оп. 8, арк. 946, 97 зв.; оп. 52, спр. 448, арк. 128; спр. 310, арк. 72 зв.

⁵⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 7, арк. 54.

ку. Наприкінці першої п'ятирічки стаж менше 1 року мав кожний четвертий гірник, а в 1936 р.— тільки кожний чотирнадцятий. Число гірників зі стажем 5 і більше років майже подвоїлося (з 32 до 60%)⁵⁷.

У металургійній промисловості України вже у 1932—1933 рр. 43,7% робітників мали виробничий стаж більше 5 років. Можна вважати, що в другій п'ятирічці в результаті уповільнення процесу оновлення кадрів прошарок робітників цієї категорії зріс не в меншій мірі, ніж у гірників, і до 1936—1937 рр. становив близько 70%.

Серед машинобудівників України в 1932—1933 рр. близько половини мали стаж більше 5 років. Оскільки в машинобудуванні за роки другої п'ятирічки робітничий склад оновився найдужче, питома вага робітників цієї групи не могла збільшитися.

Узагальнюючи наведені дані, можна зробити висновок, що до середини 30-х років близько 60% промислових робітників Донбасу мали виробничий стаж більше 5 років. Відомо, що тривалість виробничого стажу має принципове значення для характеристики соціального обличчя робітника. Радянські дослідники неодноразово зазначали, що в процесі соціалістичної індустріалізації темп формування кадрових робітників прискорився. З одного боку, цьому сприяли нові умови розвитку соціалістичної промисловості: ліквідація безробіття, підвищення технічного рівня виробництва, прискорення кваліфікаційного зростання робітників, здійснення соціалістичного принципу оплати праці в залежності від її кількості та якості, поліпшення матеріально-побутових умов робітників, а також велика виховна робота партійних організацій. З другого боку, це обумовлено зміною характеру нових поповнень робітничого класу. В 30-х роках у промисловість прибували випускники радянської загальноосвітньої або технічної школи, яка не тільки озброювала молодь промисловими знаннями, а й виховувала її політично, закладала основи класового світогляду.

Нові робітники, що прибували з села, звичайно, відрізнялися за своїми соціальними характеристиками від городян. Але, по-перше, їх питома вага в другій п'ятирічці зменшилася, а по-друге, більшість їх становили колгоспники — люди, що прилучилися до суспільного соціалістичного виробництва, а тому психологічно були підготовлені до сприйняття ідеології кадрового робітника в більшій мірі, ніж селян-відходники минулих років.

У питанні про конкретні строки формування кадрового робітника в період соціалістичної реконструкції в літературі висловлювалися різні думки. Одні з науковців на початку 30-х років вважали, що нові робітники вже через 1—2 роки стають ентузіастами соціалістичного будівництва⁵⁸. Інші зараховували до числа кадрових робітників (стосовно початкового етапу індустріалізації) усіх потомствених робітників; усіх робітників із селян, які не мали землі й працювали на промисловому виробництві щонайменше 4 роки; вихідців із селян, що зберегли зв'язки з селом, але мали виробничий стаж більше 10 років⁵⁹. Ще інші визначають строк, необхідний для формування психології кадрового робітника, тривалістю в 3—5 років⁶⁰.

⁵⁷ Профсоюзная перепись 1932—33 гг., стор. 76—80.

⁵⁸ М. Т. Гольцман, Л. Н. Коган. Старые и новые кадры пролетариата, М., 1934, стор. 12.

⁵⁹ О. И. Шкаратан. Проблемы социалистической структуры рабочего класса СССР, М., 1970, стор. 268.

⁶⁰ А. И. Вдовин. Социалистическая реконструкция народного хозяйства и социальная психология новых пополнений рабочего класса.— «Рабочий класс и индустриальное развитие СССР», М., 1972, стор. 75—76; В. С. Лельчук. Назв. праця, стор. 13—14.

На нашу думку, навряд чи правомірно зараховувати до кадрових робітників усіх потомствених пролетарів. Крім виховання в робітничій сім'ї, для прищеплення молоді типових рис робітничого класу необхідний був вплив виробничого робітничого колективу, хоч строки цього процесу у вихідців з робітничих сімей, природно, були коротшими, ніж у селян. Беручи до уваги ту обставину, що серед робітників Донбасу питома вага вихідців із селян була дещо вищою, ніж в інших районах країни (в 1932—1933 рр. у металургів вони становили 47,4%, а у шахтарів у 1931 р. — 70%)⁶¹, можна взяти 5-річний виробничий стаж за основу строку, необхідного для формування з новачка кадрового робітника. Таким чином, можна зробити висновок, що наприкінці другої п'ятирічки приблизно 60%, тобто більшість робітників Донбасу, належало до провідного прошарку — кадрових робітників.

У результаті залучення до виробництва значного числа жінок підвищилася їх питома вага в усіх галузях, але перше місце за їх чисельністю належить вугільній промисловості, де частка жіночої праці зростає з 20,4% в 1933 р. до 26,3% в 1936 р. Це зумовлено великими зрушеннями в механізації трудомістких процесів на шахтах. Жіноча праця застосовувалася передусім на механізованих ділянках. Серед машиністів електровозів число жінок збільшилося з 28% у 1932 р. до 66% у 1936 р., конвеєрників — з 8 до 70%, лебідчиків — з 32 до 66%⁶². Серед машинобудівників УРСР питома вага жінок підвищилася з 20,9 до 21,2%, а серед металургів — з 20 до 20,9%⁶³.

Результатом скорочення розмірів залучення молоді у виробництво стало зменшення її питомої ваги в складі робітничого класу. Якщо у важкій промисловості УРСР молодь віком до 23 років у 1932 р. становила 30%, то в 1936 р. — 27%. Найбільше скоротилася кількість молодих гірників Донбасу (з 42% у 1932 р. до 28% у 1936 р.)⁶⁴. Проте в робітничих колективах нових підприємств частка молоді була значною. В липні 1935 р. серед робітників різного віку молодь до 32 років становила на заводі «Азовсталь» 40,8%, Горлівському азотнотуковому — 42,8%, НКМЗ — 40,7%⁶⁵.

Суттєві зміни відбулися в національному складі робітників Донбасу. В 1926 р. серед них було 40% українців, 51% росіян і 9% представників інших національностей, а в серпні 1934 р., відповідно, 52,6%, 41,5 і 5,9%⁶⁶. Особливості національного складу робітників Донбасу пов'язані з його географічним розташуванням та історичними умовами формування промислових кадрів. Ще наприкінці ХІХ ст. — на початку ХХ ст. вугільна та металургійна галузі промисловості Півдня України, що бурхливо розвивалися, комплектували свої кадри за рахунок представників двох братніх народів — російського та українського — «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁶⁷. Причому переважну роль відігравали росіяни. Це були селяни Центрально-Чорноземної смуги Росії, які розорилися і для яких Донбас був найзручнішим місцем відходу на заробітки⁶⁸. За усталеною традицією

⁶¹ Профсоюзная перепись 1932—33 гг., стор. 94—95. Протягом другої п'ятирічки питома вага вихідців із селян у складі робітників Донбасу, безумовно, зменшилася, хоч ми не мали конкретних даних про це.

⁶² А. Л. Цукерник. Назв. праця.

⁶³ Праця в УРСР, стор. 128, 144, 151, 157, 163.

⁶⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 16, спр. 625, арк. 147; Праця в УРСР, стор. 126—128, 142, 149, 156, 162.

⁶⁵ Молодежь СССР. Статистический сборник, М., 1936, стор. 131—133.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 222, арк. 101; спр. 126, арк. 2 зв., 4; спр. 167, арк. 305; Праця в УРСР, стор. 38—40.

⁶⁷ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 32, стор. 333.

⁶⁸ Ф. Е. Лосєв. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955, стор. 89—92.

багато російських селян-відходників прибувало в Донбас і на початку реконструктивного періоду. Це визначило національний склад робітників краю, відображений у наведених вище даних. У 1926 р. робітничі кадри Донбасу склалися головним чином з росіян та українців при переважанні росіян. Спільними зусиллями російські та українські робітники створювали промисловість Донбасу і здійснювали її соціальне перетворення.

В міру розгортання промисловості в нових районах країни скорочувався приплив відходників з інших республік. Наприкінці першої — на початку другої п'ятирічок нові кадри Донбасу в усе більшій мірі комплектувалися за рахунок місцевого, українського населення. Радянська держава, використовуючи систему оргнабору та інші форми планомірного розподілу трудових ресурсів, проводила політику створення національних кадрів робітничого класу в союзних республіках. Результати цієї політики наочно видні в зміні національного складу робітників Донбасу до середини 30-х років, коли українців стало більше половини в їх загальній чисельності. Наведені факти переконливо спростовують вигадки буржуазних націоналістів про «насильствену русифікацію» робітничого класу України, яку нібито здійснювала Радянська влада. У складі робітників Донбасу були також білоруси, татари, євреї, китайці, представники інших національностей. У спільній боротьбі за соціалізм загартовувався братерський інтернаціональний союз трудящих.

Таким чином, на кінець другої п'ятирічки в складі робітників Донбасу відбулися істотні якісні зміни: підвищилася питома вага жінок, зросла роль корінного, українського населення, дещо скоротилася питома вага молоді.

Особливо велике значення мали соціальні зрушення в структурі робітничих кадрів. У зв'язку з ліквідацією експлуататорських класів припинилося проникнення їхніх представників у середовище робітників. З перемогою колгоспного ладу змінилося соціальне обличчя селянських поповнень робітничого класу. Його соціальний склад став одноріднішим. Прискорився процес формування кадрових робітників і підвищилася їх питома вага в складі робітничого класу. Якщо в 1932 р. серед робітників Донбасу, за нашими приблизними підрахунками, вони становили 35—37%, то наприкінці другої п'ятирічки — вже близько 60%. Це означало, що більшість нових поповнень, які влилися в промисловість у процесі соціалістичної індустріалізації, була перевихована кадровими робітниками, сприйняла їх світогляд і психологію.

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА НА СЛУЖБІ РЕАКЦІЇ

Вороги соціалізму у своїй антикомуністичній діяльності широко використовують реакційні церковні організації та їх розгалужений апарат для дискредитації соціалістичного ладу і популяризації принад «вільного світу». Свого часу В. І. Ленін, викриваючи причину підтримки капіталістами реакційного духовенства, писав: «...Настав такий історичний момент, коли командуєча буржуазія, із страху перед ростущим і міцніючим пролетаріатом, підтримує все відстале, відмираюче, середньовічне. Відживаюча буржуазія з'єднується з усіма віджилими і відживаючими силами, щоб зберегти захитане наймане рабство»¹.

Висновки В. І. Леніна особливо актуальні тепер, коли силам імперіалізму й мракобісся протистоїть велика Радянська держава, світова соціалістична система. «Все зростаючого значення в політичному й ідеологічному арсеналі імперіалізму,— підкреслюється у Програмі КПРС,— набирає **клерикалізм**... Монополії щедро фінансують клерикальні партії і організації, що експлуатують релігійні почуття трудящих, їх марновірство і заботони»². Залишившись у загальному руслі сучасного антикомунізму, клерикалізм, який до середини 50-х років ХХ ст. відверто підтримував агресивні плани монополістичного імперіалізму, за визнанням самих церковних ідеологів, виступає нині за «більш гнучку політику», шукає шляхів «для діалогу з марксизмом і атеїстами». Другий Ватиканський собор і папа Павло VI підтримали кардинала Альфрінка, який, підсумовуючи ставлення Ватикану до комуністичного руху, заявив: «Давайте уникати будь-якого нового засудження комунізму... Це робилося багато разів і даремно... Навпаки, діалог може принести користь»³.

Протягом тривалого часу роль передового форпоста Ватикану на Сході відіграла уніатська (греко-католицька) церква. Виступаючи єдиним фронтом з українськими буржуазними націоналістами, уніатська ієрархія радісно вітала прихід до влади Гітлера, пов'язувала з ним надії на вимріяне «повалення» більшовизму та просунення унії на Схід, а пізніше, в часи фашистської окупації,— благословила гітлерівський «новий порядок» і допомагала загарбникам боротися з Червоною Армією.

Тікаючи від народного гніву разом з гітлерівськими військами, частина уніатських верховодів опинилась у США, Канаді, Італії та ФРН. Тут вони об'єдналися навколо єпископату так званої «Української католицької церкви» (УКЦ), який очолює кардинал Й. Сліпий. Намагаючись реабілітувати себе в очах віруючих емігрантів, ієрархи УКЦ роблять спроби сфальсифікувати істинну суть відносин уніатської церкви з гітлерівськими загарбниками, виставити себе в ролі «захисників» населення Галичини. Показово, що такі виступи характерні насамперед для церковних та буржуазно-націоналістичних діячів, які несуть особисту відповідальність за активну допомогу окупантам. Зокрема, Й. Сліпий у своїх проповідях та пастирських листах робить усе для того, щоб вип-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 75.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 46—47.

³ «La Monde», 7 листопада 1964 р.

равдати дії уніатських ієрархів під час війни, лякає віруючих маревом «страшних нових хвиль і нової повені, що заливає Україну»⁴.

Верховоди уніатської церкви на Заході мріють відродити затавровану зрадою Брестську унію, розпалюють буржуазний націоналізм, поширюють антирадянські наклепи. Давно вже відірвані від українського народу та його сучасного життя, вони перетворили церковні приходи на свєрідні антирадянські установи, стали поплічниками махрової імперіалістичної реакції.

Автор статті робить спробу на підставі архівних джерел та інших документів показати справжній характер взаємин уніатської церкви з чорною реакцією і фашизмом.

Фінансовані святоюрською верхівкою, «Український католицький союз», «Католицька акція», уніатські газети й журнали — «Мета», «Дзвони», «Нива» — в 30-і роки голосно рекламували «богоугодні діла» гітлерівців. Відверто профашистською була львівська газета «Христос — наша сила», яка майже в кожному номері вихваляла Гітлера і Муссоліні⁵.

Разом з загальною лінією на підтримку фашизму «достойники» унії, передусім, великий земельний магнат митрополит граф Андрей Шептицький, взяли курс на подання всебічної допомоги доморощеним фашистам з Організації українських націоналістів (ОУН). Уніатів і націоналістів об'єднували спільна класова соціальна основа, інтереси західноукраїнської буржуазії, поміщиків, куркульства, жах перед революцією і можливістю встановлення Радянської влади на Західній Україні. Уніатське духовенство мало великий вплив на формування ідеології і практики ОУН. Багато ватажків організації походило з родин священників і з дитинства виховувалися в душі любові й відданості до А. Шептицького. Так, «вождь» ОУН А. Мельник був управителем маєтків Шептицького, а С. Бандера — сином уніатського пароха * з Долинського повіту. Найближчий порадник нинішнього кардинала Й. Сліпого, член Головного «проводу» ОУН і колишній капелан гітлерівського «Нахтігалю» ** І. Гриньох — у минулому парох м. Галича, а заступник Бандери (нині заступник Стецька), один з ідеологів українського буржуазного націоналізму С. Ленкавський — син священника-уніата з передмістя Станіслава Загвіздя.

Маючи великий вплив на керівництво ОУН, уніатська ієрархія намагалася залучити націоналістичні західноукраїнські осередки до активної антикомуністичної діяльності. «Приклад Іспанії,— писала 26 липня 1936 р. газета «Мета»,— повинен спонукати наші католицькі організації чим скоріше створити спільно з національним табором (тобто з українськими буржуазними націоналістами, оунівцями.— К. Д.) сильний християнсько-національний фронт». Керуючись «Осторогою» *** Шептицького, в якій уніатський владика відверто заявив про свою підтримку фашизму та націоналізму й попередив віруючих, що «хто помагає комунстам в їх роботі, навіть чисто політичній, зраджує Церкву»⁶, уніатське духовенство і оунівці з дозволу уряду буржуазної Польщі в 1936 р. приступили до формування націоналістично-клерикальної орга-

* «Радянська Україна», 21 січня 1973 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 3833, оп. 2, спр. 103, арк. 4, 6, 7, 13, 16—17, 23—24, 34—35.

* Священик, що стоїть на чолі церковної парафії.

** Військово-диверсійний підрозділ з українських буржуазних націоналістів, створений у складі особливого полку абверу «Бранденбург» в березні — квітні 1941 р.

*** «Осторога» — попередження, в даному випадку так називалось послання митрополита від 3 серпня 1936 р.

⁶ «Українська нива» (Луцьк), 16 серпня 1936 р.

нізації КАУМ (Католицька акція української молоді) та напіввійськових осередків «Сокіл» і «Луг».

Особлива увага приділялася створенню місцевих організацій «Лугу». Як писала газета «Мета» 26 липня 1936 р. «Луги» — це ...найбільша бойова одиниця (уніатів і українських буржуазних націоналістів.— К. Д.) на противішовицькому фронті». Тільки у Львівській архієпархії «коло 100 священників є головами старшини або надзірної ради «Лугів».

Проте діяльна участь уніатського кліру в КАУМ, «Лузі» і «Соколі» вже не задовольняла Шептицького. Незадовго до початку другої світової війни він виношував плани створення особливих «хрестоносних військових загонів» із священників та монахів, які б «добровільно зголошувались на смерть». «По моїй думці,— писав Шептицький до настоятеля Мукачівського монастиря Гліба Кінаха в лютому 1938 р.,— повинні творитися всюду тепер батальйони смерті, себто батальйони людей, рішених на все і готових на все і вириваючихся на такі позиції, де їх нехибна смерть чекає. Кожний новіціант (школа підготовки монахів при монастирях.— К. Д.) до певної міри є з природи таким батальйоном»⁷.

Напередодні другої світової війни уніатська церква становила значну релігійну й політичну силу в Галичині, по суті справи вона була розгалуженою й разом з тим строго централізованою релігійно-політичною корпорацією — власницею величезних земельних угідь, банків, підприємств, поліграфічної бази, багатьох газет і журналів, а також значних грошових сум, що надходили не лише від віруючих, але й у вигляді прибутків від експлуатації земельних і лісових угідь, житлових будинків та численних промислових об'єктів. Лише у володінні львівської митрополії було 26 879 га полів, садів та сіножатей і 36 063 га лісу⁸. Величезний маєток митрополії у Долинському повіті налічував 34 245,8 га орної землі й лісу⁹.

Значно збільшилися церковні маєтки напередодні другої світової війни. У 1934 р. близько 20 тис. злотих було витрачено на потреби господарств у Зарваниці. В 30-х роках Шептицький за 500 тис. доларів придбав пустир у Кайзервальді на околиці Львова, де з часом мав намір збудувати скляний завод. Владика особисто фінансував кондитерську фабрику «Фортуна нова», витративши на неї більше 60 тис. доларів¹⁰.

Греко-католицька церква купила друкарню «Більбос», паперову фабрику, мала власну залізницю Брошнів—Осмолода довжиною 112 км, нафтопереробне підприємство «Унія» тощо. У 1937 р. лише від зданого у найми житлового фонду митрополія одержала 10 821 злотий і 60 грошів прибутку¹¹.

Але головною силою уніатської церкви був розгалужений апарат церковних функціонерів — деканів, парохів, священників, ченців, що сліпо проводили у життя реакційні настанови церковної верхівки й особисто А. Шептицького. Щоб уявити масштаби впливу уніатського кліру на віруючих західних областей України, звернімося до цифрових даних 1936—1937 рр. по трьох головних епархіях греко-католицької церкви. Львівська архієпархія об'єднувала деканатів — 58, парафій — 1266, цер-

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 2306, арк. 147.

⁸ Statystyka Polski. Wielka własność rolna, Warszawa, 1925, стор. 17—18.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 409, оп. 1, спр. 100, арк. 2.

¹⁰ В. Добричев. В тіні святого Юра, Львів, 1970, стор. 95—96.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 409, оп. 1, спр. 771, арк. 2.

ков — 758, священників — 984¹²; Станіславська єпархія — деканатів — 20, парафій — 421, церков — 836, священників — 625¹³; об'єднана Перемишльська єпархія — деканатів — 45, парафій — 577, церков — 1110, священників — 666¹⁴. Всього ж три головні єпархії налічували 123 деканати, 2264 парафії, 2704 церкви, 2275 священників. Крім того, ці єпархії об'єднували 41 монастир і кілька десятків чернечих домів (згромаджень), де в 1937 р. перебувало 135 ієромонахів, 462 ченці, 941 черниця. Лише до складу Львівської архієпархії на 1 січня 1936 р. входило 14 чоловічих, 5 жіночих монастирів і 26 жіночих згромаджень, 53 ієромонахи, 217 ченців і 411 черниць¹⁵.

Владоможці церкви неабиякого значення надавали підготовці уніатського духовенства. Створені з благословення Ватікану Львівська духовна академія, духовні семінарії у Станіславі, Перемишлі та Львові перетворились в центри підготовки войовничих антикомуністів, слухняних виконавців волі римського папи. До академії та семінарій, як правило, приймали дітей уніатських священників, куркулів, вихідців з буржуазних та дрібнобуржуазних родин. За даними шематизмів греко-католицької церкви, на 1936—1937 рр. у Львівській духовній академії та семінарії навчалося 366 майбутніх священників, у Перемишльській — 108, у Станіславській — 90, у Мукачеві і Загребі (Югославія) — 80. Вихованням молодих душпастирів займалися 62 професори й викладачі, більшість з яких зарекомендували себе вірними холопами Ватікану, за пеклими ворогами соціалізму й прогресу.

Одночасно серед семінаристів та священників ватиканська ієрархія добирала надійніших з апостольського престолу кандидатів для спеціальної підготовки в богословських навчальних закладах Ватікану. В 1935/36 навчальному році, за повідомленням релігійного журналу «Місіонар» (1936 р., № 6), на численних «студіях» у Римі одночасно перебувало 292 молодих уніати. Саме там пройшли тривалу ідеологічну підготовку нинішні керівники решток уніатської церкви за кордоном Й. Сліпий, І. Бучко, капелан «Нахтігалю» Всеволод Дурбак, головний духівник дивізії СС «Галичина» В. Лаба та багато інших реакціонерів.

30 червня 1941 р., коли Львів захопили гітлерівські війська, митрополит Шептицький у соборі св. Юра особисто благословив німецько-фашистську армію і бандитів із «Нахтігалю» на «боротьбу з Комунією». Він звернувся до духовенства й віруючих з двома пастирськими листами, в яких повністю розкривається відверто профашистський курс уніатської верхівки, її вірне служіння нацистам. «Повідомляючи тебе, український народ, про таке вислухання наших благальних молитв,— писав Шептицький,— взиваю тебе до вияву вдячності для всевишнього, вірності для його церкви та послуху для влади... Побідоносну німецьку армію вітаємо. Установленій владі віддамо належний послух... Дано у Львові... 1 липня 1941 р»¹⁶.

5 липня А. Шептицький звернувся до віруючих з другим «пастирським словом»: «З волі всемогучого і всемилостивого бога починається нова епоха в житті нашої Батьківщини. Побідоносну німецьку армію, що зайняла вже майже цілий край, вітаємо з радістю... Щоби всевишньому подякувати за все, що дав, і упросити потрібних ласк на майбут-

¹² Львівський шематизм (поіменний список духовенства єпархії), Львів, 1936, вид. митрополичої консисторії, стор. 381.

¹³ Шематизм єпархії Станіславської на 1938 рік, Станіслав, Єпархіяльне вид., стор. 194—195.

¹⁴ Шематизм злученої Перемишльської єпархії на 1938 рік. Вид. єпископської консисторії, Перемишль, стор. 142.

¹⁵ Львівський шематизм, 1936 рік, стор. 358, 361, 365, 370—371, 380.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3833, оп. 2, спр. 104, арк. 1.

не, кожний душпастир відправить в найближчу неділю по отриманні цього закликуну благодарственну богослужбу та по пісні «Тебе Бога хвалім...» внесе многолітствія побідоносній німецькій армії та українсько-му народові»¹⁷.

Бже на другий день окупації буржуазно-націоналістична верхівка разом з уніатськими ієрархами зібрала у Львові «нараду чільних представників громадянства», на якій у ролі особистих представників митрополита були присутні Й. Сліпий, Ю. Дзерович, А. Каштанюк. Взявши слово, Й. Сліпий привітав націоналістичних верховодів і закликав їх до «подання найширшої ділової допомоги німецькій армії». У зверненні, підписаному Й. Сліпим, К. Левицьким, К. Паньківським, О. Барвінським та ще кількома колабораціоністами, зазначалося: «По дискусії прийнято однозгідно такі резолюції: «Представники українського львівського громадянства.., зібрані в дні 6.VII. 1941 р., вітають переможні німецькі війська під проводом великого вождя Адольфа Гітлера...»¹⁸.

Чимало документів про зрадницьку діяльність уніатських сановників вже опубліковано¹⁹. В даній статті автор, в основному, досліджує характер зв'язків уніатського кліру з фашистськими каральними органами. Шептицький та люди з його оточення добре розуміли, яке впливове становище займають розвідувальні та каральні органи в системі нацистської держави. Мабуть, саме тому митрополит з перших днів окупації люб'язно надав свій палац у розпорядження німецької військової розвідки. В палатах митрополита оселилися працівник 2-го відділу абверу капітан професор Ганс Кох і начальник спеціального розвідувального органу абверкоманда-202 підполковник Ернст цу Ейкерн²⁰.

Цікаві факти про зв'язок Шептицького з німецькою військовою розвідкою навів колишній німецький розвідник полковник Ервін Штольце, який безпосередньо перед війною спрямовував діяльність фашистської агентури з числа українських буржуазних націоналістів²¹. «Під час окупації німцями України офіцер відділу абвер-2, який перебував у Львові, капітан професор Кох,— стверджував Е. Штольце.— доповів мені, що він у нашій роботі (тобто в розвідувальній роботі.— К. Д.) використовує митрополита Шептицького. Про це я доповів адміралові Канарісу, який після цього особисто виїздив для зустрічі з Шептицьким, що її влаштував йому Кох»²². Під час розмови в митрополичому палаці весною 1942 р. Шептицький широко інформував адмірала про становище на Україні, розповів, що священники дедалі частіше повідомляють про посилення партизанської та підпільної діяльності радянських патріотів, виклав пропозиції щодо ефективнішого залучення буржуазних націоналістів до боротьби проти Радянської держави.

Шептицький підтримував особистий зв'язок і з службою безпеки (СД). Начальник відділу у церковних справах Управління СД у Львові гауптштурмфюрер Герберт Кнорр, якого Шептицький 17 лютого 1943 р. у листі до апостольського візитатора уніатських приходів Німеччини

¹⁷ ЦДА УРСР у Львові, ф. 358, оп. 1, спр. 11, арк. 25.

¹⁸ Там же, арк. 10.

¹⁹ Див.: Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1968; Торжество історичної справедливості, Львів, 1968; В. Маланчук, М. Волянюк. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960; Документи розповідають, Ужгород, 1970; С. Даниленко. Дорогою ганьби і зради, К., 1972; В. Добричев. У тіні святого Юра, Львів, 1970; В. Замлинський. Шлях чорної зради, Львів, 1968; Ю. Сливка. Союз хреста і капіталу, Львів, 1970; Ю. Римаренко. На службі у світової реакції, К., 1968; В. Чередниченко. Націоналізм проти нації, К., 1970.

²⁰ ПА ІПІ ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 249—250.

²¹ Нюрнберзький процес. Сборник матеріалів, т. 1, М., 1952, стор. 372.

²² ПА ІПІ ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 4, спр. 338, арк. 288.

П. Вергуна назвав «чоловіком розумним й до наших зичливим»²³, був «своєю людиною» у покоях митрополита. Саме Кнорр обговорював з Шептицьким питання про те, щоб уніатські священники допомогли властям стягувати величезні військові податки і так звані контингенти з галицьких селян. Результатом «нарад» Кнорра з митрополитом були ганебні послання Шептицького духовенству й віруючим про необхідність послити «поміч німецькій армії через продаж рільних продуктів до так званих збірних пунктів»²⁴, а також небачена у канонічній практиці вказівка митрополичого ординаріату «з огляду на потреби... працювати в неділю і свята» та вимога до кожного священника львівської архієпархії «прикладом... і радою допомогти хліборобам... зложити в приписаному реченці контингент»²⁵.

За домовленістю з фашистською адміністрацією, греко-католицьке духовенство залучалося до масового пограбування галицького селянства. Ввійшовши у «контингентові комісії», що були створені окупаційною владою з метою вилучення продовольства для гітлерівської армії, уніатські священники відстоювали інтереси окупантів і куркульства. «В кожному селі стягненням контингентів займається контингентова комісія, затверджена війтом волості, яка складається з багатіїв з солтисом або ксьондзом на чолі,— писали в одній з листівок учасники підпільної організації «Визволення Вітчизни».— Найбільший тягар у здачі контингенту несуть бідняки і середняки, а багатії, ксьондзи й різні дармоїди вилазять на їх спинах»²⁶. Крім Шептицького, з нацистською СД діяльно співпрацювали помічник митрополита єпископ Никита Будка, ректор Станіславської духовної семінарії Авксентій Бойчук, канцлер митрополичого ординаріату Микола Галянт та багато інших сановних уніатів. Ревно виконуючи розпорядження фашистів, Шептицький та верхівка уніатського кліру брали активну участь у вербуванні та примусовому вивезенні української молоді на каторжні роботи до Німеччини. Спекулюючи на релігійних почуттях віруючих, митрополит у своїх виступах в окупаційній пресі та по радіо наставляв юнаків і дівчат, яких висилали до Німеччини, в усьому коритися нацистам, суворо дотримуватися встановлених властями норм поведінки, працювати не лише в будні, а й в церковні свята, обіцяючи за це молоді «боже благословенство на цілий час перебування... за границями батьківщини та на ціле життя»²⁷.

Особливою ласкою верхівка уніатського кліру удостоювала українських буржуазних націоналістів, які вірою й правдою служили гітлерівцям. Митрополит особисто піклувався про своїх парафіян у фашистській уніформі — різного роду шуцманів, поліцаїв, есесівців. Показовим щодо до цього є тривале листування Шептицького з ватажками створених фашистською розвідкою військово-диверсійних підрозділів «Роланд» і «Нахтігаль». Після благословення митрополита, одержаного в перший день німецької окупації Львова, ці формування брали діяльну участь в масових вбивствах радянських людей у Львові, Тернополі, Вінниці та інших містах і селах України²⁸.

Восени 1941 р. «Роланд» і «Нахтігаль» були відведені з фронту й кілька місяців проходили у Франкфурті-на-Одері спеціальну підготов-

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 30, арк. 26.

²⁴ «Українські щоденні вісті», 27 липня 1941 р.

²⁵ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 18, оп. 1, спр. 382, арк. 73.

²⁶ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 2, спр. 113, арк. 19.

²⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 6, спр. 2665, арк. 83—84.

²⁸ Die Wahrheit über Oberländer. Herausgegeben vom Ausschuss für Deutsche Einheit, Berlin, 1960, стор. 16—17, 29—30.

ку для боротьби з партизанами. Перед від'їздом до Білорусії 13 березня 1942 р. керівники підрозділів звернулися до Шептицького з «синівськими побажаннями». Вони смиренно благали, щоб «екселенція ще благословила нас всіх, нашу цілу зболілу національну сім'ю на пове радісне життя»²⁹.

Прибувши до Білорусії, ландскнехти Гітлера були зведені в особливий каральний загін «шцуманшафтбатальйон-201» і підпорядковані генералові фон Бахові-Залевському. Під час каральних операцій у Білорусії під виглядом боротьби з партизанами вони вбили тисячі мирних жителів, спалили сотні населених пунктів. «Спільна робота службових органів,— писав у звіті командир 9-ї роти 15-го поліцейського полку гауптман Каспер про знищення села Борисовка Брестської області, проведене спільно з оунівськими шцуманами у вересні 1942 р.,— проходила добре і без тертя»³⁰.

Разом з націоналістами у знищенні українського та білоруського населення брали участь уніатські капелани батальйону спочатку Іван Гриньох, нагороджений гітлерівцями залізним хрестом³¹, пізніше колишній наставник Львівської духовної семінарії — Всеволод Дурбак. Шептицький особисто листувався з командиром батальйону — оунівським ватажком штурмбанфюрером Є. Побігушим та В. Дурбаком, благословляв націоналістичних вбивць на вірну службу фашистам. Але криваві дії шцуманів Побігушого на білоруській землі зустрічали справедливий опір народних месників. Замість «переможних» реляцій до св. Юра стали надходити похоронні звістки, повні розпачу листа капелана Дурбака, який доповідав Шептицькому: «Залізничні шляхи бувають підміновувані і... дуже часто... бувають обстрілювані поїзди скорострілами. Цей останній місяць, то є вересень, був повний таких несподіванок. В останніх часах партизани, що тепер є правильними військовими формуціями, стали дуже агресивні. Дня 30 вересня похоронив я в зібраній могилі двадцять шість найкращих, найвідважніших хлопців з нашого куреня з чотарем Кашубинським Романом на чолі... Все те витворює стан психічної депресії так і в старшин, як і в стрільців»³².

Великою любов'ю Шептицького користувалася й створена загарбниками з націоналістів та кримінальних злочинців «українська» поліція, куди з перших днів окупації на службу пішло чимало вірних парафіян уніатської церкви — священиків і монахів. Перебуваючи під безпосереднім керівництвом начальника військ СС і поліції дистрикту Галичина генерал-майора Кацмана, націоналісти з «української» поліції вчинили тяжкі злочини проти радянських людей. Починаючи з липня 1941 р., у кожному галицькому селі та у всіх районах окупанти створювали «українську» поліцію. В округах (крайсгауптманшафтах) існували окружні команди поліції, у Львові — 7 комісаріатів та спеціальна «Школа української поліції», яку очолив гестапівець Георг Вальтер³³.

Парафіяни св. Юра у поліцейських мундирах наводили жах на населення українських міст і сіл. Страшні злочини вчинив син священика Андрій Пестрак, який нині знайшов собі притулок в Англії. Очоливши районну поліцію у Маневичах, він 17 вересня 1942 р. керував ліквідацією маневичького гетто, де було знищено близько 2 тис. невинних людей, а через кілька днів — масовими вбивствами мешканців сіл Берче і Ліски³⁴.

²⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 30, арк. 14.

³⁰ Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941—1944, Минск, 1965, стор. 47.

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 2663, арк. 26.

³² Правда про унію, стор. 339—340.

³³ ЛОДА, ф. Р-27, оп. 1, спр. 2, арк. 4—7.

³⁴ «Вісті з України», 14 лютого 1964 р.

Сотні жертв у чорному послужному списку колишнього ченця Мукачівського греко-католицького монастиря Юрія Торбича, який нині мешкає у Нью-Йорку. Лише у Турці, де він очолював поліцейський постерунок, тільки протягом одного дня 1942 р. було розстріляно 800 жінок, дітей, стариків³⁵.

Керівництво уніатської церкви не виступало на захист мирного населення. Навпаки, Шептицький всіляко заохочував поліцаїв до вірної служби нацистським господарям та посиленого «викорінювання більшовицької схизми». Особливо піклувався митрополит про шуцманів із «Школи української поліції» у Львові. За його особистим дорученням, душпастирською опікою слухачів «школи» поліції зайнявся єпископ Никита Будка.

Чималу допомогу уніатська верхівка, митрополит Шептицький, нішній кардинал Сліпий подали фашистським загарбникам у формуванні горезвісної дивізії СС «Галичина». В лютому 1943 р. у Львові відбулися таємні переговори окупаційної адміністрації з націоналістичним та уніатським керівництвом про формування військових підрозділів з українських буржуазних націоналістів. В переговорах взяли участь губернатор Галичини Вехтер, шеф уряду губернатора Бауер, керівник управління внутрішніх справ генерал-губернаторства Льозакер, шеф першого відділу кабінету Г. Франка — Вільден, провідник УЦК (т. з. Український Центральний Комітет.— К. Д.) Кубійович, його заступник Паньківський, а від уніатського кліру — єпископи Сліпий та Будка. Через кілька днів після цієї зустрічі (1 березня 1943 р.) Сліпий у листі до професора богословської академії Ю. Дзеровича з задоволенням писав: «Велику прихильність виявили для нас сам губернатор і теперішній міністр Innere Verwaltung Losaker (Льозакер.— К. Д.) і львівський — Amtschef Bauer (Бауер.— К. Д.)»³⁶.

У зв'язку з переможним наступом Червоної Армії та посиленням партизанської війни на окупованих землях військово командування фашистської Німеччини, яке гарячково шукало нових резервів гарматного м'яса, дало згоду на створення з українських буржуазних націоналістів 14-ої стрілецької дивізії СС «Галичина». 28 квітня 1943 р. губернатор Галичини Вехтер викликав націоналістичних та уніатських ватажків й оголосив їм рішення Гітлера про формування дивізії СС. Залякуючи колабораціоністів навальним наступом «більшовицьких армій», Вехтер, за повідомленням «Львівських вістей» від 29 квітня 1943 р., закликав їх «взяти безпосередню участь у боротьбі за безпеку і майбутнє Європи» разом з німецькими військами.

Того ж дня в соборі св. Юра Сліпий відправив «архієрейську службу богу на честь формування дивізії». Виступаючи після богослужіння. В. Лаба, щойно призначений Шептицьким головним капеланом майбутньої дивізії СС, у своїй проповіді говорив: «Чому маємо радіти в цей важкий воєнний час? Бо за згодою фюрера Великонімеччини ми дістаємо змогу створити стрілецьку дивізію... Це єдиний засіб здобути волю. Хто хоче мати волю, мусить за неї битися. До цього кличе нас бог так, як колись кликав хрестоносців боротися за визволення святої землі, тих хрестоносців, які йшли на ту боротьбу з гаслом: «Бог так хоче!». І сьогодні бог так хоче. А коли бог так хоче, то це божа справа, і за тією божою справою ми підемо»³⁷.

У створену Вехтером військову управу по формуванню дивізії увійшов В. Лаба, ще 15 священників-уніатів стали капеланами есесівської

³⁵ Братовбивці, К., 1964, стор. 26.

³⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 6124, арк. 1.

³⁷ Правда про унію, стор. 349.

дивізії³⁸. Відзначаючи «заслуги уніатського духовенства у формуванні есесівських частин, вже на другий день після того, як було оголошено про створення дивізії СС «Галичина», перший відділ головного управління внутрішніх справ генерал-губернаторства переказав на ім'я А. Шептицького 360 тис. окупаційних злотих. «Панові митрополитові греко-католицької єпархії Лемберг. Георгплатц,— зазначалося в документі, підписаному штурмбанфіурером Вільденом,— відносно: Підрозділ у церковних питаннях. Переказ грошових сум на потреби греко-кат. церкви. Через головну касу Генерал-Губернаторства Ви одержите суму в 360.000 злотих. З доданих листів Ви довідаєтесь про виникнення та призначення цих сум. Звітуватися про використання цієї суми перед моєю службою не потрібно»³⁹. А з квітня 1943 р. уніатські ієрархи почали одержувати великі грошові суми від краківського «уряду генерал-губернаторства» щомісяця⁴⁰.

Фашистські «гонорації» значно посилили втручання уніатського кліру в справу насильницької мобілізації до дивізії СС «Галичина», куди, окрім кількох сотень куркульських синків, поліцаїв та кримінальних злочинців, охочих записуватися не було. Галичани категорично відмовлялися йти до гітлерівської армії, тікали в ліси. Радянські патріоти закликали народ рішуче боротися проти окупантів, викривали зрадницьку позицію націоналістів і уніатів. «Ксьондзи,— зазначалося в одній з листівок партійного підпілля на Львівщині,— забувши про заповідь Христову «Не вбивай», почали в церквах умовляти молодь йти до дивізії СС. Одним словом, підняли лемент, як ніби сталось щось велике й грандіозне. А насправді нічого не сталось великого, бо молодь до дивізії не йде і не піде... Історія ще не знає такого, щоб провідники кликали народ вбивати своїх братів і синів. На це здатні лише найпаскудніші зрадники й запродавці»⁴¹.

Мобілізація зривалася. Тоді, за вказівкою митрополита, всупереч будь-яким нормам канонічного права у справу насильницького втягнення молоді до дивізії було залучено весь апарат греко-католицької церкви від єпископів до сільських парохів. У «мобілізаційну акцію» включився й сам митрополит. 8 липня 1943 р. він прийняв створену фашистами «військову управу» на чолі з полковником А. Бізанцом, який, за повідомленням газети «Львівські вісті», «у своїй промові дякував митрополитові за доброзичливе ставлення його та підлеглого йому духовенства до справи формування СС стрілецької дивізії «Галичина».

Рекрутування галицької молоді до есесівської дивізії було оголошене «актуальною та богоугодною» справою. «Коли фюрер доручив голові УЦК створити дивізію СС «Галичина»,— писав добре обізнаний із таємницями уніатської ієрархії Петро Карманський,— Шептицький бере в цьому енергійну участь. Він... наказує уніатським церковникам з амвонів закликати до дивізії добровольців, умовляти, обіцяти, просити, а ні — відлучати від церкви, погрожувати страшними карами на тому світі»⁴².

Грубе насильство та облудні обіцянки зробили свою справу: до дивізії СС «Галичина» було мобілізовано кілька тисяч молодих галичан. Одягнених у чорну есесівську форму, озброєних німецькою зброєю «дивізійників» кинули на Східний фронт. Невдовзі після оточення й розгрому основних сил дивізії СС «Галичина» під Бродами, її частини за-

³⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 102, арк. 51, 55—57, 58.

³⁹ Там же, спр. 2710, арк. 81.

⁴⁰ Там же, арк. 88; спр. 2717, арк. 59.

⁴¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 2, спр. 113, арк. 5.

⁴² П. Карманський. Кризь темряву. Спогади, Львів, 1957, стор. 105.

знали відчутних ударів у Словаччині та Югославії, де брали участь у придушенні партизанського руху. Рештки горе-дивізії на чолі з верховодами здалися у полон англійським військам. Чергова авантюра уніатських богомолів та їх націоналістичних прихвостнів безславно провалилась.

Після розгрому фашистської Німеччини перестала існувати й уніатська церква. Співучасть у страхотливих злочинах гітлерівських окупантів, лакейство перед загарбниками, зневажання інтересів трудящих навіки затаврували Шептицького, Сліпого та інших уніатських сановників як зрадників українського народу, відвертих прислужників нацизму. І не дивно, що більшість уніатських священників вирішила раз і назавжди розірвати з ганебним минулим. В березні 1946 р. у Львові відбувся Собор греко-католицької церкви, який прийняв рішення ліквідувати Брестську унію, розірвати з католицизмом і возз'єднатися з руською православною церквою. Собор одностайно засудив антинародну діяльність верхівки уніатської церкви і висловив Радянському урядові подяку за захист від «національного та релігійного поневолення»⁴³.

Давно закінчилась друга світова війна. Радянський народ, очолюваний Комуністичною партією, досяг небачених успіхів у комуністичному будівництві. День у день міцнішою стає єдність радянського суспільства. В Резолюції XXIV з'їзду КПРС на Звітну доповідь Центрального Комітету Комуністичної партії зазначається, що час, у який ми живемо, характеризується «всєбічним прогресом і дальшим зближенням усіх націй і народностей нашої країни. Видатні досягнення народів СРСР — це результат їх об'єднаної праці, послідовного втілення в життя національної політики КПРС»⁴⁴.

В Радянському Союзі повністю перемогла ленінська національна політика, утвердилась гармонійні відносини між класами і соціальними групами, між соціалістичними націями. Ворожа народів ідеологія буржуазного націоналізму та релігійного мракобісся зазнала остаточного ідейного краху. Життєдайність економічної і національної політики Комуністичної партії яскраво виявилася і в прискореному розвитку західноукраїнських земель. «В західних областях, — говорив перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, — вирости десятки сучасних промислових підприємств, продукція яких добре відома не тільки в нашій країні, але й за кордоном. Визначних успіхів трудящі цих областей досягли також у розвитку сільського господарства, науки і культури, народної освіти, охорони здоров'я, в усіх сферах суспільного життя. В цьому відрадном явищі, яке відображає закономірності соціалістичного розвитку, яскраво проявляються незаперечні переваги нашого державного ладу, могутнього союзу братніх республік»⁴⁵.

Під впливом марксистсько-ленінської ідеології, великих соціально-економічних звершень, що відбулися в нашій країні, поступово змінюється свідомість тих людей, які ще перебувають під релігійним впливом. Часи, коли релігія безроздільно володіла розумом і волею трудящої людини, відійшли у минуле. Духовне оновлення життя робітників, селян, трудової інтелігенції, переможне поширення марксистсько-ленінських ідей — найхарактерніша ознака радянського суспільства.

Величезні позитивні перетворення в житті радянського народу вик-

⁴³ Діяння Собору греко-католицької церкви у Львові 8—10 березня 1946 р., Львів, Вид. Президії Собору, 1946, стор. 126—127, 128.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, 1971, стор. 228.

⁴⁵ Матеріали спільного урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 20.

ликають злісні нападки наших ідеологічних противників. Апологети імперіалізму намагаються використати релігію, і зокрема ієрархів зарубіжних осколків унії, як один з каналів ідеологічної експансії в нашу країну.

Закордонні проповідники уніатства всіляко спекулюють на релігійних і націоналістичних пережитках, вдаються до грубих наклепів на радянську дійсність, об'єднуються з ватажками буржуазно-націоналістичних угруповань, які давно служать іноземним розвідкам. Сліпий висунув провокаційну ідею так званого Київсько-Галицького католицького патріархату, створення якого, на думку збанкрутілих ієрархів, дало б їм змогу відновити Брестську унію, поширити свою юрисдикцію «на цілу Україну», легально повернутися на нашу землю та, облудно прикриваючись «справами божими», знову взятися до антинародної діяльності⁴⁶.

Підбурюванням своєї пастви займаються й інші владики решток уніатської церкви за кордоном. Уніатський митрополит у Канаді Максим неодноразово закликав до проведення серед населення «апостольської роботи», без якої, за його словами, неможливо повернути православних віруючих на Україні в уніатство. З такими ж заявами виступав і єпископ Сапеляк з Аргентини⁴⁷. Замість біблейського «не вбий» уніатські проповідники, звертаючись до віруючих в усьому світі (незалежно від того, до якої релігії вони належать — мусульманської, іудейської чи навіть поклоняються ідолам), войовничо вигукують: «Є засоби, що мають спроможність не тільки врятувати демократію від загрози комунізму, але й... звільнити поневолені народи і засудити комунізм на неминучий розгром»⁴⁸.

Та уніатські «душпастирі» не лише виступають з провокаційними закликами (які, до речі, майже не відрізняються від гасел, виголошуваних ними під час минулої війни). Як і раніше, вони готують кадри для «проповідницької діяльності» на Сході, виховують емігрантську молодь в антирадянському та націоналістичному дусі. З їх ініціативи у Римі функціонують Український католицький університет, духовна семінарія та Папська мала українська семінарія ім. св. Йосафата. Останню, до речі, в 1965 р. закінчив підданий Бельгії бандерівець Я. Добош, який нещодавно був засланий на Україну для проведення ворожої діяльності і викритий органами державної безпеки. Добош ствердив, що, навчаючись в уніатських закладах, він «виховувався в дусі ненависті до комуністів і комуністичної ідеології»⁴⁹.

Та уніатським і націоналістичним верховодам з кожним роком стає все важче утримувати під своїм впливом емігрантську молодь. Саме про це бідкався у травні 1971 р. на конференції краєвої управи створеного уніатами за кордоном «Українського християнського руху» його голова — відомий дослідник Шептицького, колишній командир створеного фашистами «штурманшафбатальйону-201» штурмбанфюрер Є. Побігущий (він же Євген Рен). Констатуючи «відхід від Української церкви і нашої спільноти» (тобто бандерівсько-уніатських ватажків.— К. Д.) багатьох юнаків і дівчат, Є. Побігущий, за повідомленням газети «Християнський голос», був змушений визнати, що «трапляються осередки, де 50—70% молоді не належать до наших організацій».

Багато віруючих і навіть окремих священників-уніатів висловлюють невдоволення провокаційною діяльністю Сліпого, його прихильним ставленням до різного роду реакціонерів та бандерівських верховодів. Пока-

⁴⁶ «Україна», 1972, № 28, стор. 19.

⁴⁷ А. Белов, А. Шляккин. Диверсия без динамита, М., 1972, стор. 26.

⁴⁸ «Правда Украины», 11 серпня 1972 р.

⁴⁹ «Робітничка газета», 3 червня 1972 р.

зовим у цьому плані є відкритий лист до Сліпого, опублікований священником з Торонто в бюлетені «За патріархат» (квітень 1972 р.), що видається групою віруючих у Філадельфії (США). «Наш віруючий народ, що так щедро дає на церковні й інші потреби,— писав автор листа,— тепер майже здеморалізований Вашою поведінкою... Великий і святий капітал Ви розбазарили, викинули на поталу нецерковних людей, а ті з того зробили собі пропаганду за «самостійну Україну» користю і жертвою Христової церкви. Ми, священники, болюємо, коли читаємо Ваші послання, в яких не раз немає навіть і рядка із св. Письма, а зате є зазиви до боротьби»...⁵⁰

Скомпрометовані зв'язками з фашистами і далеким від релігії політичним шахрайством, уніатські ієрархи навіть за кордоном поступово втрачають свої позиції. І все ж вони не роблять висновків із справедливих уроків історії. Користуючись допомогою найреакційніших імперіалістичних сил та йдучи у фарватері рішуче засудженої народами «холодної війни», вони разом із закордонними центрами українських буржуазних націоналістів силкуються й далі продовжувати антикомуністичну діяльність. Все це вимагає від радянських людей високої пильності і непримиренності до ідеологічних диверсій з боку буржуазно-націоналістичних та реакційних релігійних організацій. «Ми не маємо права... забувати,— говорив Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,— що націоналістичні пережитки всіляко підігривають іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу. З надзвичайним запозяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і захоплюючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни»⁵¹.

Партія вживає всіх заходів до того, щоб її виховна, ідеологічна та атеїстична діяльність відповідала духові часу. Розвінчуючи реакційну ідеологію уніатства, необхідно всебічно розкривати його реакційну класову суть, злочинні зв'язки з фашизмом і українським буржуазним націоналізмом, чужий і ворожий радянським людям зміст уніатського віровчення. Головне — посилювати наступальність і бойовитість нашої наукової та атеїстичної пропаганди, підвищувати її ефективність. Ставка апологетів антирадянщини та антикомунізму на жалюгідну купку колишніх фашистських прислужників з табору українських буржуазних націоналістів і уніатів — безперспективна.

⁵⁰ «Радянська Україна», 21 січня 1973 р.

⁵¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 25.

АМЕРИКАНСЬКІ НАУКОВІ ЦЕНТРИ АФРИКАНІСТИКИ

Важливе місце в неоколоніалістській стратегії США займають намагання ідеологічно «обґрунтувати» зовнішньополітичну та економічну експансію імперіалізму в Африці. «Імперіалізм не може розраховувати на успіх, відкрито проголошуючи свої справжні цілі,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. — Він змушений створювати цілу систему ідеологічних міфів, які затуманюють справжній смисл його намірів, присипляють пильність народів»¹.

Характерною рисою ідеологічного проникнення Сполучених Штатів у країни африканського континенту є те, що воно ведеться широким фронтом і здійснюється як урядовими установами, так і науковими центрами, учбовими закладами, культурно-освітніми та численними приватними організаціями країни. В одному із своїх виступів колишній державний секретар США Дін Раск говорив, що в країнах Африки, які розвиваються, «тільки американський уряд може виконати невелику частину роботи» і що «він повинен дедалі більше спиратися у своїй діяльності як на американських бізнесменів і банкірів, так і на професорів, викладачів університетів, істориків-міжнародників, юристів, економістів», щоб забезпечити вирішення проблем молодих держав у тому напрямку, який відповідає зовнішньополітичним інтересам Вашингтона². У США, за словами американського професора Ганса Моргентау, поряд з «воєнно-промисловим комплексом» існує «політико-академічний комплекс», який відбиває інтереси урядових кіл у буржуазній науці³.

Щоб підвищити роль наукових і консультативних органів у розробці практичних рекомендацій для американського дипломатичного апарату, до складу Комітету по Африці, створеного для консультацій держдепартаменту і уряду в питаннях відносин США з країнами цього району, було введено відомих американських учених-африканістів. Їх завдання — допомогти Вашингтону розібратись у соціальних процесах, що відбуваються в молодих африканських державах, краще визначити характер пов'язаних з ними зовнішньополітичних проблем, обрати певні варіанти дій американської дипломатії та передбачити їх можливі наслідки. Глава зовнішньополітичного відомства США та інші керівники державного департаменту систематично проводять з членами Комітету по Африці спільні засідання і зустрічі для продуктивнішого використання позадепартаментської експертизи⁴.

У зв'язку з цим не можна не пригадати слів В. І. Леніна про те, що «...суспільне становище професорів у буржуазному суспільстві таке, що пускають на цю посаду тільки тих, хто продає науку на службу інтересам капіталу, тільки тих, хто згоджується проти соціалістів говорити найнеймовірніше безглуздя, найбезсовісніші нісенітниця і дурниці»⁵.

Відомий апологет державно-монополістичного капіталізму Джон Гелбрейт, висловлюючи розчарування можливостями і практикою «вели-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, 1971, стор. 382.

² The Department of State Bulletin, 18 квітня 1966 р., стор. 630.

³ "The New Republic", 26 листопада 1966 р., стор. 13.

⁴ США: внешнеполитический механизм, М., 1972, стор. 292.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 347.

кого бізнесу», який підкоряє своїм потребам наукові дослідження у вищих навчальних закладах США, зазначає, що протягом останніх десятиріч монополістична система в Сполучених Штатах, «діючи від власного імені або через установи федерального уряду», використовувала університетську адміністрацію для того, щоб пристосувати науку та освіту до своїх потреб. Він змушений визнати, що «мірилом витонченості способів» соціально-політичної системи в США і «розуму рядового президента коледжу може бути та обставина, що останній, твердячи з пафосом про свою відданість академічній свободі, часто не усвідомлює, до якої міри він сам віддав цю свободу» на милість великих корпорацій⁶.

Про це свідчить той факт, що в розробці зовнішньополітичної стратегії Вашингтона, зокрема, проблем боротьби з національно-визвольним рухом і методів посилення ідеологічного наступу США на країни африканського континенту, беруть активну участь центри вивчення міжнародних відносин при багатьох американських університетах. Їх «науковими» пошуки підтримуються і заохочуються наймогутнішими монополіями США. На фронті ідеологічної боротьби американського імперіалізму проти національно-визвольного руху виступають Пентагон і Центральне розвідувальне управління з їх підривною антикомуністичною діяльністю, відділ досліджень і розвідки держдепартаменту, де ряд важливих посад займають представники академічного світу, а також багато інших американських установ і організацій.

Різні африканські програми тепер здійснюють 700 установ і організацій США, не рахуючи вже урядових агентств і приватних американських фірм, зв'язаних з обслуговуванням американських громадян в Африці. Майже третина з них — це науково-освітні установи і приватні філантропічні організації.

Серед спеціалізованих дослідних інститутів і організацій однією з найважливіших вважається впливова Нью-Йоркська Рада з питань зовнішніх відносин, що об'єднує відомих американських істориків-міжнародників, економістів і юристів, у тому числі спеціалістів-африканістів. Це — «мозковий центр» американських зовнішньополітичних досліджень. І хоч коло постійних працівників цього центру обмежене, він залучає до своєї діяльності провідні наукові кадри.

Винятково африканськими проблемами займається Африкано-Американський інститут, основні установи якого знаходяться у Нью-Йорку і Вашингтоні, а філіали — в 35 африканських країнах⁷. Цей інститут публікує ряд періодичних видань про Африку, подає «допомогу» деяким регіональним університетським центрам на континенті, відбирає американських професорів і викладачів для поїздок до африканських вищих і середніх учбових закладів.

Досить відомою у Сполучених Штатах є Асоціація африканських досліджень, що на початку 70-років нараховувала понад 1,5 тис. індивідуальних членів. Її мета — координація наукової роботи африканістів та визначення ідеологічного напрямку досліджень учених і студентів. Асоціація займається вивченням африканських проблем, видає щоквартальний журнал, здійснює бібліотечний обмін між США і країнами Африки.

До числа таких організацій належить також Американський інститут африканських служб, Африкано-Американський студентський фонд, Американське товариство африканської культури та ін. Вони друкують велику кількість африканознавчої літератури і намагаються довести, що ставлять перед собою «суто гуманні» цілі. Насправді ж — це найбільш

⁶ Дж. Гелбрейт. Новое индустриальное общество, М., 1969, стор. 433.

⁷ В. Г. Солодовников. Африка выбирает путь, М., 1970, стор. 118.

гнуцкі провідники експансіоністської політики імперіалістів США, один з каналів проникнення буржуазної ідеології в Африку. Головні зусилля цих закладів спрямовані на дискредитацію ідей соціалізму і підготовку умов для інтеграції країн, що розвиваються, в систему сучасного капіталізму⁸.

Важливість розповсюдження в Африці американської політичної, історичної та юридичної літератури буржуазні ідеологи недвозначно аргументують необхідністю пропагувати політико-правову систему США за зразок для молодих країн. В американській науковій періодиці всіляко підкреслюється, що США як найбагатша держава капіталістичного табору є нібито «політичним джерелом натхнення» для африканців. Подібні лозунги розраховані на те, щоб відштовхнути африканські країни від орієнтації на соціалізм⁹.

Останнє десятиріччя характеризується постійним зростанням обсягу наукових досліджень з африканістики, що здійснюються американськими університетами та іншими вищими навчальними закладами.

Цей своєрідний «бум» соціально-політичних досліджень проблем африканського континенту пов'язаний у першу чергу з намаганнями американського імперіалізму створити на підвалинах старої колоніальної системи свою «неоколоніалістську імперію», дати в районі «третього світу» вирішальний бій національно-визвольному рухові, перешкодити переходові країн, що розвиваються, до самостійної політики¹⁰.

Відомий американський політолог Джеральд Джонсон визнає, що держдепартамент, спираючись на наукові кола, постійно шукає такі форми і засоби здійснення експансіоністської зовнішньої політики, які б дозволили США зберегти свою неоколоніалістську «імперію», зробили б менш «помітною» їх присутність у «третьому світі», ослабили б протести і відкритий опір народів молодих незалежних країн¹¹.

У Сполучених Штатах функціонують кілька десятків дослідних центрів, інститутів і організацій, що займаються аналізом інформації про внутрішнє життя африканських держав, вивченням їх зовнішньої політики, підготовкою для урядових установ США рекомендацій з економічних та ідеологічних питань тощо. Значну кількість таких дослідних центрів створено при вищих навчальних закладах. У 23 штатах є університети і коледжі, які постійно здійснюють африканські програми, готують і видають літературу про Африку та про політику США на цьому континенті, займаються спеціальною підготовкою студентів і аспірантів. Адміністрація цих закладів заохочує своїх професорів та викладачів працювати під час канікул і відпусток безпосередньо на африканському континенті, проводити там дослідження на замовлення окремих державних установ та монополій США.

Маскуючи свої зв'язки з монополістичними колами, керівники багатьох центрів американської африканістики підкреслюють «об'єктивність», «безсторонність» і «незалежність» дослідної роботи своїх співробітників. Та хоч у Сполучених Штатах і робиться наголос на самостійності й незалежності дослідних установ у сфері суспільних наук, їх діяльність, безумовно, контролюється.

Іюді напрямок роботи таких інститутів обирається незалежно від уряду, але останній використовує наслідки досліджень як при довгостроковому плануванні африканської політики Вашингтона, так і при вирішенні поточних політичних і економічних проблем, пов'язаних з Афри-

⁸ The Annals of the American Academy of Political and Social Science, липень 1966, стор. 104.

⁹ "Current History", березень 1973 р.

¹⁰ W. Nielson. The Great Powers and Africa, New York, 1970, стор. 376.

¹¹ G. Johnson. The Imperial Republic, New York, 1972, стор. 38.

кою. Оскільки протягом останнього десятиріччя в США поширилася своєрідна система ротації, коли певна група спеціалістів систематично поєднує наукову роботу із службою в урядових установах, багато американських африканістів безпосередньо залучаються на адміністративні посади або працюють консультантами в держдепартаменті та інших урядових відомствах, що здійснюють африканські програми.

Аналіз діяльності наукових центрів, ознайомлення з працями університетської професури та інших буржуазних учених США свідчать, що державний департамент дедалі більше підпорядковує собі наукові дослідження в галузі вивчення африканських проблем, посилює їх фінансування, час від часу домагається звільнення від постійної роботи на тривалий строк того чи іншого видатного вченого-африканіста, даючи йому змогу підготувати для зовнішньополітичного відомства США матеріали з питань перспективного розвитку Африки.

Залучення до ідеологічної діяльності видатних учених, викладачів та інших представників американської інтелігенції, певна частина якої сприймає неоколоніалістську політику уряду як турботу про прогрес африканських народів, сприяє виробленню засобів і методів ідеологічного впливу та пристосування буржуазної ідеології до місцевих, африканських умов і традицій.

Своїми аналізами соціальної структури, дослідженнями можливостей для прискорення капіталістичного розвитку молодих держав, трактатами про методи «обмеження комуністичної діяльності» в країнах Африки представники буржуазних суспільних наук подають американському урядові і монополіям значну допомогу у формулюванні політики, яка б відповідала реальним умовам країн, що розвиваються.

На підставі опублікованих у США матеріалів можна зробити висновок, що Вашингтон добився досить чіткої координації зусиль історичних та економічних факультетів американських університетів, інших наукових центрів та ідеологічних установ країни, які працюють над вивченням проблем чорного континенту.

Ще з 60-х років у США існують Координаційна група по проведенню зовнішньополітичних досліджень, до складу якої входять представники різних урядових відомств і служб США, і Міжуніверситетський консорціум по проведенню політичних досліджень, що підтримує зв'язки з усіма американськими університетами, коледжами та іншими важливими науковими і навчальними центрами.

Серед американських університетів і коледжів, які здійснюють африканські програми, існує чітка спеціалізація. Одні готують і направляють в африканські країни експертів і лекторів, інші розробляють теоретичні питання про шляхи розвитку цих країн і обмірковують для американських урядових установ рекомендації з окремих питань політики США в Африці. Так, на історичному та деяких інших факультетах Нью-Йоркського університету, де вивчаються політичні проблеми розвитку африканського суспільства, головну увагу приділяють дослідженням африканських проблем, пов'язаних з Організацією Об'єднаних Націй та її спеціалізованими установами. Ряд факультетів Стенфордського університету здійснюють обмін експертами з африканськими країнами. В ряді американських університетів організовано вивчення африканських мов (у Каліфорнійському, наприклад, їх вивчається 40, у Бостонському — існують спеціальні курси для дипломатів і службовців різних установ країни, яких передбачається направити на роботу до Африки). Вісконсинський університет спеціалізується на історичних і соціальних проблемах африканських країн. Центри африканістики в університетах Джона Гопкінса і Мічиганському готують найбільшу кількість публікацій з

проблем Африки, в тому числі й деякі видання для розповсюдження на африканському континенті.

Особливе місце в системі університетських центрів, що займаються вивченням Африки, посідає центр міжнародних досліджень у Массачусетському технологічному інституті, більша частина праць якого виконується за безпосереднім замовленням держдепартаменту і конгресу США. Відмітною рисою його досліджень є опрацювання сучасних змін у політиці за допомогою статистичного аналізу та електронно-обчислювальних машин.

Деякі американські наукові установи мають порівняно вузьку спеціалізацію. Наприклад, центр стратегічних досліджень Джорджтаунського університету покликаний оцінювати ефективність зовнішньопропандистських заходів в Африці. У Сіракузькому університеті функціонує центр, що готує контингенти корпусу американських волонтерів для країн Східної Африки. Професурою деяких американських університетів були створені спеціальні дослідницькі і консультативні бюро «для подання допомоги урядовим установам і промисловим організаціям африканських держав»¹².

Велика кількість і різноманітність американських наукових центрів, дослідницьких установ та бюро, які вивчають африканські проблеми, повинні, на думку їх організаторів, сприяти ефективності досліджень різних аспектів зовнішньополітичного курсу Вашингтона в Африці. Останнім часом між провідними науковими центрами США спостерігається певна спеціалізація в галузі використання новітніх методів дослідження проблем африканського континенту. У зв'язку з цим виникло навіть питання про необхідність розробити «єдину методологію у дослідницькій діяльності» американських центрів африканістики¹³.

Наукові пошуки багатьох американських університетів та інших дослідницьких установ все частіше переносяться на африканський континент, куди щороку із США виїздить численна «армія» наукових співробітників і аспірантів. Вашингтон всіляко домагається, щоб американські фахівці не тільки займали найбільшу кількість посад в африканських університетах, але й викладали там курси суспільно-політичних наук. Наприкінці 1972 р. керівником школи журналістики при державному університеті Гани в Аккрі був призначений професор Віконсинського університету Уільям Хечтен. Разом з ним для ведення курсу історії та інших соціально-політичних дисциплін у місцевих учбових закладах прибули ще шість професорів Міссурійського та інших американських університетів. Представники США брали участь у роботі конференції університетів країн Східної Африки, що відбулась у вересні 1972 р. в Дар-ес-Саламі, в липні того ж року в Сенегалі побувала делегація американських істориків і діячів культури.

Намагаючись перешкодити доступу на африканський континент будь-якої прогресивної літератури, пропагандистські кола США надають великого значення експортові сюди своєї спеціальної книжкової продукції, випуск якої став складовою частиною неоколоніалістської стратегії Вашингтона. Значна частина друкованої продукції, що з'являється у країнах Африки,— американські підручники та учбові посібники, що розповсюджуються здебільшого в Західній та Східній Африці (англомовних зонах).

У 14 африканських країн, що виникли на початку 60-х років, лише протягом 2 років після проголошення їх незалежності із США було

¹² J. Mithun. African Programs of US Organizations, Washington, 1965, стор. 1—9.

¹³ A. Said. The African Phenomenon, Boston, 1968, стор. 3—8.

відправлено як подарунок 100 тис. підручників¹⁴. У наступні роки керівники зовнішньополітичного апарату США планували надіслати в Африку понад 1 млн. підручників та іншої літератури.

Маскуючись політикою «культурного імперіалізму», буржуазні ідеологи США намагаються посилити свій духовний вплив на населення молодих незалежних держав. Проте в африканських країнах починають розуміти, що викладання за американськими програмами і підручниками негативно впливає на виховання підростаючого покоління, оскільки історія Африки та сучасні події, що відбуваються в ній, висвітлюються у перекрученому вигляді. Ці програми, як правило, не передбачають виховання у африканських дітей почуття національної гідності, не дають їм справжніх знань про рідну країну, про культурно-історичні традиції Африки.

Останнім часом буржуазні ідеологи США надають надзвичайно великого значення політиці «допомоги» африканським країнам у галузі освіти — сфері, де формується система духовних і моральних цінностей, тобто світогляд та ідеологія людей.

Відзначаючи, що на африканський континент «знання можуть експортуватись як товар, у багатьох видах і по багатьох каналах», Керіл Хаскінс — президент американського інституту Карнегі писав: «Важливо нагадати, що знання можна культивувати на місцевому ґрунті точно так же, як нові сорти пшениці. З цієї точки зору цілком зрозуміло, що головний порятунок країн як у галузі науки, так і в інших галузях полягає в удосконаленні та ефективному функціонуванні систем освіти, а також в їх філософії та урівноваженості. Тут ми маємо одну із арен, де американці краще за все можуть досягти результатів у 70-і роки в справі підготовки кадрів для молодих держав»¹⁵. Такі висловлювання свідчать, що неоколоніалізм має намір зміцнити соціально-політичні позиції прихильників капіталістичного шляху розвитку молодих держав.

Багато американських університетів і коледжів беруть участь у створенні африканських навчальних закладів, допомагають їм в організації різних курсів і кафедр, розробляють програми з політичних, соціально-економічних, історичних та інших гуманітарних наук. Протягом останнього десятиріччя Массачусетський університет, наприклад, сприяв організації учбового процесу в деяких коледжах Уганди, Нью-Йоркський — допомагав факультету комерційних і соціальних наук Лагоського університету в Нігерії, Південноіллоїнський — Вищій педагогічній школі Малі. Ряд африканських програм в галузі науки та освіти здійснює Мічиганський університет¹⁶. Щороку велика група американських професорів читає лекції на літніх семінарах (фінансованих Вашингтоном) в Африканському інституті економічного розвитку і планування в столиці Сенегалу Дакарі.

У дослідних та навчальних центрах, що створюються в країнах Африки з допомогою США, Вашингтон намагається нав'язати як зразок американські методи дослідження, організаційну структуру, систему підготовки кадрів тощо.

Усвідомлюючи, що переважна більшість населення чорного континенту все ще залишається неписьменною, Сполучені Штати особливу увагу приділяють ідеологічній обробці молодих африканців, які одержують вищу освіту в американських вузах і в особі яких вони вбачають майбутніх потенціальних керівників африканських країн. Готовність

¹⁴ "West Africa", 3 січня 1963 р.

¹⁵ "Foreign Affairs", січень 1971 р., стор. 250.

¹⁶ R. Emerson. Africa and United States Policy, New York, 1967, стор. 46.

надавати стипендії для африканських студентів щорічно висловлюють 150 університетів і коледжів США.

За період з 1960 по 1973 рр. у США завершили повний курс навчання понад 60 тис. студентів із 44 країн і територій Африки¹⁷. Більшість із них закінчили гуманітарні факультети, де, головним чином, вивчаються історичні та інші соціально-політичні науки. Незважаючи на те, що молодим державам потрібні «насамперед лікарі, інженери, агрономи»,— писав паризький журнал «Жен Африк»,— лише близько третини молодих африканців, які приїхали на навчання до США, вчать на медичних, інженерно-технічних і сільськогосподарських факультетах американських університетів і коледжів¹⁸.

У дослідженні, підготовленому членом наукової ради фонду Форда Дональдом Емерсоном разом з викладачами кількох університетів США і присвяченому політичній боротьбі студентів Алжіру, Гани, Заїру, Нігерії та деяких інших країн Африки, відзначається, що далеко не всі студенти як під час навчання, так і після закінчення вузів включаються у політичну боротьбу. В середньому лише близько третини африканських студентів активно включаються в політичне життя своїх країн, висувують вимоги соціальної, економічної або політичної перебудови суспільства¹⁹.

Це змушує американських буржуазних ідеологів наполегливо закликати керівників наукових, навчальних та культурно-освітніх центрів США в Африці посилити ідеологічну обробку африканських студентів. Американський професор Том Керстієнс вважає, що проблему поповнення дружельної до США африканської еліти слід вирішувати шляхом навчання молодих африканців у країнах Заходу. Він звертає увагу ректорів університетів і керівників молодіжних організацій на необхідність узяти африканських студентів, які навчаються в Америці, під постійний і неослабний контроль, всіляко заохочуючи їх до діяльності в громадських організаціях американських університетів і використовуючи для цього необхідні пропагандистські матеріали²⁰.

Загальна відповідальність і здійснення нагляду за всіма африканськими студентами, які навчаються у США, лежать на Африкано-Американському інституті (він фінансується державним департаментом), а також на відділі держдепартаменту з питань освіти і культури. Автор багатьох книжок про Африку Жан Ндіає визначив спроби імперіалістів та окремих африканських лідерів з прозахідною орієнтацією схилити на свій бік найширші кола інтелігенції в молодих країнах як «останній козир неоколоніалізму»²¹.

Відомий англійський професор Е. Касл, який протягом кількох років працював в університетському коледжі в Уганді, вважає, що поширення у Східній Африці західної системи освіти вплинуло на формування структури африканського суспільства. На його думку, в Уганді це сприяло утворенню вищого і середнього класів, представники яких готують своїх синів до кар'єри юристів, лікарів, урядовців. Крім Танзанії, середня й вища освіта в країнах Східної Африки платна. З цієї причини більшість східноафриканських лідерів, які здобули освіту,— сини вождів і багатих землевласників²².

Відчуженість африканської інтелігенції від народу, «схильність до

¹⁷ "The New York Times", 20 квітня 1973 р.

¹⁸ "Jeune Afrique", 29 жовтня 1967 р., стор. 42.

¹⁹ D. Emerson (ed.). Students and Politics in Developing Nations. New York, 1968, стор. 416.

²⁰ T. Kerstiens. The New Elite in Asia and Africa, New York, 1966, стор. 186.

²¹ J. Ndiaye. La jeunesse africaine face à l'imperialisme, Paris, 1971, стор. 63.

²² E. Castle. Growing up in East Africa, London, 1966.

кастової замкнутості, претензії на роль національного лідера і водночас специфічна станова егоїстичність» — ці та ряд інших сучасних рис, властивих інтелігенції деяких африканських країн, породжені школою, з якої вона вийшла²³. Неоколонізатори згубно впливають на інтелігенцію молодих держав, і тільки найбільш яскраві її представники здатні звільнитися від впливу західної ідеології.

Останнім часом ідеологічну діяльність в Африці активізувало близько 30 приватних фондів США. Так, на кошти фонду Карнегі школа міжнародних відносин Колумбійського університету в Нью-Йорку готує африканських дипломатів (для англословних країн). Після того, як в Інституті міжнародних відносин, створеному в 1971 р. при університеті в Яунде (Камерун), запровадили щорічні короткотермінові курси та семінари з підготовки та перепідготовки дипломатів і консулів африканських країн, головним чином франкомовних, держдепартамент США і фонд Карнегі виявили неабиякий інтерес до цієї справи, поступово домагаючись, щоб читати лекції для майбутніх працівників міністерств закордонних справ молодих держав запрошувалась досвідчена американська професура.

Фонд Рокфеллера надає матеріальну підтримку Африкано-Американському інституту та іншим американським науковим установам, які зосереджують свою увагу на Західній Африці, фінансує здебільшого ті заходи, що сприяють інвестиціям рокфеллерівського капіталу в країнах, що розвиваються. На кошти фонду американські експерти ведуть дослідження й складають докладні анкети про природні ресурси континенту, економічний розвиток африканських країн, демографію, освіту, еволюцію суспільства, хід національно-визвольної боротьби. Кошти фонду використовуються також для досліджень, що ведуться в наукових установах безпосередньо на африканському континенті.

Одна з регіональних конференцій ЮНЕСКО, яка відбулася в столиці Нігерії Лагосі, відзначила, що західні компанії здійснюють фінансування лише в галузях, пов'язаних з їх діяльністю, і що у деяких випадках «про результати досліджень повідомляється зацікавленим країнам тільки тоді, коли це не шкодить комерційним справам компаній». Знаючи, що інтереси африканських країн ніколи не співпадають з інтересами американських компаній, неважко уявити справжній характер меценатства монополій і приватних філантропічних фондів США в Африці.

В ідеологічній експансії Сполучених Штатів на африканському континенті чималу роль відіграє фонд Форда, що має своїх постійних представників у Нігерії, Кенії, Танзанії, Гані й оплачує діяльність американських науковців і спеціалістів, які консультують різні урядові установи цих країн з питань економічного планування, адміністративного управління тощо. Діяльність фонду Форда поширюється також на Камерун, Ефіопію, Заїр, Ліберію, С'єрра-Леоне, представникам яких виділяються кошти для навчання у США. За рахунок фонду оплачується також робота американських науковців, які досліджують проблеми розвитку Тропічної Африки. Протягом останніх 12 років фонд Форда виконує ряд програм «технічної допомоги» у підготовці суддів та викладачів юридичних навчальних закладів на африканському континенті.

Американський професор Вернон Маккей зазначив, що, «з одного боку, діяльність цих фондів впливає на розвиток громадської думки африканців і, отже, торкається відносин Сполучених Штатів з Африкою, а з другого, — їх точки зору впливають на творців політики у Вашингтоні»²⁴.

В ідеологічному проникненні США в Африку важливе місце зай-

²³ В. Б. Иорданский. Тупики и перспективы Тропической Африки, М., 1970, стор. 278.

²⁴ V. McKay. Africa in World Politics, New York, 1963, стор. 247.

мають програми обміну в галузі науки і культури, що фінансуються американським держдепартаментом. В опублікованому 29 січня 1973 р. посланні президента Р. Ніксона конгресові США зазначається, що «діяльність держдепартаменту у справі обміну, науки та освіти буде значно розширена»²⁵.

Імперіалістичні монополії при допомозі американських наукових і навчальних центрів впливають на певну частину освітніх і культурних закладів країн Африки. Вони широко пропагують різні концепції взаємодії західної та африканської культур, висувуючи лицемірні теорії їх синтезу і взаємного доповнення. У тих випадках, коли імперіалістичним ідеологам вигідно підкреслити відмінність культур Заходу і Сходу, вони твердять про співробітництво та «взаємне оплодотворення культур», ігноруючи таким чином класовий характер розвитку культури. У поняття «співробітництво» в даному випадку вкладається неоколоніалістський зміст, який не має нічого спільного із справжнім, прогресивним процесом взаємодії та взаємного збагачення національних культур.

«Всі американські неоколоніалістські програми спрямовані на те, щоб утримати країни Африки в сфері впливу імперіалізму»,— вказує голова Комуністичної партії США Генрі Уїнстон в своїй книзі про політику Вашингтона на африканському континенті, опублікованій 1973 р. в Нью-Йорку²⁶.

Прагнучи розширити канали своєї неоколоніалістської експансії, буржуазні вчені в Сполучених Штатах намагаються активізувати участь центрів американської африканістики в ідеологічній боротьбі, в імперіалістичному проникненні в галузі науки і культури в країнах «третього світу». З цією метою вони налагоджують співробітництво з соціологами та істориками-африканістами інших капіталістичних країн, зокрема, у справі підготовки і опублікування спільних колективних монографій з історії Африки, тенденційних праць з історії національно-визвольного руху на континенті. Для ідеологів неоколоніалізму таке співробітництво необхідне перш за все для координації зусиль Заходу в ідейній боротьбі на африканській арені, для «підштовхування» країн, що розвиваються, на капіталістичний шлях.

Народи Африки сповнені рішучості перешкодити різним формам неоколоніалізму. Буржуазна наука вже безповоротно втратила монополію на вивчення Африки. Протягом останніх років зусилля марксистів і прогресивної інтелігенції чорного континенту активно спрямовуються на подолання націоналістичних і трайбалістських поглядів у свідомості африканців, на викриття буржуазної ідеології. При дійовій участі вчених соціалістичних країн, у тому числі радянських істориків, антинаукові концепції американських буржуазних ідеологів і практика неоколоніалізму США в Африці дістають своєчасне і аргументоване викриття.

Під впливом успіхів світового соціалізму і розвитку національно-визвольного руху в «третьому світі» посилюється критика американських неоколоніалістських доктрин в самих Сполучених Штатах. Це знаходить своє відображення в окремих монографіях, статтях у наукових журналах, які видаються центрами американської африканістики. Торкаючись, зокрема, питання про економічну допомогу США країнам Африки, науковий співробітник дослідницького центру міжнародних проблем при Гарвардському університеті Д. Нельсон робить висновок, що в деяких країнах американська допомога «не лише посилює демократичні тенденції, а зміцнила позиції консервативної еліти»²⁷.

²⁵ "Washington Post", 29 січня 1973 р.

²⁶ H. Winston. Strategy for a Black Agenda, New York, 1973, стор. 26.

²⁷ J. Nelson. Aid, Influence and Foreign Policy, New York, 1968, стор. 19.

Викриваючи неоколоніалістські зусилля зовнішньопропагандистських установ США в Африці, буржуазний професор М. В'єндміллер відверто визнає, що горезвісний «Корпус миру» був покликаний «сприяти експансії американської культури для виховання в країнах, що розвиваються, проамериканської еліти, яка розмовляє англійською мовою»²⁸. Торкаючись питання про ставлення США до національно-визвольного руху в країнах Африки, професор сучасної історії та політичних наук Чикагського університету Г. Моргентгау визнає об'єктивну основу цього руху і зазначає, що боротьба проти нього приречена на невдачу²⁹. В своїй книзі про зовнішню політику США американський автор Д. Болдвін робить висновок, що «американська підтримка приватного підприємництва» в країнах, що розвиваються, і особливо заохочення в них підприємств, які належать іноземному капіталу, розглядається багатьма африканцями як «своєрідний троянський кінь, призначення якого полягає в тому, щоб нав'язати їх народам нову форму політичного та економічного гноблення»³⁰.

Критична спрямованість ряду праць американських буржуазних авторів багато в чому пояснюється намаганням допомогти дипломатії США в її пошуках нових форм відстоювання інтересів неоколоніалізму в Африці, виробити рекомендації про «більш обережний і гнучкий підхід до використання імперіалістичними колами» Сполучених Штатів втручання у справи африканських країн і народів³¹.

²⁸ M. Windmiller. *The Peace Corps and Pax Americana*, Washington, 1970, стор. 37.

²⁹ H. Morgenthau. *A New Foreign Policy for the United States*, New York, 1969, стор. 126.

³⁰ D. Baldwin. *Foreign Aid and American Foreign Policy*, New York, 1966, стор. 165.

³¹ "The African Communist", 1973, № 52, стор. 88.

Методологія та методика історичних досліджень

І. С. ДЗЮБКО, С. Г. НАКОНЕЧНИЙ

ПРО СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ

В документах міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і 1969 рр. на основі узагальнення досвіду Радянського Союзу та інших соціалістичних країн дано сформулювання об'єктивних законів розвитку соціалістичного світу. Питання про сферу, особливості дії, способи використання закономірностей розвитку світової системи соціалізму були в центрі уваги також останніх з'їздів братніх партій соціалістичних країн.

На XXIV з'їзді КПРС у Звітній доповіді Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював: «Тепер ми знаємо не тільки теоретично, але переконалися й практично, що шлях до соціалізму, його головні риси визначаються загальними закономірностями, які властиві розвиткові всіх соціалістичних країн. Знаємо ми також і те, що діяння загальних закономірностей виявляється в різних формах, які відповідають конкретним історичним умовам, національним особливостям. Не базуючись на загальних закономірностях, не враховуючи конкретно-історичної специфіки кожної країни, неможливо будувати соціалізм. Без врахування обох цих факторів не можна і правильно розвивати відносини між соціалістичними державами»¹.

Останнім часом розробка проблеми закономірностей розвитку світової системи соціалізму значно поживилась. Вона все частіше стала розглядатися не тільки в економічному, але й у соціальному плані². З'явився цілий ряд публікацій³, на сторінках журналу «Мировая экономика і международные отношения», в редакції журналу «Проблемы мира и социализма» було проведено широке обговорення важливих аспектів цієї проблеми⁴.

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 6.

² К. Зародов. Лениннизм и современные проблемы борьбы за социализм. М., 1970, стор. 303—318; Проблемы развития мировой социалистической системы в свете учения В. И. Ленина.— Лениннизм и философские вопросы современности, М., 1970; М. Арустамян. Общие закономерности развития мировой системы социализма.— Ленин и проблемы строительства коммунизма. Материалы межвузовской научной конференции, М., 1970; М. Колесникова. Укрепление социально-экономической общности мировой системы социализма—важнейшее условие движения к коммунизму.— Общественно-политические преобразования при социализме, М., 1971.

³ А. П. Бутенко. Две мировые системы. Закономерности и тенденции их развития, М., 1967; И. Дудинский. Закономерности развития мировой социалистической системы, М., 1968; В. Генералов. О закономерностях и принципах развития мировой системы социализма.— «Вестник МГУ. Теория научного коммунизма», 1971, № 4; Закономерности развития мировой социалистической системы, М., 1972.

⁴ «Мировая экономика и международные отношения» (далі — «МЭ и МО»), 1966, № 11; 1967, №№ 6, 10; 1968, № 4; 1971, № 9; Проблемы развития социализма. Международные дискуссии марксистов, Прага, 1971, стор. 85—147.

Проте в цілому ця важлива загальнотеоретична і практична проблема ще недостатньо розроблена і в ряді питань ще є дискусійною. Не ставлячи собі за мету цілком охопити проблему, яка чекає свого розв'язання, зупинимось лише на деяких її аспектах, зокрема, на класифікації закономірностей світової системи соціалізму та їх сутності.

Найбільш дискусійним у цій темі є питання: чи діють і в світовій системі соціалізму закономірності, які визначають його розвиток у кожній країні, і що вважати специфічними закономірностями становлення і розвитку цієї системи?

Деякі дослідники не заперечують, що світова система соціалізму — це не механічна сума держав, які її складають. Але в той же час вони продовжують дотримуватися думки, що закономірності розвитку світової системи соціалізму як цілого — це ті ж самі закономірності соціалізму як суспільного ладу, але діють вони тут «обмежено», маючи ряд «особливостей вияву»⁵.

Інші, навпаки, твердять, що доти, поки не виникне міжнародна соціалістична власність, не буде об'єктивних умов для поширення на всю світову систему соціалізму тих закономірностей, які діють в окремих країнах⁶.

Особливий інтерес у цьому зв'язку викликає точка зору А. П. Бутенка, який пропонує розрізняти дві відносно самостійні групи закономірностей соціалізму — як суспільного ладу і як світової системи. Оскільки міжнародні виробничі відносини — «це ще не виробничі відносини у вузькому розумінні цього слова, бо в світовій системі соціалізму відсутні єдине виробництво і єдиний розподіл матеріальних благ», остільки на сучасному етапі розвитку ще не діють закономірності першої групи. Зате виникають і діють нові закономірності — закономірності світової системи, які виражають ті нові об'єктивно необхідні зв'язки і відносини, що, виникаючи, об'єднують соціалістичні країни в певну цілісність⁷.

Така постановка проблеми в методологічному відношенні є, безумовно, плідною. Вона викликала помітний імпульс дослідницької думки, але й посилила суперечливість поглядів різних учених. Зокрема, М. А. Арустамян висловив думку про три групи закономірностей розвитку світового соціалізму (як суспільного ладу; як світової системи; закономірності взаємовідносин між соціалістичною і капіталістичною системами)⁸, а П. А. Рачков — навіть про чотири групи закономірностей (закономірності соціалізму як суспільного ладу, які діють в кожній окремій країні; соціалізму як суспільного ладу, які поширюють свій вплив на всю світову систему соціалізму; соціалізму як світової системи; закономірності, які характеризують взаємодію світової системи соціалізму з іншою частиною світу)⁹. За твердженням М. А. Арустамяна, закономірності другої групи «виникають на базі

⁵ М. Савов, Е. Бондаренко. Спорная точка зрения.— «МЭ и МО», 1967, № 6; Г. Хархашьян. Еще о закономерностях развития мировой системы социализма.— «МЭ и МО», 1967, № 10; К. Попов. Развитие экономических связей стран социализма, М., 1968; И. Олейник. Мировое социалистическое хозяйство, М., 1969; та ін.

⁶ Б. Минц. Политическая экономия социализма, М., 1965, стор. 439; Проблемы развития социализма, стор. 98.

⁷ А. П. Бутенко. О закономерностях развития социализма как общественного строя и как мировой системы.— «МЭ и МО», 1966, № 11, стор. 86; його ж. Некоторые теоретические проблемы развития мировой системы социализма.— «МЭ и МО», 1971, № 9, стор. 99—109.

⁸ М. Арустамян. Назв. праця, стор. 62—63.

⁹ Закономерности развития мировой социалистической системы, М., 1972, стор. 5—6.

першої», будучи лише «їх дальшим розвитком і поглибленням у новій сфері, в нових масштабах і умовах»¹⁰.

Більшість же дослідників, не відкидаючи тези про дві групи закономірностей розвитку світової системи соціалізму і уточнюючи зміст другої з них з тими чи іншими відтінками у підході до проблеми, намагаються, на протилежність А. П. Бутенку, довести, що й закономірності першої групи вже зараз поширюють свою дію на світову соціалістичну систему¹¹. При цьому світова соціалістична система, взята ними в даному аспекті, нерідко виявляється єдиним нерозчленованим цілим і є полем дії названих закономірностей, що не мають ніяких меж¹².

Передумовами з'ясування закономірностей розвитку світової соціалістичної системи, на наш погляд, можуть бути загальнометодологічні основи системного підходу, тобто дослідження складних об'єктів як систем. Системний підхід був глибоко обґрунтований ще століття тому К. Марксом і з великою майстерністю застосований ним до аналізу капіталістичного виробництва. На відміну від надто широких і перекручених визначень, що їх дають основоположники сучасної «загальної теорії систем», системний підхід, за К. Марксом, є найважливішою методологічною вимогою діалектики, однією з форм конкретизації діалектико-матеріалістичної дійсності і форм її відображення у свідомості людини. Лише на цій основі можна правильно осмислити всю різноманітність спеціально наукових застосувань системного аналізу.

Системний підхід до аналізу суспільства знайшов своє вираження у вченні К. Маркса і Ф. Енгельса про суспільно-економічну формацію, яка являє собою найзагальнішу, універсальну форму соціальної цілісності, системності, основну форму буття соціальної матерії. За визначенням основоположників марксизму, суспільно-економічна формація — це сукупність органічно взаємозв'язаних суспільних (економічних, соціально-політичних, духовних, сімейно-побутових) та інших соціальних феноменів, в основі яких лежить історично визначений спосіб виробництва матеріальних благ. Суспільно-економічна формація — це динамічна система, що розвивається; джерела її розвитку не занесені ззовні, а внутрішньо властиві їй.

Як підкреслював В. І. Ленін, соціологи до Маркса й Енгельса в складному переплетенні суспільних відносин не вміли розрізняти явища важливі й другорядні, суттєві й несуттєві, бо неспроможні були знайти об'єктивний критерій для такого розмежування. Створивши вчення про суспільно-економічну формацію як систему, що розкриває органічну єдність і взаємний зв'язок різноманітних явищ, К. Маркс і Ф. Енгельс спростували ідеалістичні й метафізичні погляди на суспільство соціологів — своїх попередників, показали неспроможність їх позаісторичних, абстрактних поглядів на суспільне життя, довели, що немає суспільства взагалі, а є конкретно-історичне суспільство, «яке знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство з своєрідним відмітним характером»¹³. Поняття суспільно-економічної формації дало можливість розібратися в складному потоці історичних явищ, виділити в них суттєве, загальне, що повторюється, тобто вияви-

¹⁰ М. Арустамян. Назв. праця, стор. 62.

¹¹ Актуальные проблемы экономического развития мировой социалистической системы, Л., 1969, стор. 100—103; Ю. Ширяев. Закономерности развития мировой системы социализма, М., 1969; К. Соловьева. Ленинское учение о социализме и закономерности развития мировой социалистической системы хозяйства. Автореферат диссертации на соискание ученой степени докт. эконом. наук, М., 1971, стор. 10—17.

¹² Экономические основы мировой социалистической системы, М., 1968, стор. 70.

¹³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6, стор. 426.

ти закономірності розвитку суспільства. Цим самим К. Маркс і Ф. Енгельс уперше поставили дослідження суспільного життя на справді науковий рівень.

К. Маркс і Ф. Енгельс вимагали, щоб при системному підході вибір елементів, що складають систему, не був довільним, а щоразу диктувався об'єктивними факторами. Вони підкреслили необхідність досліджувати зв'язки, взаємодію суспільних явищ у тому вигляді, як вони існують у самій дійсності. І завдання дослідника полягає не в тому, щоб довільно конструювати ту чи іншу системну єдність з елементів думки і нав'язувати її суспільству, а в тому, щоб відшукати системність у самому суспільстві й правильно відобразити її в мисленні. В. І. Ленін наголошував, що суспільство треба досліджувати як цілісну «систему виробничих відносин, як певну суспільну формацію»¹⁴.

Заслугою К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна є те, що вони визначили основні принципи й характеристики поняття системи¹⁵. Виходячи з розроблених ними положень, сучасна марксистсько-ленінська суспільствознавча наука визначає систему як сукупність об'єктів, взаємодія яких породжує нові явища, невластиві окремим елементам, що створюють систему. «Зв'язок між компонентами системи настільки тісний, суттєвий, що зміна одного з них викликає зміну інших»¹⁶. І далі: «зв'язки системи являють собою обмеження, які накладають на множинність можливих комбінацій значення таких груп властивостей, кожна з яких складена або з окремих властивостей елементів, або з якихось властивостей системи і окремих її елементів... Структура системи являє собою схему зв'язків між властивостями елементів і властивостями системи»¹⁷.

Це значить, що системоутворюючі зв'язки не можна зводити лише до зв'язків між властивостями системи (емергентних зв'язків), а необхідно включати до їх числа й зв'язки між властивостями елементів. Система, отже, хоч і належить до вищого структурного рівня, ніж елементи, що її складають, має з ними не тільки відміни, але й спільні властивості, зв'язки, відносини. Поява в системі зв'язків першого виду веде до виникнення нових (інтегративних) закономірностей її розвитку як цілого. Поява ж зв'язків другого виду поширює на всю систему дію закономірностей, які виражають зв'язки між відповідними властивостями всередині елементів.

Переводячи сказане на мову змістовного аналізу, можна стверджувати, що світова система соціалізму, яка являє собою об'єктивно незалежні міжнародні соціалістичні суспільні відносини, на всіх етапах свого розвитку включає в себе зв'язки не тільки між різними сферами, видами і суб'єктами вторинних, перенесених¹⁸ (міждержавних) суспільних відносин, але й між цими останніми і первинними суспільними відносинами, які утверджуються в кожній соціалістичній країні. Тому в світовій соціалістичній системі як певній цілості поряд із закономірностями, які визначають розвиток вторинних суспільних відносин, діють і закономірності, що виражають зв'язки між вторинними і первинними суспільними відносинами, тобто закономірності соціалізму як суспільного ладу.

¹⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 179.

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 312—313.

¹⁶ В. Г. Афанасьев. О системном подходе в социальном познании.— «Вопросы философии», 1973, № 6, стор. 99.

¹⁷ Н. Касьяков. К вопросу о предмете общей теории систем.— «Вестник МГУ. Философия», 1972, стор. 44; В. І. Войтко. Категорії «система» і «структура».— Проблеми філософії, 1972, № 24, стор. 38—39.

¹⁸ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 691—692.

Перехід від одного структурного рівня до наступного, «вищого» порядку зовсім не означає більшої впорядкованості і стійкості. Підвищення чи зниження рівня впорядкованості і стійкості може відбуватися на одному структурному рівні. Перехід до наступного рівня полягає в іншому, а саме — в ускладненні зв'язків з середовищем¹⁹.

Отже, міжнародні соціалістичні суспільні відносини, хоч і належать до вищого структурного рівня, ніж суспільні відносини в кожній окремій країні, за ступенем упорядкованості і стійкості, соціалістичної зрілості стоять все ж таки нижче. Тому закономірності розвитку соціалізму як суспільного ладу, з одного боку, через якісну різницю виражених структурних рівнів змінюють форму свого вияву в світовій системі соціалізму, а з другого, мають у ній меншу силу, як у способі дії (об'єктивно), так і в способі використання їх людьми (суб'єктивно). Проте, як і на кожному структурному рівні, в світовій соціалістичній системі сфера дії одного закону також може перекидатися сферу дії іншого, у зв'язку з чим можуть реалізуватися такі явища, які раніше, за старих умов, були неможливі²⁰. Масштаби соціально-економічних наслідків загальних законів і закономірностей набуває тут якісно нових рис у порівнянні з наслідками всередині національно-державних утворень.

Форма вияву названих закономірностей у міру зростання цілісності світової системи соціалізму зазнаватиме дальших змін, сила і сфера їх дії зростатиме, а спосіб дії і спосіб використання все більше наблизатимуться до тих, що функціонують у межах окремих соціалістичних країн. Особливо значними будуть ці зміни при переході від структури однієї якості до нової структури внаслідок зміни елементів або характеру їх взаємозв'язків, тобто від одного етапу розвитку світової системи соціалізму до іншого. На нашу думку, М. А. Черкасов правильно вказує, що вона проходить три таких етапи: зближення, об'єднання (інтеграція) і злиття соціалістичних країн²¹.

Нарешті, складні системи з «нежорсткою структурою»²², які складаються з відносно автономних підсистем (а саме такою і є тепер світова соціалістична система), відзначаються нерівномірністю перетворень, що відбуваються в них. Це спричинює внутрішньосистемну структурну «різноступінчастість», і система може складатися з елементів, зв'язків і відносин різних ступенів розвитку²³.

Вказана нерівномірність, яка може посилюватися в світовій системі соціалізму рядом конкретно-історичних обставин²⁴, доповнюється різночасністю виникнення в ній різних видів системоутворюючих зв'язків (міжнародних соціалістичних суспільних відносин). Цю різночасність викликають, передусім, особливості генезису соціалістичної системи.

Через це при формуванні світової соціалістичної системи спочатку виникають об'єктивні суспільно-політичні взаємозв'язки між країнами, обумовлені соціалістичною орієнтацією їх розвитку, об'єктивним протистоянням експлуататорському світові. Історична роль цього виду зв'язків значно підсилювалася дією багатьох конкретних причин, дослідження яких потребує спеціального аналізу.

¹⁹ В. І. Войтко. Назв. праця, стор. 38—40; Системные исследования. Ежегодник — 1971, М., 1972, стор. 272.

²⁰ С. Миллюхин. Материя в ее единстве, бесконечности и развитии, М., 1966, стор. 120.

²¹ Н. А. Черкасов. Международное социалистическое разделение труда, развитие национальной экономики и интеграционный процесс. Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук, Л., 1969.

²² Системные исследования. Ежегодник — 1970, М., 1971, стор. 32.

²³ Системные исследования. Ежегодник — 1971, М., 1972, стор. 273.

²⁴ А. Бутенко. О закономерностях развития социализма как общественно-господарской и как мировой системы, стор. 86—87.

Вже ця об'єктивна суспільно-політична зв'язаність соціалістичних країн виділяє їх з усієї системи міжнародних відносин як певну цілісну спільність, як якісно нове утворення. І в ньому, природно, з одного боку, виникають нові (інтеграційні), з другого,— починають діяти «старі» закономірності соціалізму як суспільного ладу, але не всі, а тільки ті, що виражають перелічені вище зв'язки. Крім того, поки що в цій сфері — міжнародних соціалістичних політичних відносин — виявляють себе й деякі соціологічні закони та закономірності, які регулюють у соціалістичних країнах усі сторони їх суспільного життя (закономірність пролетарського інтернаціоналізму*, закон планомірного руху соціальних процесів, закон вирівнювання рівнів розвитку соціалістичних країн**).

Різноманітні види й елементи самих міжнародних соціалістичних політичних відносин теж виникають не одночасно. В міру соціалістичних перетворень відносин у цих країнах (виробничих, соціально-класових, національних, моральних та інших) формуються міжнародні соціалістичні політичні відносини.

У різний час складаються й різні способи методу політичного регулювання як компоненту міжнародних соціалістичних політичних відносин. На першому і, частково, на другому етапі розвитку світової системи соціалізму це цілком способи непрямого регулювання (за винятком військово-політичної галузі в межах Варшавського договору), потім, особливо після створення міждержавних політичних та інших органів управління, поступово складатимуться й способи прямого регулювання. Все це означає, що й на самі міжнародні соціалістичні політичні відносини неодноразово поширюють свою дію різні закономірності й закони, які регулюють розвиток відповідної сфери суспільного життя в кожній соціалістичній країні. Ті чи інші з цих закономірностей і законів виходять за межі окремої країни лише після того, як у міжнародних соціалістичних політичних відносинах з'явиться відповідний вид зв'язків. По мірі його розширення і поглиблення сфера й межі безпосередньо інтернаціональної дії і використання законів соціалізму як суспільного ладу розширюються, а їх зворотний вплив на функціонування соціалізму в кожній країні зростає. Відповідні ж зміни відбуваються і в характері дії у цій сфері названих вище соціологічних законів.

Але й тут не відразу складаються всі їх види й елементи. Первісно виникають відносини обміну результатами діяльності, потім відбувається міжнародний соціалістичний поділ праці. Що ж стосується основи міжнародних соціалістичних виробничих відносин — відносин власності, то форма власності виступає тепер і ще довго виступатиме як національно-державна. Однак ця обставина дає лише ту чи іншу характеристику міжнародних соціалістичних виробничих відносин, але не є критерієм самого факту їх існування чи відсутності. Розвиток такого важливого елементу цих відносин як міжнародний соціалістичний поділ праці і поступове перетворення його на форму інтернаціонального соціалістичного виробництва веде до того, що відтворювальний процес, хоч і відособлений протягом тривалого часу національно-державними межами, вже на першому етапі розвитку світової соціаліс-

* Автори розрізняють закономірність і принципи пролетарського інтернаціоналізму.

** На відміну від А. П. Бутенка і більшості інших дослідників, автори відносять закон вирівнювання рівнів розвитку не до специфічних закономірностей світової соціалістичної системи, а до закономірностей соціалізму як суспільного ладу, бо він починає діяти вже в окремій багатонаціональній країні.

тичної системи все більше виходить за ці межі²⁷. Тим більше зростає міжнародне переплетення його фаз на етапі соціалістичної інтеграції. Та й у самих відносинах власності під впливом цих суспільних явищ відбуваються суттєві зміни — починає виникати міжнародна форма власності.

Становлення тих чи інших елементів міжнародних соціалістичних виробничих відносин веде до розширення сфери дії тих економічних зв'язків, які сприяють інтеграції соціалістичних країн. Насамперед, це закон вартості, який регулює товарний обмін між соціалістичними країнами, хоч на етапі їх зближення мали місце й нетоварні зв'язки (безоплатна допомога, передача технічної документації тощо). Основний економічний закон починає виявляти себе в тому, що країни вдаються до спільних зусиль для ліквідації економічної відсталості. Нарешті, як і на міжнародні соціалістичні політичні відносини, на цю сферу поширюють свій вплив названі вище соціологічні закони.

Таким чином, уже на першому етапі становлення світової системи соціалізму — етапі зближення соціалістичних країн — багато закономірностей розвитку соціалізму як суспільного ладу набувають безпосередньо інтернаціональної дії. Конкретно — у договірній формі, міжнародному поділі праці тощо — інтернаціональний характер дії цих закономірностей поширюється на ту частину суспільних відносин окремих соціалістичних країн, яка до цього моменту розвитку вийшла за їх національно-державні межі; в світовій соціалістичній системі як цілісності мають іншу форму вияву і меншу силу як у способі дії (об'єктивно), так і в способі використання (суб'єктивно), бо хоч і відбивають тут зв'язки вищого структурного рівня, зате менше впорядковані, менш стійкі й соціалістично зрілі, ніж суспільні відносини в кожній соціалістичній країні; сферою своєї дії можуть перекрити сферу інших законів, у зв'язку з чим реалізуються такі явища, які за старих умов були неможливі, а їх соціально-економічні наслідки набувають якісно нових рис і масштабів у порівнянні з наслідками всередині окремих країн; розширюють сферу, збільшують силу дії і змінюють форму свого вияву в міру зростання цілісності світової системи соціалізму.

Ще більш зростає безпосередня інтернаціональна дія закономірностей соціалізму як суспільного ладу на другому, і особливо — третьому етапі функціонування й розвитку світової соціалістичної системи. Але, очевидно, тільки на завершальній стадії її третього етапу спосіб дії і спосіб застосування названих законів суттєво не відрізнятиметься від способу дії цих законів у межах сучасних соціалістичних країн, бо світова система соціалізму, яка становитиме єдиний нерозчленований соціально-економічний організм, матиме ті ж самі риси, що й соціалізм у кожній країні: спільну (міжнародну) власність на засоби виробництва, єдине централізоване планування та управління і т. д.

Разом з тим, світова соціалістична система як ціле не зводиться до простої суми держав, що її утворюють. Як уже зазначалося, головною ознакою цілісності взагалі, а, отже, й цілісності світової системи соціалізму, є поява у нового утворення яких-небудь і н т е г р а т и в н и х властивостей, яких не мають елементи, що складають дану систему, і переважання стійких внутрішніх зв'язків над зовнішніми. Отже, хоч міжнародні соціалістичні суспільні відносини й виникають з відносин, які складаються в національно-державних межах, вони, проте, викли-

²⁷ Н. Баутина. О международных социалистических производственных отношениях. — «МЭ и МО», 1968, № 4, стор. 65.

кають до життя якісно нове соціально-економічне утворення — світову систему соціалізму, яка поряд з дією поширюваних на неї закономірностей соціалізму як суспільного ладу, має й свої особливі, властиві лише їй, як цілісності, закономірності.

Щодо сутності цієї другої групи закономірностей соціалізму як світової системи теж немає єдиного погляду в радянській науковій літературі. З тлумаченнями багатьох науковців не можна погодитися.

Так, у деяких дослідженнях закономірності, які є виразом об'єктивних зв'язків, що складаються між соціалістичними країнами, по суті ототожнюються з завданнями цих країн²⁸, в інших — з принципами взаємовідносин між ними²⁹. Подібний підхід притаманний статтям В. Ф. Генералова³⁰.

Ще частіше закономірності, які визначають розвиток лише якої-небудь однієї сфери міжнародних соціалістичних суспільних відносин як цілого, і закономірності, які діють в усіх їх сферах, відносять до одного виду і не розрізняють на підсистемні та системні³¹. Дехто ж усю багатогранність закономірностей світової соціалістичної системи зводять до опису тільки підсистемних³² або, навпаки, тільки системних³³ закономірностей, що, по суті, призводить до заперечення існування другого їх виду.

Загальними методологічними хибами точок зору, які тут аналізуються в даному аспекті, є, по-перше, прагнення їх авторів виводити закономірності розвитку соціалізму як світової системи тільки з типу міжнародних соціалістичних суспільних відносин, а не з їх реальної структури, що складалася на тому чи іншому етапі, по-друге, недостатня увага до класифікації цієї групи закономірностей.

Щоправда, останнім часом намітилися деякі зрушення. Безумовно, плідними є, наприклад, спроби В. С. Семенова вичленити «горизонтальні» (які стосуються однієї сфери суспільних відносин) і «вертикальні» (які визначають розвиток усіх їх сфер) закономірності³⁴, Н. А. Рачкова — підрозділити їх на внутрішні й зовнішні³⁵, М. А. Черкасова — розглянути закономірності становлення (формування) світової соціалістичної системи і закономірності її розвитку³⁶.

Проте в цілому проблема класифікації цієї групи закономірностей ще чекає свого дослідження.

Світова система соціалізму з точки зору загальної теорії систем належить, безумовно, до ієрархічних систем великої складності, до «складних динамічних систем»³⁷, тобто до систем з багатоступінчастими, різними за ступенем опосередкування «горизонтальними» і «вертикальними» зв'язками між підсистемами, які входять до неї. Отже, класифікація закономірностей її розвитку можлива лише як багатоступінчаста, здійснена шляхом вибору різних основ. А це значить, що пропонувана класифікація перетворюється на проблему ієрархії основ і самих закономірностей, їх упорядкування по лінії координації та субординації.

²⁸ М. Арустамян. Назв. праця, стор. 62.

²⁹ К. Зародов. Назв. праця, стор. 308.

³⁰ В. Генералов. Назв. праця, стор. 29—31.

³¹ И. Дудинский. Назв. праця, стор. 56—80; М. Арустамян. Назв. праця, стор. 62; та ін.

³² М. Колесникова. Назв. праця, стор. 123.

³³ Проблемы развития социализма, стор. 103—106.

³⁴ Там же, стор. 105—106.

³⁵ Закономерности развития мировой социалистической системы, стор. 5—6.

³⁶ Актуальные проблемы экономического развития мировой социалистической системы, стор. 103—104.

³⁷ В. И. Войтко. Назв. праця, стор. 39.

На наш погляд, важливе значення має класифікація цих закономірностей за такими основами: характер дії, сфера вияву, тип зв'язків, їх природа.

Аналізуючи закономірності соціалізму як світової системи за характером дії необхідно розрізнити загальні й специфічні. Оскільки світова система соціалізму існує не ізольовано, а в єдності й боротьбі з світовою капіталістичною системою, являючи з нею дві підсистеми світової системної єдності, остільки існують і загальні закони їх розвитку, які характеризують світовий соціалізм і світовий капіталізм, незалежно від їх конкретних характеристик, але вияви їх у кожній з цих систем соціально протилежні. До таких закономірностей належать: інтернаціоналізація продуктивних сил, процесу виробництва і всього суспільного життя; міжнародний поділ праці і створення світового ринку; національно-державна організація економічного і всього суспільного життя; співіснування двох соціальних систем.

З другого боку, у зв'язку з тим, що соціалістична й капіталістична системи є соціально протилежними утвореннями, вони, природно, мають свої, властиві тільки їм специфічні закономірності розвитку. Розглядаючи закономірності, що діють у світовій соціалістичній системі, за сферою їх вияву важливо розрізнити їх на «горизонтальні» (підсистемні), які діють у тій чи іншій сфері міжнародних соціалістичних відносин як цілого, і «вертикальні» (системні), що визначають розвиток усіх сфер цих відносин. У свою чергу, і перші й другі, в залежності від типу взаємних зв'язків, поділяються на внутрішні й зовнішні.

Підсистемні внутрішні й зовнішні закономірності становлять переважно предмет розгляду спеціальних наук (політекономії, теорії міжнародних відносин та ін.).

Вивчаючи внутрішні й зовнішні системні закономірності за їх природою, слід розрізнити закономірності становлення (формування) світової соціалістичної системи і закономірності її функціонування та розвитку. До перших входить відносно нерівномірний економічний, політичний і культурний розвиток соціалістичних країн, а до других — більш чи менш одночасний (у межах однієї історичної епохи) перехід соціалістичних країн до комунізму; розвиток міжнародної соціалістичної інтеграції в єдиний міжнародний соціально-економічний організм; перетворення світової системи соціалізму на вирішальний фактор світового суспільного розвитку.

Крім того, частина закономірностей виступає одночасно і як закономірності становлення, і як закономірності функціонування та розвитку світової системи соціалізму. Це закономірності: одночасної дії двох взаємозв'язаних тенденцій всебічного розвитку соціалістичних країн і все більшого їх зближення; спільного захисту завоювань соціалізму від внутрішніх і зовнішніх ворогів, забезпечення сприятливих зовнішніх умов для будівництва нового суспільства.

Зрозуміло, що запропонована класифікація закономірностей розвитку соціалізму як світової системи має відносний характер, бо, по-перше, існує взаємодія перелічених вище закономірностей, по-друге, немінуча поява нових закономірностей як у самому об'єкті, що вивчається, так і в гносеологічному плані, по-третє, вона може бути здійснена (або доповнена) за іншими основами.

При дослідженні закономірностей розвитку соціалізму як світової системи слід керуватися положенням В. І. Леніна, який підкреслював, що в суспільній системі завжди є залишки минулого, основи теперішнього і зародки майбутнього³⁸. Компоненти соціальної системи, еле-

³⁸ Див.: В. І. Ленін. ПЗТ, т. 1, стор. 174.

менти її структури нерівноцінні не тільки з точки зору їх місця й ролі у функціонуванні системи, але й з точки зору перспектив, можливостей її вдосконалення й розвитку. Одні компоненти втрачають своє місце і значення в системі, інші не виходять за межі основної якості, треті уособлюють великі можливості, виступають носіями нової, досконалішої якості. Тому в дослідженнях закономірностей розвитку світової соціалістичної системи не можна обмежуватися врахуванням її характеристик лише на сучасному етапі. Необхідно розкрити динаміку розвитку соціалістичної системи, з'ясувати її сутність з точки зору перспектив її руху, відшукати серед різноманітних компонентів і елементів системної цілісності все найпрогресивніше, найдосконаліше і найжиттєздатніше, те, що постійно зростає, розвивається і набирає сили.

Елементом світової системи соціалізму, яка, за словами Л. І. Брежнєва, є «ще молодий, зростаючий соціальний організм, в якому не все устоялося»³⁹, властиві компоненти, що залишилися від капіталізму, власне соціалістичні компоненти і компоненти нового, комуністичного суспільства. Розвиток світового соціалізму — це процес поступового подолання компонентів пережиткового характеру, перетворення елементів соціалістичної якості на компоненти комуністичної якості, перетворення структури і функцій соціалістичної системи на структуру і функції комуністичної суспільної системи.

Системний підхід дозволяє органічно поєднувати аналіз і синтез у дослідженні соціальних процесів, що відкриває шлях до розкриття структури, з'ясування законів існування та функціонування світової системи соціалізму як цілісного соціального організму.

Системний підхід особливо важливий для пізнання розвитку світового соціалізму, бо він дає можливість вирішувати найскладніші комплексні проблеми, що вимагають тісної ув'язки різних сфер, сторін, галузей економіки, суспільного життя країн соціалістичної співдружності.

Осміслений з точки зору марксистсько-ленінської діалектики, системний підхід є, безумовно, важливим фактором історичної науки в пізнанні об'єктивних законів суспільного розвитку, всесвітньої історії людства. Саме цим пояснюється посилена увага в останні роки буржуазних істориків і соціологів до розвитку і пропаганди «структуралізму», «функціоналізму» та інших напрямків буржуазної соціології, в основу яких покладені різноманітні ідеалістичні, антидіалектичні спекуляції на «системному методі», «системному підході». Спотворене тлумачення системного методу, відрив його сутності від найважливіших методологічних вимог марксистсько-ленінської діалектики має чітку класову спрямованість: обґрунтувати стабільність, вічність і непохитність капіталістичної суспільної системи, відшукати шляхи, засоби подолання або принаймні пом'якшення властивих їй глибоких протиріч, заперечити закономірний розвиток світової системи соціалізму. Прикладом цього є тлумачення відомого сучасного буржуазного соціолога Карла Поппера, який пише, нібито історичні науки, на відміну від природничих, займаються тільки фактами, а не законами. Ось чому, за твердженням Поппера, так багато істориків і методологів історії підкреслюють, що їх цікавлять тільки окремі події, а не які-небудь так звані закони історії, бо, мовляв, таких законів насправді немає. Узагальнення, провадить він далі, належать до іншого плану інтересів, які потрібно чітко відокремлювати від інтересів до соціальних подій та їх казуальних тлумачень, що є справою історії.

³⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 15.

Зрозуміло, що заперечення закономірностей і суттєвих зв'язків в історичному процесі має на меті довести, нібито існування світового соціалізму — це випадковість, а функціонування капіталізму буде вічним.

Численні збочення і перекручення в підході до історичних подій і соціальному життю вимагають від радянської історичної науки ще уважнішої і ретельнішої розробки аспектів системного підходу, різноманітних спеціальних застосувань системного аналізу як одного з конкретно наукових методів дослідження розвитку суспільного життя.

Зокрема, застосування системного методу до з'ясування сутності зв'язків між країнами світової соціалістичної системи, аналізу розвитку відносин між ними, вивчення факторів, які згуртовують соціалістичні країни в світову систему, — усе це дає можливість глибше усвідомлювати сферу, особливості дії та способи застосування закономірностей розвитку світової соціалістичної системи як цілісного соціального організму. Це важливо тому, що вивчення цих закономірностей безпосередньо зв'язане з політикою комуністичних і робітничих партій, з корінними питаннями стратегії і тактики міжнародного комуністичного та робітничого руху. Чим глибшими й повнішими будуть наші знання про основні риси і тенденції розвитку світового соціалізму, тим міцнішим буде науковий фундамент політики комуністичних і робітничих партій соціалістичних держав, пліднішою їх практична діяльність, спрямована на будівництво соціалізму та комунізму, формування нового типу міжнародних відносин, зміцнення рядів соціалістичної співдружності, яка показує всім народам «прообраз майбутньої світової співдружності вільних народів»⁴⁰.

⁴⁰ Там же, стор. 16.

Повідомлення

Суспільно-політичне життя трудящих

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ТРУДЯЩИХ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ЗВ'ЯЗКУ З ВІДЗНАЧЕННЯМ 50-РІЧЧЯ СРСР

Л. Д. ВІТРУК, М. Р. ПЛЮЩ, Є. П. ТАЛАН

Рішення XXIV з'їзду КПРС викликали нову хвилю суспільно-політичної активності трудящих країни. Особливої сили вона набрала в ході підготовки до піввікового ювілею Союзу РСР. Це було яскравим виявом зростання ролі народних мас, їх творчої ініціативи в економічному, політичному й духовному житті розвинутого соціалістичного суспільства.

З піднесенням зустрів радянський народ постанову ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», в якій підкреслювалося, що ця історична подія «...за своїм політичним значенням і соціально-економічними наслідками займає видатне місце в історії Радянської держави»¹. Утворення СРСР — наочне підтвердження правильності марксистсько-ленінської національної політики, один з вирішальних факторів, які забезпечили сприятливі умови для політичного, соціально-економічного й духовного розвитку кожної нації і народності Країни Рад, побудови соціалістичного суспільства та його всеперемагаючого руху до комунізму. Утворення й успішний розвиток СРСР мають величезне міжнародне значення, є важливою віхою в соціальному прогресі всього людства.

В роз'ясненні якнайширшим масам трудящих постанови ЦК КПРС відразу включилися близько 300 тис. політінформаторів, агітаторів, пропагандистів, лекторів товариства «Знання» Української РСР.

У липні 1972 р. Пленум ЦК КП України заслухав доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Зазначивши, що комуністи, всі трудящі республіки сприйняли постанову ЦК КПРС як важливий політичний та ідейно-теоретичний документ нашої партії, Пленум зобов'язав партійні організації повніше використати підготовку до 50-річчя утворення СРСР для дальшого підвищення трудової і політичної активності мас, поліпшення всієї ідеологічної роботи, посилення інтернаціонального виховання трудящих².

Втілюючи в життя постанову ЦК КПРС, партійні організації республіки дбали про мобілізацію трудящих на успішне здійснення планів

¹ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 4.

² «Комуніст України», 1972, № 8, стор. 5—7.

дев'ятої п'ятирічки. В УРСР, як і в усій Радянській країні, розгорнулося соціалістичне змагання за гідну зустріч ювілею і дострокове виконання завдань другого року п'ятирічки. Повсюдно проводилися різноманітні організаційні та пропагандистські заходи: теоретичні конференції, цикли лекцій про ленінську національну політику, тематичні вечори, зустрічі з ветеранами партії, свята дружби народів СРСР, Дні братніх культур, фестивалі мистецтв тощо.

В підготовці до 50-річчя утворення Союзу РСР величезна роль належала Радам — найбільш масовим представницьким органам влади всіх соціальних верств радянського суспільства. Ради депутатів трудящих Української РСР збагачували досвід організаційно-масової роботи завдяки плідним контактам з органами державної влади братніх республік СРСР. Так, районні Ради Ровенської області використовували досвід ленінградських друзів у керівництві господарським і культурним будівництвом. Ініціатива Красногорської селищної та Іванопільської сільської Рад Донецької області щодо охорони й раціонального використання землі була підхоплена в багатьох районах країни³.

Під керівництвом партійних організацій Ради депутатів трудящих Української РСР брали активну участь у масово-політичній роботі серед населення, залучаючи до неї передовиків виробництва, вчителів, лікарів, наукових працівників, членів товариства «Знання». Щоб подати їм допомогу, Верховна Рада УРСР на III сесії восьмого скликання заслухала питання «Про роботу Рад депутатів трудящих Харківської області по підготовці до 50-річчя утворення СРСР»⁴. У постанові, прийнятій з цього питання, зусилля місцевих Рад скеровувалися на дальший розвиток ініціативи й творчої активності мас, посилення всієї організаторської й політичної роботи серед населення.

Напередодні 50-річного ювілею Союзу РСР V сесія Верховної Ради СРСР восьмого скликання затвердила схвалений грудневим (1972 р.) Пленумом ЦК КПРС Державний план розвитку народного господарства і Державний бюджет країни на 1973 р. Це було новим підтвердженням загальнонародної підтримки ленінського курсу КПРС. Успіхи, досягнуті радянським народом за перші два роки дев'ятої п'ятирічки, ще раз наочно показали правильність ленінської національної політики, неухильне зміцнення економіки й розквіт культури всіх братніх народів СРСР.

У грудні 1972 р. відбулася V сесія Верховної Ради Української РСР восьмого скликання. Депутати найвищого органу державної влади республіки взяли активну участь в обговоренні Державного плану розвитку народного господарства УРСР та її Державного бюджету на 1973 р. У своїх виступах вони вказали на ряд недоліків у роботі окремих радянських і господарських органів, внесли конкретні пропозиції, спрямовані на підвищення ефективності суспільного виробництва, прискорення темпів економічного й культурного будівництва, затвердили Державний план розвитку народного господарства і Державний бюджет республіки на 1973 р.

В період підготовки до ювілею Країни Рад значно пожвавилася діяльність профспілкових організацій. У лютому 1972 р. з ініціативи Укрпрофради і редакції газети «Радянська Україна» до Києва були запрошені з братніх республік представники трудових колективів спо-

³ «Известия», 9 грудня 1972 р.

⁴ «Правда Украины», 9 і 10 червня 1972 р.

ріднених підприємств. Обговоривши разом з українськими колегами шляхи ще ширшого розгортання соціалістичного змагання, вони закликали трудящих країни активніше включитися в боротьбу за підвищення ефективності суспільного виробництва, зміцнювати трудове співробітництво, обмінюватися передовим виробничим досвідом. Зустріч правофлангових змагань ще раз продемонструвала зростання творчої ініціативи робітничого класу країни як провідної сили радянського суспільства в боротьбі за програмні цілі партії.

Трудящі Української РСР підтримали патріотичну ініціативу москвичів і ленінградців, які взялися достроково виконати виробничі завдання другого року дев'ятої п'ятирічки. Готуючи гідну зустріч піввіковому ювілеєві СРСР, робітники, інженерно-технічні працівники і службовці промислових підприємств республіки брали на себе нові, підвищені соціалістичні зобов'язання. Колективи десяти передових підприємств УРСР — «Запоріжсталі» ім. С. Орджонікідзе, київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, шахти «Трудівська» комбінату «Донецьквугілля», Трипільської ДРЕС, локомотивного депо ст. Козятин Південно-Західної залізниці та ін. — зобов'язалися досягти високих техніко-економічних показників. На загальних зборах цих колективів були розроблені конкретні заходи, спрямовані на підвищення продуктивності праці, вдосконалення техніки й технології, піднесення ефективності виробництва. В соціалістичних зобов'язаннях трудящих Донецької, Ворошиловградської, Київської та інших областей на честь ювілею Союзу РСР особлива увага приділялася підвищенню ефективності виробництва шляхом його технічного переозброєння, зростання продуктивності праці, її наукової організації, впровадження досягнень передовиків і новаторів.

Підготовка до 50-річчя СРСР ще більше зміцнила дружбу й співробітництво між усіма народами Радянської країни, стала могутнім фактором дальшого інтернаціонального згуртування багатомільйонних мас робітників, колгоспників та інтелігенції.

Великого розмаху набрало міжреспубліканське соціалістичне змагання, посилювався обмін передовим виробничим досвідом, поглибилися творчі зв'язки між трудівниками промислових підприємств, колгоспів, радгоспів. У перевірці підсумків соцзмагання активну участь брали широкі кола трудящих України і братніх республік. Творчі міжреспубліканські контакти зміцнювалися з допомогою радіо, преси, телебачення. Зокрема, багатограннішими стали товариська взаємодопомога і творча співдружність між трудівниками Київщини та Підмосков'я, металургами Придніпров'я та Уралу, шахтарями Кузбасу і Донбасу, харківськими та ленінградськими турбобудівниками, портовиками Одеси й Ленінграда, працівниками сільського господарства України, Російської Федерації, Молдавії, Грузії, Казахстану, Литви. В ході двотижневої вахти виробничих колективів Москви на честь УРСР влітку 1972 р. особливого розмаху набрало змагання за випуск надпланової продукції. Визначних перемог досяг, наприклад, колектив заводу «Красный богатырь». Зміцніли творчі зв'язки трудящих московського шовкового комбінату «Красная роза» і Запорізької шовкомотальної фабрики, московського «Красного пролетарія» і Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького.

За високі досягнення у Всесоюзному соціалістичному змаганні на відзнаку 50-річчя утворення Союзу РСР 443 колективи підприємств, колгоспів, організацій і установ республіки були нагороджені Ювілейними Почесними знаками ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, 429 передових колективів удостоєні

Ювілейних Почесних грамот ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради⁵.

Ще ширше розгорнулося змагання за комуністичне ставлення до праці. Влітку 1972 р. цим рухом було охоплено близько 10 млн. робітників, колгоспників, інженерно-технічних працівників і службовців. Почесне звання колективів комуністичної праці завоювало майже 230 тис. бригад, цехів, дільниць, відділків і підприємств, а ударників комуністичної праці — близько 4 млн. робітників і службовців⁶.

В активізації суспільно-політичної діяльності трудящих важливе значення мала Постанова ЦК КПРС від 16 липня 1971 р. «Про поліпшення роботи шкіл комуністичної праці», в якій були накреслені важливі заходи ідейного виховання трудящих, залучення їх до участі в соціалістичному змаганні, вивченні та застосуванні передового виробничого досвіду. «У відповідності з рішеннями XXIV з'їзду КПРС,— говорилося в Постанові,— особливу увагу звернути на економічну освіту робітників, колгоспників і службовців, їх політичне і моральне виховання, всемірний розвиток творчої ініціативи трудящих у боротьбі за виконання завдань дев'ятого п'ятирічного плану»⁷. Навесні 1972 р. в республіці налічувалося майже 43 тис. шкіл комуністичної праці, в яких різними формами навчання було охоплено 1300 тис. трудівників міста й села.

Партійні організації спрямовують і очолюють патріотичні рухи та починання, що виникають з ініціативи народних мас. Активна боротьба трудівників міста й села за підвищення продуктивності праці, прискорення технічного прогресу, поліпшення якості продукції переконливо доводить їх усе зростаючу турботу про успішне виконання народногосподарських планів, піднесення економіки й культури радянського суспільства. В цьому виявляється висока громадянська свідомість трудящих, їх ліклування про загальнодержавні інтереси. Напружена праця виробничників та активна участь громадських організацій у мобілізації трудівників на здійснення величних накреслень дев'ятої п'ятирічки забезпечували успішне виконання підвищених соціалістичних зобов'язань, взятих виробничими колективами.

Комуністична партія надає великого значення вдосконаленню управління виробництвом, залученню до цієї справи широких народних мас. Планомірно здійснюючи економічну реформу, перехід на нову систему планування й економічного стимулювання, партія дедалі розширює демократичні основи управління виробництвом. «Одне з центральних завдань партії,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді на XXIV з'їзді партії,— дедалі ширше залучення трудящих мас до управління виробництвом... Наш обов'язок — ще повніше перетворити в життя ленінські заповіді, добитися того, щоб усі робітники, колгоспники, інтелігенція стали свідомими борцями за здійснення економічної політики партії, діяли як державні люди, повною мірою виявляючи свої здібності, ініціативу, господарську кмітливність»⁸.

В умовах розвинутого соціалізму значно зростає громадська активність трудящих у різних сферах управління народним господарством. Їх творчою ініціативою покликано до життя багато нових самодіяльних організацій, які сприяють значному підвищенню культури виробнич-

⁵ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

⁶ «Комуніст України», 1972, № 6, стор. 37.

⁷ Вопросы идеологической работы КПСС, М., 1972, стор. 288.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 261—262.

тва, поліпшенню всієї системи управління. Дедалі більшу роль у вдосконаленні процесу управління виробництвом відіграють постійно діючі виробничі наради, громадські бюро економічного аналізу, техніко-економічні ради, громадські бюро наукової організації праці, громадські відділи кадрів та ін. Так, на ряді київських підприємств («Більшовик», «Радіоприлад», редукторний та інші заводи) в різних формах громадського управління брало участь близько 25% інженерно-технічних працівників, службовців і робітників.

Велике значення мали постанови ЦК КПРС «Про поліпшення економічної освіти трудящих»⁹ та ЦК Компартії України «Про практику підготовки і проведення робітничих зборів та роботу постійно діючих виробничих нарад на підприємствах і будовах республіки»¹⁰. В республіці, як і по всій країні, проводилися з'їзди, зльоти, конференції та наради спеціалістів, передовиків промисловості й сільського господарства, територіальні збори, на яких вирішувалися актуальні проблеми виробництва, перевірялися підсумки виконання виробничих завдань і соцзобов'язань, накреслювалися заходи для усунення виявлених недоліків, вивчався передовий виробничий досвід. Тільки 1970 р. в країні налічувалося 147 тис. виробничих нарад, у роботі яких брало участь більше 37 млн. чол.

Дедалі важливішу роль у суспільно-політичному житті відіграє Ленінський комсомол, керований Комуністичною партією. В комсомольських організаціях України на початку 1971 р. працювало 100 тис. молодих комуністів. За роки восьмої п'ятирічки кожний дев'ятий комсомолец вступив до лав Комуністичної партії Радянського Союзу¹¹. Важливою віхою в піднесенні роботи комсомольських організацій була постанова ЦК КПРС «Про 50-річчя ВЛКСМ і завдання комуністичного виховання молоді»¹². Підготовка до відзначення піввікового ювілею ВЛКСМ надзвичайно збагатила зміст і вдосконала форми діяльності комсомольських організацій у комуністичному вихованні молодих будівників комунізму.

Втілюючи в життя настанови партії, комсомольські організації України дбали про виявлення і розвиток творчої активності молоді на всіх ділянках комуністичного будівництва. Основну увагу приділяв комсомол трудовому вихованню молоді. Наприкінці восьмої п'ятирічки у сфері матеріального виробництва було зайнято більше 2 млн. комсомольців республіки. Збільшилася питома вага молоді в таких провідних галузях промисловості, як хімічна, машинобудівна та ін. Поряд з комуністами комсомольці виступали ініціаторами численних рухів, метою яких було дострокове виконання державних планів, опанування нової техніки й технології. Комсомол з притаманною йому енергією піднімав молодь на виконання завдань дев'ятої п'ятирічки — освоєння проектних потужностей у промисловості, шефство над новобудовами, інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, меліорацію земель, механізацію тваринницьких ферм, підготовку сільських механізаторів.

Зростання ролі комсомольців у суспільно-політичному житті республіки ґрунтувалося на підвищенні їх загальноосвітнього і культурно-технічного рівня. Наприкінці 1970 р. 80% комсомольців (без учнів

⁹ «Радянська Україна», 16 вересня 1968 р.

¹⁰ «Радянська Україна», 11 серпня 1968 р.

¹¹ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, стор. 170, 171.

¹² Комуністическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, том 9, 1966—1968, М., 1972, стор. 482—494.

шкіл, технікумів і профтехучилищ) мали вищу й середню освіту. Збільшилося число комсомольців серед фахівців різних галузей народного господарства. Комсомол брав активну участь у вирішенні державних справ. Так, депутатами місцевих Рад у 1972 р. було обрано більше 134 тис. комсомольців, 62 народних посланці представляли молодь у Верховній Раді республіки¹³. Для комуністичного виховання підростаючого покоління, піднесення його суспільно-політичної активності багато зробили в Радах депутатські комісії в справах молоді.

Неустанно, повсякденно комсомольські організації виховують у молоді вірність ідеям марксизму-ленінізму. В мережі гуртків комсомольської освіти юнаки та дівчата вивчають славу історію партії, її діяльність на всіх етапах соціалістичного та комуністичного будівництва. Набули великого поширення Ленінські уроки. В огляді трудової й політичної активності молоді — Ленінському заліку — тільки на Україні взяло участь більше 8 млн. юнаків і дівчат¹⁴. Щоб прищепити молодим трудівникам почуття гордості за свою належність до робітничого класу та колгоспного селянства, виховати їх вірними бойовим і трудовим традиціям старших поколінь, широко практикувалися урочисті посвячення в робітники та колгоспники, змагання за призи на честь героїв перших п'ятирічок.

Велику увагу приділяє Ленінський комсомол роботі піонерської організації, ідейно-моральному становленню, всебічному розвитку юних громадян Країни Рад. У травні 1972 р. за участю комсомолу було широко відзначено 50-річний ювілей Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна.

Про зростання суспільно-політичної активності комсомолу і його авторитету яскраво свідчить той факт, що за роки восьмої п'ятирічки до його лав на Україні вступило 1300 тис. юнаків і дівчат. Наприкінці 1972 р. комсомольська організація республіки налічувала вже 5 млн. чол.¹⁵.

Разом з усім радянським народом комсомол Радянської України активно готувався до відзначення 50-річчя утворення СРСР. У патріотичному русі «П'ятиріччя — ударну працю, майстерність і пошук молодих» взяло участь 5 млн. молодих виробничників. Більше 8 тис. комсомольсько-молодіжних колективів достроково виконали соціалістичні зобов'язання ювілейного року. Було введено в дію такі комсомольські ударні об'єкти, як Кам'янець-Подільський цементний завод, перші агрегати Вуглегірської і Запорізької ДРЕС, Канівської ГЕС та ін. Значним є вклад молоді в розвиток технічного прогресу.

В ювілейному 1972 р. майже 800 комсомольсько-молодіжних ланок виростили по 400 ц цукрових буряків на 1 га. Майже 500 молодіжних колективів на колгоспних і радгоспних фермах досягли високих надобів молока — до 3 тис. л від корови на рік. Студентські загони республіки освоїли на будовах країни 175 млн. крб.¹⁶

Готуючись до піввікового ювілею Союзу РСР, партія велику увагу приділяла пропаганді марксистсько-ленінської ідеології, інтернаціональному вихованню трудящих, всемірному зміцненню у радянських людей почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до ворожої ідеології в будь-яких її виявах, зокрема, до українського буржуазного націоналізму та сіонізму. Особ-

¹³ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

¹⁴ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, стор. 173.

¹⁵ «Радянська Україна», 16 грудня 1972 р.

¹⁶ Там же.

ливу увагу в політичній роботі серед мас партійні організації приділяли викриттю наклепів українських буржуазних націоналістів, їх намагають посяти недовіря між народами Країни Рад, підірвати монолітну єдність радянського суспільства.

Важливим засобом інтернаціонального виховання трудящих стало широке спілкування між народами нашої країни в галузі науки та культури. Яскравим і плідним для взаємозбагачення національних культур було, зокрема, свято мистецтв народів СРСР. У театрах, концертних залах, клубах нашої неосяжної Батьківщини найкращі мистецькі колективи, майстри сцени — співаки, танцюристи, музиканти — звітували про свої творчі досягнення.

Братерське єднання народів продемонстрували численні Декади, Тижні культури, проведені в різних районах Радянської країни за участю багатьох мистецьких колективів, як професіональних, так і самодіяльних, представників творчої інтелігенції, вчених, передовиків виробництва. У проведенні Днів літератури й мистецтва України в Туркменській РСР (березень 1972 р.) взяло участь більше 400 представників нашої республіки. Це свято ознаменувалося, зокрема, хвилюючою подією: в столиці Туркменії Ашхабаді в урочистій обстановці було відкрито пам'ятник великому Кобзареві — Т. Г. Шевченку.

З успіхом пройшли, наприклад, у квітні 1972 р. Тижні та Дні української культури й літератури в Ленінграді, Свердловську, в Калмицькій АРСР. Всюди митців і літераторів нашої республіки тепло зустрічали численні шанувальники. Так, під час Тижня майстрів мистецтв міста-героя Києва в Томську на концертах, вечорах і творчих зустрічах побувало близько 30 тис. чол.

З великою активністю широкі кола громадськості включалися в проведення Днів і Тижнів братніх культур в окремих областях чи районах України. Так, на Львівщині в ході підготовки до 50-річчя утворення Союзу РСР відбулися Дні союзних республік: РРФСР, Білорусії, Грузії. Під час Днів Узбецької РСР тисячі львів'ян побували на фестивалі узбецьких фільмів, на тематичному вечорі «Узбекистан — край білого золота», в центральній лекторії обласної організації товариства «Знання». Посланці сонячного краю зустрічалися з трудящими області на підприємствах, у навчальних закладах, клубах, палацах культури, знайомилися з їх досягненнями в галузі економіки й культури. У жовтні 1971 р. з величезним успіхом пройшли Дні Російської Федерації на Житомирщині, Тиждень Білоруської РСР у Запоріжжі, Тиждень дагестанської літератури в Одесі, а навесні 1972 р. — Дні молдавської культури на Черкащині, казахської літератури — на Київщині. Ворошиловградці приймали майстрів слова з Татарської АРСР, а полтавчани — учасників Тижня чечено-інгушської літератури. У червні Дні Російської Федерації пройшли на Буковині, Дні кінематографії Радянської Прибалтики — в Одеській області, вечори латиської літератури — на Поділлі.

В період підготовки та святкування 50-річчя утворення Союзу РСР на Україні побувало більше 40 письменницьких делегацій, які представляли майже 60 національних літератур нашої Батьківщини. Близько 20 делегацій українських майстрів слова виїздили до багатьох союзних та автономних республік.

Яскравим святом дружби і братерства став проведений у 1972 р. Всесоюзний фестиваль драматургії і театрального мистецтва народів СРСР. У 37 театрах України відбулося 78 прем'єр за творами драматургів інших республік.

Дедалі розширювалася географія театральних гастролей. У ювілей-

ному 1972 р. культурні взаємозв'язки часто доповнювали і збагачували творчі контакти виробничих колективів. Наприклад, давня дружба між промисловими підприємствами й колгоспами Вінниччини та Кабардино-Балкарської АРСР органічно поєдналася з проведенням гастролей Кабардино-Балкарського театру російської драми ім. М. Горького у Вінниці, а вінницьких артистів — у Нальчику. Традиційним стало соціалістичне змагання між рязанцями та буковинцями. Відбулися взаємні одночасні гастролі Рязанського театру драми в Чернівцях, а Чернівецького музично-драматичного театру ім. О. Кобилянської — в Рязані.

Найкращі твори митців усіх націй і народностей Радянського Союзу, в тому числі й України, стають надбанням дедалі ширших кіл громадськості. Так, у Москві експонувалася присвячена 50-річчю утворення СРСР ювілейна художня виставка більш як півтора тисяч творів живопису, скульптури, графіки, декоративно-прикладного мистецтва художників нашої республіки.

Взаємозбагаченню духовного життя значною мірою сприяють поїздки до інших радянських республік самодіяльних мистецьких колективів, яких на Україні налічується 200 тис. У них розвивають свої здібності й таланти більше 3,5 млн. аматорів. Преса всебічно висвітлювала всі ці події, і таким чином широкі верстви трудящих ставали учасниками духовних взаємозв'язків між народами СРСР.

В ході підготовки до піввікового ювілею СРСР значно розширилося висвітлення в пресі, по радіо й телебаченню, в суспільно-політичній і художній літературі теми дружби народів, виробничих та економічних зв'язків між братніми республіками, участі всіх націй і народностей Радянського Союзу в комуністичному будівництві.

Святкування 50-річчя утворення Союзу РСР мало велике значення для дальшого розвитку й зміцнення інтернаціональної єдності трудящих країн соціалістичної співдружності. КППС спрямовувала зусилля радянського народу на розширення економічного, політичного та культурного співробітництва з трудящими зарубіжних країн, на зміцнення світової соціалістичної співдружності і міжнародного комуністичного руху.

УЧАСТЬ КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ У РОБОТІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ (1951—1958 рр.)

Л. Д. АРШИНОВА

Автор цього повідомлення поставила собі за мету проаналізувати діяльність колгоспного селянства західних областей УРСР у місцевих Радах: участь депутатів у роботі сесій, постійних комісій, залучення колгоспного активу до вирішення завдань комуністичного будівництва.

Громадсько-політичну активність трудящих уже досліджували Є. Я. Андрієнко, В. Х. Біленький, Л. Д. Вітрук, Є. П. Талан,

Л. П. Станкевич, В. М. Терлецький, В. Ф. Погорілко, М. К. Івасюта¹⁻².

В. І. Ленін писав, що «без залучення до суспільного будівництва нових верств народу, без пробудження активності широких мас, які досі спали, ні про яке революційне перетворення не може бути й мови»³. Через це В. І. Ленін надавав величезного значення Радам у розвитку суспільно-політичної активності мас. Адже виникнення Рад — результат творчості трудящих. «Ради, які народ зумів створити цілком самостійно, це — форма демократизму, яке не має собі рівної ні в одній з країн... Ради обіймають всякого і кожного, хто, не бажаючи бути бездіяльним, іде шляхом творчої роботи»⁴. Після встановлення Радянської влади у західних областях України партійні й радянські організації цих районів провели величезну роботу, спрямовану на перебудову, зміцнення та успішний розвиток сільськогосподарського виробництва на соціалістичній основі. До 1951 р. фактично завершилася колективізація західних областей України; майже всі селяни добровільно вступили у колгоспи, утворивши 7252 сільськогосподарські артіль, які об'єднали 1,4 млн. селянських господарств⁵.

Для зростання суспільно-політичної активності колгоспного селянства величезне значення мали відновлення та організаційне зміцнення партійних, радянських та комсомольських організацій.

Якщо на 1 січня 1949 р. колгоспи західних областей України налічували 2292 комуністи, то на початку 1952 р. їх було вже 9985, а в 1955 р. 2239 парторганізацій об'єднували 17 101 комуніста⁶. До 1957 р. парторганізації були створені у всіх колгоспах Ровенської і Тернопільської областей⁷. У 1958 р. безпосередньо в колгоспах Львівської області працювало більше 3,5 тис. комуністів (у 1953 р. — 1326 комуністів)⁸.

Одночасно з розгортанням діяльності партійних організацій у західних областях відновили свою роботу місцеві Ради депутатів трудящих. У 1947 р. діяло 5681 сільська Рада⁹. Вони сприяли виробничо-господарській діяльності колгоспів, допомагали правлінням артілей залучати селян до суспільного виробництва, займалися питаннями культосвітньої роботи у колгоспах і селах. Так, наприклад, на 23 засіданнях виконкому Вавковецької сільради Сокирянського району Чернівецької області було розглянуто 130 різних питань, більшість з них

¹⁻² Е. Я. Андрієнко. В. И. Ленин о революционном творчестве масс в государственном строительстве.— В. И. Ленин о возрастании роли народных масс в коммунистическом строительстве, Ростов-на-Дону, 1970; В. Х. Беленький. К вопросу об активности народных масс как социологической категории.— Проблемы научного коммунизма и философии, Красноярск, 1963; Л. Д. Вітрук, Є. П. Талан. В. І. Ленін про участь трудящих у суспільно-політичному житті Радянської країни.— «УІЖ», 1969, № 8; Л. П. Станкевич. Социальная активность личности как фактор развития человека.— Вопросы исторического материализма и критика некоторых концепций буржуазной социологии, М., 1969. В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР, К., 1966; В. Ф. Погорілко. Господарсько-організаторська діяльність місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР, К., 1972; М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 180.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 391—392.

⁵ В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970, стор. 70.

⁶ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 150, спр. 23, арк. 42; оп. 192, спр. 72, арк. 11.

⁷ В. Ю. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963, стор. 524.

⁸ В. Підгора. Партійна організація Львівщини у боротьбі за піднесення сільськогосподарства (1954—1958 рр.).— В боротьбі за Радянську владу і соціалізм, Львів, 1960, стор. 173.

⁹ Архів Президії Верховної Ради УРСР (далі — АПВР УРСР), ф. 1, оп. 1, спр. 87, арк. 35.

присвячувалася колгоспному виробництву¹⁰. За два весняних місяці 1953 р. Лужанською сільрадою Кіцманського району тієї ж області були розглянуті такі питання, як ремонт доріг, хід виконання весняної посівної кампанії, будівництво тваринницьких приміщень¹¹. Свидницька сільрада Краковецького району Львівської області обговорила 28 питань, серед них — звіт голови колгоспу про підготовку до весняно-польових робіт, бригадирів — про рілльничі бригади.

Для того, щоб забезпечити участь більшості селян у весняній кампанії 1953 р., сільради разом з колгоспами організували у Львівській області дитячі майданчики для 17 тис. дітей колгоспників¹².

З великою увагою стежили Ради за додержанням Статуту сільгоспартії. Під час масової перевірки у колгоспах Тернопільської області було виявлено розбазарювання 2675 га землі¹³. У 1952 р. у 6 колгоспах Винниківського району Львівської області було 343 випадки захвату колгоспної землі¹⁴. Завдяки допомозі партійних організацій і сільрад ці порушення було ліквідовано.

Важливим показником тісного зв'язку Рад з трудящими є, перш за все, кількісний склад депутатів місцевих Рад. Так, якщо у 1947 р. в сільських Радах усіх західних областей України, крім Закарпатської, Ізмаїльської та Чернівецької, налічувалося 20 588 депутатів, то у 1952 р. їх кількість становила 65 711 чол., а у 1956 р. — 68 828 чол.¹⁵

Свою роботу депутати сільрад будували так, щоб виконати пропозиції виборців, зміцнити Ради, залучити до участі у них широкі маси трудящих, мобілізувати все населення на виконання завдань, поставлених Компартією і Радянським урядом.

За другу половину 1951 та першу половину 1952 р. Радою Заставнівського району Чернівецької області було враховано майже 3 тис. пропозицій колгоспників, спрямованих на поліпшення колгоспного та культурного будівництва на селі¹⁶; у 13 районах Івано-Франківської області — 1696 пропозицій¹⁷.

Виборці с. Червоне Золочівського району Львівської області запропонували новому складу депутатів сільської Ради звернути увагу на електрифікацію села і його благоустрій. З перших же днів депутати взялися за роботу. Незабаром село було повністю електрифіковано, встановлено 240 радіоточок, збудовано 12 нових колгоспних дворів. Завдяки пропозиціям виборців і діяльності депутатів у 1953 р. у Волинській області було споруджено 9 нових шкіл, 13 медпунктів, 65 клубів¹⁸.

Працюючи на відповідальних ділянках колгоспного виробництва, депутати ставали взірцем для наслідування. Так, наприклад, депутат сільради с. Гряди Іваничівського району Волинської області Анастасія Котелко одночасно очолювала жіночу раду і виробничу ланку,

¹⁰ «Колгоспне життя» (Сокирянський район Чернівецької області), 8 лютого 1953 р.

¹¹ «Радянська Буковина», 15 липня 1953 р.

¹² «Вільна Україна», 31 травня 1953 р.

¹³ М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962, стор. 154.

¹⁴ «Вільна Україна», 8 червня 1952 р.

¹⁵ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 65, арк. 118; спр. 131; спр. 448, арк. 92. Підрахунки зроблені автором на основі відомостей статзвітів про склад виконавчих комітетів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих за 1952 р.

¹⁶ «Радянська Буковина», 15 червня 1952 р.

¹⁷ «Прикарпатська правда», 7 лютого 1953 р.

¹⁸ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 236, стор. 92; спр. 320, арк. 55.

члени якої боролися за 700-центнерний урожай цукрового буряка з гектара. Словом і прикладом А. Котелко організувала жінок на виконання поставлених перед колгоспом завдань, 30 жінок-активісток допомагали їй¹⁹.

Пропонуючи цілий ряд конкретних заходів, спрямованих на збільшення сільськогосподарського виробництва, організовуючи радянський народ на їх виконання, Компартія піднесла роль і відповідальність місцевих Рад у керівництві сільським господарством, що сприяло поліпшенню роботи депутатів й активу, залученого до роботи у Радах. Велику роль у цьому мали Постанова ЦК КПРС (1953 р.) «Про заходи по дальшому розвитку сільського господарства», рішення ЦК КПРС «Про серйозні недоліки у роботі партійного та державного апарату» (січень 1954 р.), Постанови ХХ з'їзду КПРС і ХІХ з'їзду КП України (1956 р.).

Зростання партійних організацій колгоспів західних областей України забезпечило посилення партійного про шарку в сільських Радах. Про це свідчать такі дані: якщо в 1950 р. до складу виконкомів сільрад входили 2982 члени і кандидати в члени КПРС, то в 1953 р.— 4625, а в 1957 р.— 9954²⁰. Велике значення для поліпшення роботи Рад мала Постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про підсумки виборів у місцеві Ради депутатів трудящих і про заходи поліпшення їх діяльності» (8 травня 1953 р.), у якій наголошувалася увага на посиленні зв'язків з широкими масами трудящих, на регулярній звітності депутатів перед виборцями, на розвитку творчої ініціативи мас, залученні їх до активної участі у роботі Рад²¹, а також на виконанні Постанови ЦК КПРС від 10 травня 1954 р. про укрупнення сільських Рад. На Україні їх кількість зменшилася тоді з 16 654 до 11 686, тобто на 30%²².

Керуючись настановами ХХ з'їзду КПРС про необхідність по жвавлення роботи Рад депутатів трудящих, місцеві органи Радянської влади західних областей стали тісніше сполучати організаційно-масову роботу з виконанням народногосподарських завдань. Вони своєчасно почали проводити сесії. Так, якщо в 1951 р. у Ровенській області 363 сільради не регулярно проводили сесії, то в 1956 р. їх було скликано 3679 і в 482 сільрадах з 499 були заслухані звіти про роботу виконкомів, а в Чернівецькій області у 1957 р. всі 272 сільські виконкоми звітували на сесіях²³.

Один з найважливіших аспектів діяльності місцевих Рад був пов'язаний з розвитком сільськогосподарського виробництва. Через депутатів і постійні комісії, які утворювалися на перших післявиборних сесіях, посилювався зв'язок з широкими масами колгоспного селянства. У 1956 р. у Волинській області діяло 547 постійних комісій, які займалися питаннями сільського господарства, у Дрогобицькій — 403, Львівській — 460, Івано-Франківській — 474, Чернівецькій — 273. Характерно, що кількісний склад активу, який брав участь у роботі постійних комісій сільрад, значно більший ніж депутатської групи. Про це свідчать такі дані: у Дрогобицькій області у роботі постійних сільськогосподарських комісій сільрад брали участь 1393 депутати і 1460 чол. активу; у Закарпатській, відповідно,— 1217 і 1570; у Львівській —

¹⁹ «Радянська Волинь», 23 травня 1953 р.

²⁰ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4. Підрахунки зроблені автором за зведеннями статзвітів про склад виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих за 1950, 1953 і 1957 рр.

²¹ «Відомості Верховної Ради Української РСР», 1953, № 1, стор. 20.

²² Е. П. Г а л а н. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму 1951—1958 рр., К., 1966, стор. 53.

²³ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 222, арк. 163; спр. 456, арк. 150; спр. 499, арк. 41.

1687 і 2566; в Івано-Франківській — 1874 і 4360; у Чернівецькій — 1055 і 1806 чол. Всього у західних областях України налічувалася 14 901 постійна комісія сільських Рад; кількість депутатів, які брали участь у роботі цих комісій, — 19 217, активу — 28 597 чол.²⁴

Постійні комісії, залучаючи депутатів і численний актив до повсякденної діяльності у місцевих Радах, забезпечували безперервність у роботі сільських органів влади і були школою державного керівництва та місцевого самоврядування.

Вся діяльність сільських Рад, їх депутатів і активу була спрямована на зміцнення колгоспів західних областей, піднесення їх економіки.

У 1955 р. західні області УРСР давали 6,4% зернових, 16,5% цукрового буряка, 21,9% картоплі, вирощених у всій республіці²⁵. Про зростання економіки колгоспів говорить той факт, що грошові прибутки колгоспів західних областей у 1950—1958 рр. збільшилися більше ніж у 7 разів; у Ровенській, зокрема, — у 9, Тернопільській — в 11 разів²⁶. У Івано-Франківській області тільки за рік (1953—1954) прибутки колгоспів зросли у 3 рази²⁷. На 1 січня 1959 р. в західних областях налічувалося 2329 колгоспів-мільйонерів²⁸.

Зростання свідомості трудящих села, розквіт народної ініціативи сприяли збільшенню багатотисячного загону передовиків і новаторів колгоспного виробництва. На початку 1953 р. більше 5 тис. передовиків сільського господарства західних областей Української РСР удостоєні урядових нагород²⁹. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 лютого 1958 р. за досягнуті успіхи у сільському господарстві нагороджено 8167 передовиків сільськогосподарського виробництва, керівників колгоспів, працівників партійних, радянських і сільськогосподарських органів західних областей України³⁰.

Все це свідчить про зростаючу суспільно-політичну активність колгоспного селянства західних областей України. На урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев сказав: «Увесь хід нашої історії після Жовтня показав, які високі морально-політичні якості виховані в радянських людях, які безсмертні подвиги здатна здійснювати радянська людина, вільний, свідомий трудівник, патріот та інтернаціоналіст. В цьому одне з найбільш неоціненних завоювань соціалізму»³¹.

* * *

²⁴ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 456, арк. 141, 144, 146, 151, 158, 166; спр. 457, арк. 43. (Підрахунки зроблені автором за зведеннями статзвітів про склад виконкомів і постійних комісій місцевих Рад депутатів трудящих за 1956 рік).

²⁵ В. Ю. Маланчук. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР, К., 1957, стор. 29.

²⁶ І. Тетерін, Й. Черниш. Перемога колгоспного ладу в західних областях України. — У боротьбі за Радянську владу і соціалізм, Львів, 1960, стор. 159.

²⁷ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 192, спр. 39, арк. 45.

²⁸ І. Тетерін, Й. Черниш. Назв. праця, стор. 159.

²⁹ «Радянська Волинь», 17 лютого 1953 р.

³⁰ М. К. Івасюга. Назв. праця, стор. 226.

³¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 55.

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ШАХТАРІВ ДОНБАСУ З НАФТОВИКАМИ БАКУ В 1939—1941 рр.

І. Ф. ДЖЕБРАЇЛОВ

Виробнича дружба між трудівниками двох паливних гігантів нашої країни — Донбасу і Баку — виникла ще в роки відбудовного періоду та перших п'ятирічок. Вона розвивалася й міцніла у боротьбі за дострокове виконання державних планів, підвищення продуктивності праці та поліпшення якості продукції.

Питання про соціалістичне змагання бакинських нафтовиків з донецькими шахтарями досить широко висвітлено в історичній літературі¹. Однак більшість праць стосується 1943—1944 рр., а стаття Л. І. Шаламової² — 1931 р. Тим часом питання про те, як розвивалося соціалістичне змагання між робітниками Баку і Донбасу в 1939—1941 рр., вивчене ще недостатньо. Автор даного повідомлення якраз і прагнув його розкрити.

Соціалістичне змагання нафтовиків і шахтарів зародилося 1929 р. Далі воно поступово розгорталося.

Напередодні Великої Вітчизняної війни дружба і співробітництво між гірниками і нафтовиками особливо зміцніли. У червні 1939 р. молоді робітники третього промислу тресту «Орджоникидзенефть» звернулися до шахтарів з пропозицією відновити традиційне змагання. У відповідь донбасівці запросили нафтовиків до Сталіно (нині — м. Донецьк), щоб обговорити договір на соціалістичне змагання³.

Сердечно зустріли шахтарі своїх друзів із Баку. З великим інтересом слухали вони виступи на обласному активі депутата Верховної Ради Азербайджанської РСР інженера Н. Ряхінової, інструктора стахановських методів праці Л. Арушанова, оператора К. Гаджієва та інших членів делегації про досвід роботи передових нафтовиків. Микита Ізотов у своєму виступі заявив, що донецькі шахтарі підтримують ініціативу бакинських комсомольців, і запропонував, щоб у змагання включилися всі шахтарі Донбасу і нафтовики Азербайджану. Пропозиція Ізотова була гаряче схвалена у братній республіці⁴.

Делегація шахтарів, яка відвідала Баку наприкінці червня, побувала в ініціаторів змагання — робітників третього промислу «Орджоникидзенефти» і уклала договір про соцзмагання між нафтовиками цього промислу та гірниками шахти ім. Калініна тресту «Артемвугілля»⁵.

У постанові від 20 червня 1939 р. «Про соціалістичне змагання Баку — Донбас» президія ЦК профспілки робітників нафтопромислів

¹ В. А. Єжов. Соціалістичне змагання шахтарів Донбасу з нафтовиками Азербайджану в 1943—1944 рр.— «УІЖ», 1960, № 3, стор. 86—90; В. Д. Меламуд. Некоторые вопросы социалистического соревнования шахтеров Донбасса и нефтяников Баку в годы Великой Отечественной войны.— Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова. Серия истории и философии, 1967, № 8, стор. 30—38; Г. Мадатов. Азербайджан у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Баку, 1957 (азербайджанською мовою); В. А. Беляева. Трудовой героизм рабочих Азербайджана в годы Великой Отечественной войны, Баку, 1957; Г. Мехтиев. Деятельность Коммунистической партии Азербайджана в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Баку, 1967.

² Л. И. Шаламова. Помощь нефтяников Баку шахтерам Донбасса.— Ученые записки Азербайджанского государственного университета им. С. М. Кирова. Серия истории и философии, 1967, № 5, стор. 9—15.

³ «Бакинский рабочий», 12 червня 1939 р.; «Молодой рабочий», 4 липня 1939 р.

⁴ «Бакинский рабочий», 20 червня 1939 р.

⁵ «Молодой рабочий», 22, 24 червня 1939 р.

Кавказу підтримала ініціативу молоді і зобов'язала всі комітети спілки організувати змагання нафтовиків з гірниками Донбасу за підвищення продуктивності праці, ліквідацію простоїв та зменшення плинності кадрів. ЦК спілки нафтовиків установив перехідний Червоний прапор для вручення його передовій шахті Донбасу. У свою чергу, Президія ЦК профспілки робітників кам'яновугільної промисловості Донбасу також встановила перехідний Червоний прапор для підприємств Баку, які досягнуть найкращих показників у виконанні плану нафтовидобутку⁶.

В серпні 1939 р. Бакинський комітет партії обговорив питання «Про хід соціалістичного змагання між нафтовиками Баку та вугільниками Донбасу». У прийнятій постанові відзначалося, що це змагання має відіграти важливу роль у справі дальшого поліпшення роботи всієї нафтової промисловості, масового поширення стахановського руху та організації допомоги відстаючим шляхом передачі їм досвіду передовиків⁷.

Завдяки виробничій дружбі народів братніх республік нафтовики здобули ряд трудових перемог. В 1939 р. країна одержала 21 548 тис. т азербайджанської нафти. Колективи передових нафтоотрестів «Кировнефть» та «Карачухура» достроково виконали річний план⁸. Змагання справило благодійний вплив і на роботу інших колективів. Зокрема, третій промисел «Сталиннефти», який змагався з шахтою № 10 «Чекіст» тресту «Сталинвугілля», 22 вересня виконав план 9 місяців. Колектив шостого промислу тресту «Орджоникидзенефть» у змаганні з шахтою «Кочегарка» протягом 9 місяців дав країні 16245 т нафти, знизивши її собівартість на 11,1 %⁹.

У листі робітників шахти № 7 тресту «Радвугілля», який успішно виконав план 1939 р., до нафтовиків «Азизбековнефти» відзначалося: «Наші досягнення — результат змагання з вами, товариші нафтовики, прагнення всього колективу вийти в цьому змаганні переможцями... Давайте ж іще вище підніmemo прапор соціалістичного змагання вугільників та нафтовиків і з тріумфом пронесемо його через 1940 рік».

Однак в організації змагання у 1939 р. були й певні недоліки. Недостатньо уваги приділялося його гласності та порівнянності результатів. Не всі нафтоотрести уклали договори з шахтами. Мало було поширене індивідуальне змагання та змагання за професіями. У нафтовій промисловості повільно зміцнювалася матеріально-виробнича база, не досить інтенсивно здійснювалися геологорозвідувальні та бурові роботи тощо. Аналогічні недоліки були й на шахтах Донбасу. Все це негативно позначилося на роботі паливної промисловості. Один лише комбінат «Сталинвугілля» у 1939 р. недодав країні більше 1 млн. т вугілля. Не справилися з державним завданням і нафтовики Азербайджану¹⁰.

ЦК ВКП(б) та РНК СРСР розкрили причини відставання вугільників та нафтовиків і розробили заходи для їх усунення. Крім зміцнення матеріально-технічної бази паливної промисловості, передбачалося дальше поліпшення культурно-побутових умов її працівників. За зразком вугільної промисловості у всіх нафтових районах

⁶ «Бакинський робочий», 26, 28 червня 1939 р.

⁷ «Бакинський робочий», 10 серпня 1939 р.

⁸ «Молодий робочий», 26 грудня 1939 р.; ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 10, спр. 581, арк. 68.

⁹ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 10, спр. 674, арк. 49.

¹⁰ «Социалистический Донбасс», 4 квітня 1940 р.; С. Р. Асланов. В боротьбе за ленинський план індустріалізації, 1969, стор. 154.

були організовані закриті розподільники. Для поліпшення партійного керівництва підприємствами паливної промисловості були запроваджені посади парторгів ЦК ВКП(б)¹¹.

На піклування партії і уряду нафтовики та шахтарі відповіли трудовими ділами. Вони гаряче підхопили заклик московських інструментальників розгорнути соціалістичне змагання за виконання п'ятирічного плану підвищення продуктивності праці протягом 4 років¹². Гірники шахти «Центральна-Ірміне» звернулися до всіх робітників, інженерів, техніків і службовців промислових підприємств країни ознаменувати п'яту річницю стахановського руху дальшим зростанням продуктивності праці, збільшенням рядів стахановців та ударників. У відповідь на це звернення робітники бакинських нафтопромислів та донецьких шахт брали на себе нові, підвищені зобов'язання.

На кінець 1940 р. змаганням було охоплено більше 70 % робітників Азнафтокомбінату, 9 контор буріння, 71 промисел, 138 бурових бригад, 213 видобувних бригад, 6 нафтоперегінних заводів та 69 установок. Кількість робітників-стахановців становила близько 50% загальної кількості працівників комбінату¹³.

Значного поширення набули такі форми змагання, як одночасне обслуговування кількох верстатів, освоєння суміжних професій, швидкісні методи праці, економія сировини, матеріалів та електроенергії, скорочення непродуктивних витрат.

Нафтовики і шахтарі були ініціаторами технічного прогресу. Так, на нафтопромислах зародився прогресивний метод проходження свердловин — турбінне буріння, розпочалося освоєння морських родовищ нафти, було розроблено і впроваджено у виробництво швидкісний метод складання бурових вишок і монтажу бурового устаткування тощо¹⁴.

За прикладом врубмашиністів Донбасу нафтовики розгорнули змагання провідних професій (майстрів з майстрами, бурильників з бурильниками і т. д.)¹⁵. На промислах Азербайджану широко запроваджувався досвід вугільників щодо закріплення робочої сили за допомогою індивідуальних договорів, роботи за графіком, налагодження технічного навчання кадрів. Так, відповідні відділи «Азнефтедобычи», «Сталінвугілля» та «Ворошиловградвугілля», що змагалися між собою, постійно дбали про масове технічне навчання і про те, щоб досвід стахановців став надбанням якомога більшої кількості робітників¹⁶.

Великого значення у передвоєнні роки набуло залучення жінок до виробництва. Як і донецькі трудівниці, жінки Азербайджану йшли на виробництво і показували зразки самовідданої праці. Якщо в січні 1940 р. на нафтогосудах працювало 8072 жінки, в березні — 8413, то у вересні того ж року — 9880¹⁷. Тільки в «Леніннефті» з числа колишніх домогосподарок працювало бурильницями 29, замірницями — 43, регулювальницями — 19, шоферами — 19, пормувальницями — 13, техніками — 32 жінки. Імена Н. Бейдуліної, С. Кулієвої, К. Варламової, С. Гаїбової, Н. Ряхінової, Л. Самедової та інших були добре відомі в республіці.

¹¹ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 10, спр. 674, арк. 53.

¹² «Кочегарка», 22 січня 1940 р.

¹³ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 10, спр. 674, арк. 78, 79; оп. 19, спр. 13, арк. 23.

¹⁴ С. Р. Асланов. Назв. праця, стор. 160; ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1637, оп. 4, спр. 1496, арк. 53.

¹⁵ «Бакинський рабочий», 4 липня 1939 р.

¹⁶ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 23, спр. 16, арк. 45; ф. 1715, оп. 1, спр. 26, арк. 19; «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1939, № 10—11, стор. 10.

¹⁷ ЦДАЖР Аз. РСР, ф. 1610, оп. 19, спр. 16а, арк. 3.

В ході змагання нафтовики і шахтарі неодноразово подавали один одному товариську допомогу. Так, стахановці шахти № 6 тресту «Сталінвугілля» приїхали на двадцятий промисел «Леніннефти», з яким гірники змагалися і який не виконував плану. Тут вони поділилися досвідом своєї роботи, розкрили причини недоліків і допомогли промислу вийти з прориву¹⁸. Чудовим виявом дружби і взаємодопомоги була безпосередня участь робітників України у підвищенні видобутку нафти. Протягом 1940 р. на роботу до Азербайджану з Української РСР прибуло 4815 чол.¹⁹

Все це сприяло успішному виконанню державних завдань. У 1940 р. 29 промислів Азербайджанської РСР виконали свої зобов'язання²⁰. Видобуток нафти зріс до 22231 тис. т (71,4% всієї нафти, що видобувалася в Радянському Союзі). Значних успіхів досягли одинадцятий промисел тресту «Орджоникідзенєфть», якому було вручено перехідний Червоний прапор газети «Правда», Наркомату нафти і ЦК профспілки нафтовиків, та контора буріння «Леніннефть», удостоєна звання «Найкраща контора буріння Радянського Союзу»²¹.

«Найбільших успіхів у соціалістичному змаганні,— писала «Правда» 13 грудня 1940 р., — добиваються його застрільники — бакинці. Після тривалого відставання Азербайджан уже третій місяць перевиконує план видобутку нафти і газу».

Вперше після кількох років відставання перевиконав державне завдання і комбінат «Сталінвугілля», який було визнано найкращим у країні. Три шахти цього комбінату були удостоєні звання «Найкраща шахта Радянського Союзу»²². В 1940 р. Українська РСР дала країні майже 84 млн. т вугілля, видобуток якого, порівняно з 1938 р., зріс на 21%²³.

Великого піднесення досягло змагання на честь XVIII партконференції. У січні 1941 р. гірники комбінату «Сталінвугілля» закликали нафтовиків країни розгорнути соціалістичне змагання за дострокове виконання плану 1941 р.²⁴. На спільному засіданні бюро ЦК КП(б) Азербайджану та Бакинського комітету партії, яке відбулося 3 січня 1941 р., всім партійним, комсомольським та профспілковим органам республіки було запропоновано організувати широке обговорення листа гірників серед працівників нафтової промисловості Азербайджанської РСР. Особлива увага зверталася на організацію ретельного обліку і контролю за виконанням взятих зобов'язань²⁵.

Лист українських друзів викликав величезне піднесення трудової і політичної активності нафтовиків. В його обговоренні взяло участь 75 тис. чол., зокрема на підприємствах тресту «Азнефтемаш» — 8188 чол. У своїх виступах нафтовики брали на себе підвищені соцзобов'язання, що, як правило, мали конкретний і діловий характер. У змаганнях включились усі промисли, бригади, контори буріння і бурові бригади²⁶.

¹⁸ Там же, оп. 3, спр. 219, арк. 32.

¹⁹ Там же, оп. 10, спр. 674, арк. 77, 108; ф. 796, оп. 23, спр. 40, арк. 47.

²⁰ Там же, ф. 1610, оп. 19, спр. 13, арк. 23—24; «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1941, № 1, стор. 5.

²¹ «Бакинский рабочий», 29 січня 1941 р.

²² «Советская Украина», 2 лютого 1941 р.; «Бакинский рабочий», 31 січня 1941 р.

²³ Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 390.

²⁴ «Вышка», 4 січня 1941 р.

²⁵ Партархів Азербайджанського філіалу ІМЛ, ф. 1, оп. 103, спр. 22, арк. 6, 7.

²⁶ «Азербайджанское нефтяное хозяйство», 1941, № 1, стор. 2; ЦДАЖР Аз.РСР, ф. 1637, оп. 4, спр. 1496, арк. 17, 51—54; ф. 1725, оп. 1, спр. 26, арк. 27; спр. 28, арк. 28—29, спр. 29, арк. 88.

У листі-відповіді до гірників, схваленому на зборах партійно-господарського активу Баку, нафтовики зобов'язувалися до дня відкриття XVIII конференції ВКП(б) довести добову норму видобутку нафти і газу до 104,5%, виконати план виробництва світлих нафтопродуктів на 103%, бензину — на 104%, виконання плану першого кварталу по видобутку нафти і газу завершити 28 березня, а річного — 20 грудня. «У нас немає сумніву, — зазначалося у листі, — що славні шахтарі Донбасу, вірні сини і дочки братнього українського народу, які вписали чимало прекрасних сторінок в історію героїчної боротьби за комунізм, досягнуть нових чудових успіхів»²⁷.

У зв'язку з листом нафтовиків Азербайджану Сталінський обком партії прийняв спеціальну постанову²⁸, якою зобов'язав райкоми партії, комсомольські та профспілкові організації провести масове обговорення листа на всіх шахтах і дільницях. Крім того, лист нафтовиків був опублікований в «Соціалістическом Донбассе» та в районних газетах. Сталінський обком КП(б)У запропонував редакціям газети «Соціалістический Донбасс», а також друкованих органів вугільних районів Донеччини систематично обмінюватися з азербайджанськими колегами матеріалами про розвиток соцзмагання. У свою чергу, бюро ЦК КП(б) Азербайджану своєю постановою від 19 січня 1941 р. зобов'язало азербайджанську пресу організувати повсякденний контроль за виконанням взятих нафтовиками зобов'язань, популяризувати досвід передовиків, рішуче викривати недоліки в роботі²⁹.

Завдяки постійній увазі партійних, комсомольських та профспілкових організацій змагання набрало масового характеру. Нафтопрести змагалися з вугільними трестами, промисли — з шахтами, нафтовики — з шахтарями. Зокрема, змагалися трести «Кировнефть» — «Сніжнянськантрацит», «Сталиннефть» — «Сталінвугілля», «Карачухара» — «Червоноармійськвугілля», «Азизбековнефть» — «Радвугілля» та ін.³⁰ Дев'ятий промисел «Лениннефти» змагався з гірниками шахти «Софія», третій промисел «Орджоникидзеневфти» — з шахтою № 4 «Червоний Жовтень»³¹. У змагання включилися й заводи нафтопереробної промисловості Аз.РСР.

На вищій ступінь піднеслося індивідуальне змагання між передовими виробничниками Донбасу і Баку. Так, вибійник шахти № 19—20 Голубцов змагався з майстром «Лениннефти» Орловим, майстер підземного ремонту Мамедов Ага Саїлах викликав на змагання шахтаря тресту «Серговугілля» Дмитра Концедалова³². Змагаючись, українські шахтарі та азербайджанські нафтовики підтримували тісні зв'язки, часто обмінювалися листами, делегаціями.

Хід соцзмагання Баку — Донбас був постійно в полі зору радіомовлення та преси двох братніх республік. За ініціативою партійних, комсомольських і профспілкових організацій Азербайджану на підприємствах республіки проводилися щомісячні огляди стіннівок, на яких визначалися газети, що найкраще висвітлювали питання соціалістичного змагання між нафтовиками та шахтарями³³. Районні газети проводили спільні наради робкорів, членів редколегій і редакторів

²⁷ «Комуніст», 20 січня 1941 р. (азербайджанською мовою).

²⁸ «Комуніст», 21 січня 1941 р.

²⁹ «Вышка», 21 січня 1941 р.

³⁰ «Комуніст», 11 березня 1941 р.; ЦДАЖР Аз.РСР, ф. 1610, оп. 39, спр. 219, арк. 29—31.

³¹ «Бакинський рабочий», 16 травня 1941 р.

³² «Вышка», 16 січня 1941 р.

³³ ЦДАЖР Аз.РСР, ф. 1725, оп. 1, спр. 34, арк. 11.

багатотиражок та стіннівок, на яких були присутні і ділилися досвідом своєї роботи колеги з Донбасу³⁴.

Завдяки небувалому піднесенню творчої енергії учасників змагання до дня відкриття XVIII партконференції нафтовики не тільки перевиконали план, але й дали на десятки тисяч тонн нафти й газу більше, ніж передбачалося підвищеними зобов'язаннями. Рівень видобутку нафти сягнув такої висоти, на яку він не підіймався до того протягом усього існування в Азербайджані нафтової промисловості, а в середньому за добу збільшився з 65 405 т за станом на 1 січня 1941 р. до 68 384 т на 1 квітня того ж року³⁵. Успішно виконали свої зобов'язання машинобудівні заводи тресту «Азнефтемаш». Найкращих показників добився колектив заводу ім. лейтенанта Шмідта, який змагався з робітниками Горлівського машинобудівного заводу³⁶. Достроково виконали план першого кварталу і гірники комбінату «Сталінвугілля»³⁷.

Дружба нафтовиків і шахтарів сприяла небаченому зростанню їх творчої енергії, давала поштовх для розгортання соціалістичного змагання і в ряді інших галузей промисловості. За прикладом донецьких шахтарів у змагання з нафтовиками Баку вступили їх колеги із західних областей України. В січні 1940 р. на першій конференції нафтовиків Дрогобицької і Львівської областей було прийнято звернення до нафтовиків Азербайджану³⁸, а в травні того ж року в Бориславі і Дрогобичі підписано договір про соціалістичне змагання між нафтовиками двох братніх республік.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна і осатанілий ворог рвався на Схід, у м. Сталіно відбувся антифашистський мітинг, на якому шахтарі прийняли звернення до бакинських нафтовиків і гірників Кузнецького басейну. Нафтовики гаряче відгукнулися на заклик українських друзів.

Високу трудову активність виявляли й шахтарі. Багато з них вимагали збільшити їм завдання, складали плани подвоєння і потроєння видобутку вугілля³⁹. Як і завжди, очолили змагання комуністи.

19 грудня 1941 р. нафтовики Азербайджану виконали річний план і дали країні небачену кількість нафти — 23 541 тис. т⁴⁰. Указом Президії Верховної Ради СРСР 500 нафтовиків були нагороджені орденами і медалями, в тому числі орденом Леніна — 41 чол.⁴¹.

Окупація України німецько-фашистськими загарбниками тимчасово перервала виробничу дружбу бакинських нафтовиків та донецьких шахтарів. З новою силою соціалістичне змагання між ними розгорталося після вигнання ворога з української землі.

³⁴ «Бакинський рабочий», 3 лютого 1941 р.

³⁵ ЦДАЖР Аз.РСР, ф. 1610, оп. 10, спр. 674, арк. 1.

³⁶ Там же, ф. 1637, оп. 4, спр. 1496, арк. 26, 70.

³⁷ «Социалистический Донбасс», 1 квітня 1941 р.

³⁸ «Бакинський рабочий», 1 лютого 1940 р.

³⁹ Історія Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 462.

⁴⁰ «Вышка», 31 грудня 1941 р.

⁴¹ Г. М а д а т о в. Назв. праця, стор. 147.

Записки

**М. К. Івасюта, П. І. Пастер,
Ю. Ю. Сливка**
**З ДОСВІДУ НАПИСАННЯ
ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ
ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

У 1968 р. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР випустила у світ книгу «Львівська область» — складову частину 26-томної праці «Історія міст і сіл УРСР». Видання добре ілюстроване

репродукціями історичних документів та картин визначних художників, картами-схемами, портретами відомих революційних і громадських діячів, письменників, людей науки і мистецтва, працівників промисловості і сільського господарства. Привертають увагу фотографії живописних місць та об'єктів, що найповніше відображають сучасне і минуле області.

У томі вміщено 86 нарисів і 504 довідки про населені пункти Львівщини, подаються стислі відомості про географічне розміщення області, її природні умови, висвітлюються основні віхи історії з найдавніших часів і до наших днів.

Авторський колектив доклав усіх зусиль, щоб ґрунтовно розкрити боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії Західної України (КПЗУ) за возз'єднання з Радянською Україною, соціалістичні перетворення після встановлення на західноукраїнських землях Радянської влади. На конкретних прикладах показано, яких значних успіхів досягла область в розвитку народного господарства і культури, як невідпінанно змінилися її міста і села, люди.

В процесі індустріалізації Львова були створені нові галузі промисловості, загальний обсяг промислового виробництва збільшився в 1966 р. порівняно з 1940 р. у 22 рази. За 15 робочих днів промисловість області випускає нині стільки продукції, скільки її було вироблено за весь 1940 р. Щоденно з конвейєрів львівських заводів і фабрик сходять автобуси, автотранспортувачі, автокрани, електролампи, кінескопи, телевізори тощо. В області добуваються вугілля, нафта, газ, виробляються калійні добрива, сірка, цемент, папір, картон, випускається продукція легкої та харчової промисловості й т. п.

Все це свідчить про швидкий і всебічний розвиток економіки області за роки Радянської влади і, особливо, за післявоєнний період. Таке піднесення промисловості, що, у свою чергу, сприяло значному зростанню рядів робітничого класу та інженерно-технічних кадрів, стало можливим завдяки піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про розвиток економіки молодих радянських областей.

У томі всебічно відображені соціалістичні перетворення в сільському господарстві Львівщини. Для керівництва створеними колгоспами партійні та радянські органи направляли досвідчених працівників. Лише

в 1948 р. в села області було направлено 633 комуністи та 488 комсомольців.

Колгоспне будівництво на Львівщині, як і в інших західних областях УРСР, проходило за умов гострої боротьби з куркульством і озброєними бандами українських буржуазних націоналістів. Трудящі гнівно ганьбили злочинницькі дії найманців іноземних імперіалістів, активно боролися з класовим ворогом.

Уже в 1950 р. колективізація сільського господарства на Львівщині була завершена. Такий успіх став можливим завдяки широкому використанню досвіду колгоспного будівництва у східних областях України, братерській допомозі радянських республік.

У 1958 р. за досягнення в розвитку сільського господарства Львівська область була удостоєна високої нагороди — ордена Леніна. Нині у сільському господарстві області працює 38 Героїв Соціалістичної Праці, більше 4300 передовиків нагороджені орденами і медалями. Значні зрушення сталися в розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства області, всі колгоспи електрифіковані, праця трудівників села механізована.

Багато матеріалів книги свідчать про значні досягнення в культурній революції. Вже наприкінці першої післявоєнної п'ятирічки майже повністю була ліквідована неписьменність. Це стало запорукою великих культурних перетворень. Досить сказати, що в 1966/67 навчальному році 12 вузів області налічували 74,2 тис. студентів, більшість з яких — діти місцевих робітників і селян, тоді як у 1945/46 р. — у вузах навчалось тільки 8,8 тис. чол.

Своїми чудовими успіхами трудящі області, як і всієї України, зобов'язані торжеством ленінської національної політики, дружбі, братерській допомозі великого російського та інших народів СРСР.

Вихід у світ цього видання — важлива подія в науковому і культурному житті області. Після опублікування постанови ЦК Компартії України від 20 травня 1962 р. «Про видання історії міст і сіл Української РСР» всі краєзнавці Львівщини об'єдналися в єдиний колектив ентузіастів і під керівництвом партійних організацій взялися за важливу справу — написання історії міст і сіл своєї області. 29 червня 1962 р. бюро Львівського обкому Компартії України затвердило обласну редакційну колегію, а також зобов'язало міськкоми і райкоми партії для керівництва написанням історії міст і сіл створити на місцях редакційні колегії на громадських засадах. Бюро запропонувало залучити до цієї роботи партійний та радянський актив, працівників наукових закладів, музеїв, архівів, а також учителів шкіл.

До складу обласної редакційної колегії увійшли секретарі обкому Компартії України Ф. Т. Коваль, В. Ю. Маланчук, В. П. Чугайов, голова облвиконкому В. С. Стефанік, нині покійний академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Б. К. Дудикевич, завідувачі відділами культури і народної освіти облвиконкому, працівники вузів, науково-дослідних установ, архівів, бібліотек, представники творчих організацій, редакцій обласних газет.

У липні — серпні 1962 р. були створені міські та районні редакційні колегії, затверджені на бюро міськкомів і райкомів партії. До складу цих колегій, що складалися з 8—12 осіб, входили секретарі міськкомів, райкомів Компартії України, голови і секретарі виконкомів, голови сільських Рад, представники преси, вчителі та ін. Крім того, партійні організації колгоспів і підприємств створили в усіх населених пунктах і на підприємствах робочі групи з 3—5 осіб, які збирали матеріали і писали нариси.

На першому засіданні обласної редакційної колегії було визначено термін написання нарисів, затверджено план проведення організаційно-методичних нарад з членами районних і міських редколегій, робочих груп, головами та секретарями районних і міських виконкомів Рад депутатів трудящих, авторським колективом, накреслено першочергові завдання по збиранню джерел і підготовці бібліографічних довідок з історії населених пунктів та ін.

13 березня 1963 р. на засіданні обласної редакційної колегії призначено відповідальних за роботу районних і міських редакційних колегій, створено комісію, яка займалася підготовкою методичного посібника, а в квітні того ж року опубліковано методичні вказівки для написання історії міст і сіл області й підготовлено пам'ятку відповідального за роботу районних і міських редколегій. У квітні — травні 1963 р. відповідальні за роботу районних і міських редколегій провели куцшові наради з членами цих редколегій і робочих груп.

27 квітня 1963 р. обласна редколегія провела нараду голів та секретарів районних і міських редколегій, відповідальних за написання історії міст і сіл області з участю наукових співробітників, працівників архівів та бібліотек.

Щоб якнайефективніше використати документи, архівісти Львівщини упорядкували науково-довідковий апарат фондів, де містилося найбільше історичних відомостей про населені пункти області. Були складені тематичні картотеки до географічних каталогів, які широко використовувалися авторами у написанні нарисів і довідок, та підготовлені українсько-польський і польсько-український списки населених пунктів колишньої Східної Галичини.

Значну підготовчу роботу провели співробітники наукової бібліотеки Львівського держуніверситету ім. І. Франка, Львівської наукової бібліотеки АН УРСР та Львівської обласної бібліотеки ім. Я. Галана, використовувалися опубліковані раніше бібліографічні покажчики «Соціалістична Львівщина в 1951—1959 рр.», «Збірник історичних відомостей про населені пункти УРСР», «Іноземні матеріали з історії міст і сіл УРСР».

Редакційним колегіям у їх роботі допомагали виконкоми обласної, міських, районних, селищних і сільських Рад депутатів трудящих, комсомольські й профспілкові організації, які подавали статистичні та інформаційні матеріали про населення того чи іншого пункту, промисловість, сільське господарство, культурне будівництво, освіту, охорону здоров'я та ін.

За дорученням обкому Компартії України та обласної редколегії, науково-методичне керівництво підготовкою тому було покладене на Інститут суспільних наук АН УРСР, співробітники якого провели значну роботу, спрямовану на створення видання. Слід зазначити, що науковці відділу історії України В. П. Огоновський, С. Т. Білецький та інші ще в 1959 р. склали історико-географічну картотеку, у якій подавалося чимало відомостей про 2900 населених пунктів західноукраїнських земель. Були також складені список архітектурних пам'яток, картотека видатних людей Львівщини з короткою характеристикою їх діяльності, статистичні відомості про промисловість області за 1935 р. Співробітники інституту давали консультації авторам, які працювали над нарисами, проводили методичні наради з районними, міськими редколегіями та робочими групами.

Значну роботу по збору матеріалів до нарисів з історії міст і сіл області провели вчителі шкіл, зокрема викладачі історії та суспільствознавства. Серед педагогічних і учнівських колективів розгорнувся

рух під девізом: «Люби і знай свій рідний край». Юні слідопити знайшли багато відомостей про героїв, які загинули в боях за визволення Львівщини від фашизму.

Активну участь у підготовці та написанні нарисів, крім учителів, брали партійні, комсомольські та радянські працівники, ветерани революційного руху, учасники соціалістичних перетворень на Львівщині, студенти історичного факультету Львівського держуніверситету ім. І. Франка. Загалом у зборі матеріалів і написанні нарисів та довідок брало участь більше 6 тис. чол.

Обком партії та обласна редколегія постійно контролювали хід роботи над підготовкою матеріалів. 14 жовтня 1963 р. на засіданні обласної редколегії було заслухано звіт Дрогобицької, Яворівської та Бродівської районних редколегій.

13 березня 1964 р. бюро Львівського обкому партії заслухало інформацію голови обласної редколегії Ф. Т. Ковалю про хід виконання постанови ЦК Компартії України «Про видання історії міст і сіл Української РСР» і зобов'язало міськкоми та райкоми партії забезпечити написання нарисів з історії міст і сіл до 1 квітня 1964 р. Для остаточної доробки рукописів було затверджено склад робочих груп у районах за участю працівників вузів та науково-дослідних установ. Крім цього, згідно з рішенням обкому партії створено групи рецензентів, фотокореспондентів та літературного опрацювання нарисів.

Наприкінці квітня 1964 р. рукописи з місць надійшли до обласної редколегії. Цим було завершено важливий етап підготовки нарисів, після чого розпочався другий етап, на якому основна робота проводилася працівниками Інституту суспільних наук, архівістами, викладачами історичного факультету держуніверситету ім. І. Франка, кафедр суспільних наук вузів Львівщини. Тексти нарисів рецензувалися і обговорювалися на засіданнях відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР і кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів.

Для апробації широким колом громадськості значна частина матеріалів друкувалася в обласних і районних газетах та в «Українському історичному журналі». Нариси про Червоноград, Стрий, Сокаль, Борислав, Золочів, Самбір, Звенигород вийшли окремими брошурами у видавництві «Каменярь».

У написанні нарисів велику допомогу подавали Інститут історії АН УРСР та Головна редакційна колегія, яка 26 вересня 1963 р. провела в Києві республіканську нараду відповідальних секретарів обласних редколегій.

4 березня 1964 р. Головна редколегія заслухала інформацію голови обласної редколегії В. Ю. Маланчука про підготовку до друку тому «Львівська область» та накреслила заходи, спрямовані на високоякісне і своєчасне написання нарисів з історії міст і сіл області.

Завершені нариси і довідки обговорювалися на Вченій раді Інституту суспільних наук і затверджувалися на бюро райкомів та міськкомів партії. Під час обговорення було внесено ряд змін, доповнень і висловлено багато побажань, що сприяли поліпшенню змісту нарисів.

22 січня 1965 р. бюро обкому партії знову заслухало звіт обласної редколегії, а 25 серпня того ж року обласна редколегія обговорила нариси історії міст і сіл Львівської області та рекомендувала їх до друку.

З часу подання рукопису тому «Львівська область» до редакції міст і сіл УРСР (кінець 1965 р.) розпочався третій, завершальний етап роботи над нарисами. Всі вони рецензувалися науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР. Досить багато зауважень було зроблено працівниками Головної редакції.

Велике значення для поліпшення текстів мали наради, у роботі яких брали участь заступник голови Головної редакційної колегії, редактори. Крім цього, значна увага приділялася роботі з авторами.

19 червня 1967 р. секретаріат Львівського обкому Компартії України обговорив стан доопрацювання нарисів відповідно до зауважень рецензентів і Головної редакції і прийняв постанову «Про завершення роботи над томом «Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область».

Верстки книги після їх вичитки і доопрацювання, знову затверджувалися на засіданнях бюро райкомів і міськкомів партії та обласної редколегії.

Автори тому, працюючи над нарисами, збирали матеріали в архіві Інституту історії партії ЦК Компартії України, ЦДАЖР СРСР, ЦДАРА СРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві, ЦДІА УРСР у м. Львові, обласному державному архіві та його філіалі в м. Самборі, архіві обкому партії тощо. Для характеристики сучасного економічного і культурного життя використано документи відомчих архівів: звіти заводів, відділів культури, народної освіти, охорони здоров'я, інспектур ЦСУ.

Дослідники узагальнили радянську літературу з історії західноукраїнських земель, енциклопедичні та топонімічні словники, путівники і т. п. Критично використано буржуазну літературу, зокрема іноземну.

Внаслідок копіткої дослідницької роботи великого авторського колективу в науковий обіг введено багато нових матеріалів і документів від періоду феодалізму та капіталізму до встановлення Радянської влади, соціалістичного та комуністичного будівництва. Авторі наводять переконливі, яскраві факти, які викривають контрреволюційну, антинародну діяльність українських буржуазних націоналістів, зокрема в період Великої Вітчизняної війни, свідчать про самовіддану боротьбу трудящих проти цих запродавців міжнародного імперіалізму.

Після виходу в світ тому «Львівська область» було опубліковано багато відгуків у республіканській та обласній пресі. Рецензенти відзначали, що видання цієї фундаментальної праці, в якій висвітлено боротьбу трудящих за соціальне і національне визволення, їх успіхи в соціалістичному і комуністичному будівництві, має велике політичне і виховне значення.

На жаль, книжка «Львівська область» не позбавлена й помилок. У деяких нарисах дається неправильна оцінка діяльності окремих західноукраїнських діячів, трапляються фактичні неточності тощо. Ці недоліки справедливо були відзначені рецензентами.

У цілому ж том є цінним посібником для численної армії пропагандистів і агітаторів, він широко використовується в навчальній та позакласній роботі шкіл і вузів.

Вихід у світ цієї праці сприяв зростанню інтересу людей до історії рідного краю, героїчного минулого і прекрасного сучасного. В області поживалася краєзнавча робота, з'явилися нові народні та шкільні музеї, пам'ятники, обеліски і меморіальні дошки. У жовтні 1970 р. відкрито історико-краєзнавчий музей в м. Яворові, в березні 1971 р.— перший в області музей колгоспу в с. Надичі Нестеровського району. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна відкрились музеї у Новому Роздолі, в селах Завидовичі Городоцького району, Нове Місто Старосамбірського району та ін. Нині при школах області організовано 95 музеїв, 509 кімнат В. І. Леніна, 114 кімнат бойової і трудової слави.

26 квітня 1968 р. на спільному засіданні бюро Львівського обкому партії та виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих було розглянуто питання «Про завершення роботи над томом «Львівська

область» з багатотомного видання «Історії міст і сіл Української РСР» і схвалено роботу обласної редакційної колегії.

Бюро підтримало ініціативу трудящих про продовження збору матеріалів з історії населених пунктів і створення народних краєзнавчих музеїв у селах і містах області. Видавництву «Каменяр», обласним і районним газетам запропоновано друкувати підготовлені нариси з історії населених пунктів, які не ввійшли до тому «Львівська область».

4 жовтня 1968 р. виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення нагородити учасників підготовки і випуску книжки: 8 чол. одержали грошові премії, 30 чол. було нагороджено грамотами облвиконкому, 185 чол.— іменними томами «Львівська область».

Збирати матеріали з історії населених пунктів і створювати краєзнавчі музеї у селах і містах, очевидно, слід і надалі. Нариси, що висвітлюють історію районів та окремих населених пунктів області, доцільно публікувати в серії «Вивчай рідний край» у місцевих видавництвах, обласних і районних газетах. Це стосується не лише Львівщини, але й усіх областей нашої республіки.

В. А. Рибалко

**МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКЕ
НАВЧАННЯ КОМУНІСТІВ
У СИСТЕМІ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ
В 1946—1950 рр.**

(За матеріалами
Донецької парторганізації)

Комуністична партія завжди приділяла «велику увагу... міцному завоюванню партійними кадрами, всіма комуністами основ марксистсько-ленінської теорії, вдосконаленню системи політичної освіти...»¹. Особливої актуальності ця сторона діяльності партії набувала в період значного оновлення її складу.

В перші післявоєнні роки з 6 млн. членів і кандидатів у члени ВКП(б) дві третини склали комуністи, які вступили в її ряди під час війни. Значно поповнилась молодими комуністами і Компартія України, на 1 січня 1946 р. вони склали 60% до загальної кількості членів КП(б)У².

Перехід до мирного будівництва поставив перед партійними організаціями нові завдання щодо відбудови й розвитку народного господарства країни та комуністичного виховання трудящих. Щоб виконати їх, треба було підвищити рівень внутріпартійної роботи, організувати вивчення комуністами марксистсько-ленінської теорії.

Діяльність партійних організацій України в післявоєнний період (1946—1950 рр.) широко висвітлена в історико-партійній літературі³, але такий аспект, як марксистсько-ленінське виховання комуністів у системі партійної освіти, досліджено ще недостатньо.

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 53.

² «Партійное строительство», 1946, № 4, стор. 27—28; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, спр. 1497, арк. 3.

³ В. І. Юрчук. Історіографія Комуністичної партії України післявоєнного періоду (1946—1953 рр.).— «УІЖ», 1964, № 2; Л. Ю. Беренштейн, В. І. Юрчук. Історіографія діяльності КП України по відбудові і дальшому розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1943—1958 рр.)— «Наукові праці з історії КПРС», вип. 6, вид-во КДУ, 1966; А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії, К., 1967.

Питання вдосконалення системи партійної освіти було дуже важливим для партійних організацій України, склад яких значно поповнився у післявоєнний період. Якщо в 1946 р. в КП(б)У було 320 307 комуністів, то 1948 р.— 649 157 членів і кандидатів у члени партії⁴. В республіці у 1946/47 навчальному році діяло 23 вечірніх університети марксизму-ленінізму з контингентом 8280 слухачів, 902 райпартшколи (26 762 слухачі), 4715 політшкіл, що охоплювали 82 996 чол., і більше 10 тис. політгуртків, в яких навчалися 150 тис. чол., 7214 малопідготовлених комуністів училися в загальноосвітніх школах. Всього навчаням у мережі партосвіти було охоплено більше 450 тис. комуністів. Понад 320 тис. чол., в тому числі 198 тис. комуністів, вивчали марксистсько-ленінську теорію самостійно⁵.

Значно сприяли поліпшенню керівництва партосвітою з боку партійних організацій республіки постанови ЦК КП(б)У, прийняті в 1946 та на початку 1947 р. Центральний Комітет КП(б)У зобов'язав партійні органи розробити заходи щодо поліпшення політичної освіти всіх членів і кандидатів у члени партії, особливу увагу звернувши на навчання молодих комуністів. Під час комплектування мережі партійної освіти рекомендувалося додержувати принципу добровільності, враховувати загальноосвітній і політичний рівень комуністів; посилити організаційну і методичну допомогу комуністам, які підвищують свій ідейно-теоретичний рівень; поліпшити роботу з пропагандистами і консультантами; посилити контроль за діяльністю партійних організацій щодо марксистсько-ленінського виховання комуністів.

В 1947/48 навчальному році партійні органи добилися деякого зрушення в організації політичного навчання комуністів. Так, партійні організації Донецької області тільки за два місяці додатково створили 100 політшкіл та більше 200 гуртків; з 68 298 комуністів Донецчини 66 762 було охоплено навчаням⁶. В республіці працювало 6763 політшколи, 10 866 гуртків для вивчення історії ВКП(б) та 18 287 гуртків для вивчення біографій класиків марксизму-ленінізму, 968 вечірніх райпартшкіл. Всього в системі партійної освіти навчались 1130 тис. чол., серед них — 600 тис. комуністів. Партійні органи підібрали і затвердили 40 тис. пропагандистів⁷. Значно посилювався контроль за роботою мережі партійної освіти.

Питання партійної освіти обговорювались на пленумах і бюро обласних, міських і районних комітетів партії, в первинних партійних організаціях, на партійних активах.

Дуже важливою для поліпшення політичної освіти комуністів була підготовка до 1948/49 навчального року. Цьому сприяли організаційні та методичні заходи, вжиті Центральним Комітетом ВКП(б). На відміну від минулих років, для всіх форм політичного навчання затверджувались єдині строки початку навчального року: в промислових районах — з 1 жовтня, у сільських — з 15 жовтня, закінчувались заняття у червні наступного року. Розширялася програма і збільшувалася загальна тривалість навчання. Була створена єдина система контролю, що передбачала систематичний облік відвідування, виставлення оцінок слухачам, підсумкові заняття в політшколах і гуртках, складання іспитів у кінці

⁴ Комуністична партія України. Насичний посібник з партійного будівництва, К., 1972, стор. 7.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, спр. 438, арк. 8.

⁶ Там же, оп. 83, спр. 245, арк. 22, 28; Донецький обласний державний архів, ф. 326, оп. 15, спр. 178, арк. 142.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 83, спр. 156, арк. 3; «Правда України», 10 жовтня 1948 р.

навчального року спеціальній комісії з представника райкому партії та двох пропагандистів.

Центральний Комітет КП(б)У, вивчивши стан партійного навчання на місцях, в листопаді 1948 р. прийняв постанову «Про хід навчання в системі партійної освіти», в якій відзначив значне розширення мережі партійної освіти по всіх областях України, організований початок занять і високу активність слухачів.

У грудні того ж року XX Пленум ЦК КП(б)У обговорив питання про поліпшення політичної освіти комуністів і ухвалив постанову. Відзначивши певні успіхи в марксистсько-ленінському навчанні комуністів, ЦК КП(б)У викрив недоліки, що мали місце на цій ділянці роботи в деяких районах Київської, Львівської, Станіславської та Ізмаїльської областей, і запропонував партійним організаціям посилити організаційну та методичну допомогу комуністам у їх навчанні⁸. Ці постанови ЦК КП(б)У обговорювались на бюро міськкомів і райкомів партії та в первинних партійних організаціях республіки, більшість партійних органів провели наради секретарів парторганізацій, активи, семінари пропагандистів і консультантів.

Поширеною формою контролю за роботою мережі партійної освіти на Україні стали звіти секретарів первинних партійних організацій. Тільки в листопаді 1948 р. в Донецькій області було заслухано більше 170 звітів.

Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні організації почали перебудову системи політичної освіти. Початковою ланкою залишалися політшколи, в яких навчалися комуністи і частина безпартійних з недостатньою загальноосвітньою та політичною підготовкою. Програму їх було розширено (тут вивчали деякі питання історії СРСР, історії ВКП(б) та структуру радянських державних органів), а строк навчання подовжено до двох років. В 1948/49 навчальному році в системі партійної освіти країни діяло 122 тис. політшкіл, в них навчалось 1563 тис. комуністів. На Україні було 22 325 політшкіл з контингентом слухачів 300 тис. чол.⁹

Протягом післявоєнних років у складі слухачів політшкіл відбулися значні зміни. В 1946/47 навчальному році у політшколах республіки налічувалося 90 тис. слухачів, з яких 67% становили комуністи (серед них було 5068 секретарів первинних партійних організацій, 2784 секретарі комсомольських організацій, 6013 голів сільських Рад та 8750 голів колгоспів). У 1950/51 навчальному році кількість політшкіл зменшилася до 12 тис., а процент комуністів у них — до 33.

Більш високим ступенем партійного навчання були гуртки для вивчення історії ВКП(б). Існувало два типи цих гуртків: основний (для вивчення історії партії за підручником) та підвищений (з використанням слухачами творів класиків марксизму-ленінізму). Їх програму було розширено, строк навчання подовжено з 15 місяців до 2 років. У 1948/49 навчальному році на Україні було 11 506 гуртків для вивчення історії ВКП(б) (142 379 слухачів) і 7326 гуртків для вивчення біографій класиків марксизму-ленінізму (15 952 слухачів)¹⁰. Керівниками гуртків були працівники райкомів партії, секретарі первинних парторганізацій, заступники директорів МТС з політчастини, вчителі-комуністи. Більшість партійних органів республіки подавали систематичну допомогу слухачам, що

⁸ Постанова XX Пленума ЦК КП(б) України, К., 1948, стор. 5—15; «Права України», 11 листопада 1948 р.

⁹ «Культура и жизнь», 21 квітня 1949 р.; «Більшовик України», 1948 р., № 12, стор. 2.

¹⁰ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 83, спр. 156, арк. 4.

¹¹ «Ворошиловградская правда», 15 червня 1949 р.

сприяло їх успішному навчанню. Так, з 899 гуртків мережі партійної освіти Ворошиловградської області майже всі виконали план 1948/49 навчального року, близько 97% слухачів добре засвоїли матеріал¹¹.

В наступні роки кількість гуртків збільшилась і досягла на Україні в 1949/50 навчальному році 23 698 (368 тис. слухачів, з них 239 тис. комуністів)¹². Зросла кількість гуртків підвищеного типу. Якщо в 1946 р. в республіці діяло 6092 таких гуртки (86 343 слухачів, з них 49 154 комуністи), то на кінець 1952 р. їх було вже 37 651 (552 146 слухачів, у тому числі 255 562 комуністів)¹³. Вищенаведені факти свідчать про те, що в післявоєнний період політичні гуртки були основною ланкою в мережі партійної освіти і відіграли значну роль у навчанні комуністів.

Значне місце в системі партійної освіти займали вечірні партшколи для підготовки партійного і радянського активу. Вони створювались при міськкомках, райкомках партій, парткомках великих підприємств та установ. Більшість слухачів райпартшкіл становили комуністи, які вперше прийшли на керівну роботу і потребували підвищення свого ідейно-політичного рівня. Навчальним планом передбачалося вивчення історії ВКП(б), економічної і політичної карти світу, партійного і радянського будівництва та економічних питань. Досвід перших повоєнних років показав, що десятимісячний строк навчання в партшколах недостатній і його було продовжено до 2 років. За новою програмою вивчення історії ВКП(б) здійснювалося з використанням творів класиків марксизму-ленінізму, розширювалась програма із економічних питань. Керівництво партшколами покладалося на секретарів райкомів партії.

Центральний Комітет КП(б) України та партійні організації республіки провели значну роботу щодо створення партшкіл, добору викладачів, поданню методичної допомоги слухачам. У 1948/49 навчальному році серед викладачів райпартшкіл України було багато провідних партійних і радянських працівників. Наприклад, до складу викладачів 68 райпартшкіл Донецької області входило 20 секретарів міськкомів і райкомів партії, 25 керівних радянських працівників. Стаж пропагандистської роботи більшості з них перевищував 10 років¹⁴.

Рік у рік зростала кількість райпартшкіл і контингент слухачів у них. Якщо в 1948/49 навчальному році на Україні діяло 963 партшколи (28 540 слухачів), у 1949/50 навчальному році — 978 (32 тис. чол.), то в 1951/52 навчальному році налічувалась 1071 райпартшкола. З часу виникнення райпартшкіл до 1951 р. в країні їх закінчило 300 тис. чол.¹⁵. Згодом ЦК ВКП(б) подовжив строк навчання в райпартшколах до 3 років і значно розширив їх програму. Це було свідченням великої ролі райпартшкіл у марксистсько-ленінському вихованні комуністів.

Вищою ланкою системи партійної освіти були вечірні університети марксизму-ленінізму, які створювались при міськкомках партії обласних, крайових та республіканських центрів, а також у великих містах, де були кваліфіковані пропагандистські кадри. Слухачі вечірніх університетів, як правило, мали вищу, а в окремих випадках, середню освіту. До 1948 р. в університетах було 2 факультети: історичний та економічний. Враховуючи пропозиції партійних організацій, ЦК ВКП(б) ліквідував факультети, і вечірні університети почали працювати за новим навчаль-

¹² «Культура и жизнь», 30 січня 1949 р.; «Большевик Украины», 1950 р., № 8, стор. 9; М. Д. Лихенко. Борьба КПСС за идейно-политическое воспитание руководящих партийных и советских кадров, К., 1955, стор. 180; А. Н. Гаевский. Марксистско-ленинское воспитание коммунистов в послевоенный период (1946—1955 гг.), М., 1955, стор. 86.

¹³ А. Н. Гаевский. Назв. праця, стор. 86.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 83, спр. 245, арк. 66.

¹⁵ Там же, спр. 156, арк. 4; «Большевик Украины», 1950, № 8, стор. 9; «Партийное просвещение», 1951, № 2, стор. 5, «Большевик», 1951, № 6, стор. 50.

ним планом. На першому курсі вивчались історія ВКП(б), історія СРСР та зовнішня політика; на другому — діалектичний та історичний матеріалізм і політична економія. Крім лекційного курсу, велика увага приділялася семінарським заняттям з окремих тем і творів класиків марксизму-ленінізму. Серед слухачів були партійні, радянські працівники та значна частина інтелігенції. Викладали в університетах в основному працівники обкомів і міськкомів партії, викладачі інститутів та міжобласних партійних шкіл. 1948 р. на Україні працювало 18 вечірніх університетів (14 772 слухачі), в 1950/51 навчальному році вони діяли в 20 обласних центрах і 9 великих містах республіки, а кількість слухачів збільшилася до 25 392 чол.¹⁶

Комуністам, які мали достатній ідейно-теоретичний рівень, партійні організації рекомендували метод самостійного вивчення марксистсько-ленінської теорії. ЦК ВКП(б), рекомендував для цієї категорії комуністів списки літератури та учбові плани (за бажанням можна було вивчати історію ВКП(б), твори класиків марксизму-ленінізму, політичну економію, філософію). Була визначена чітка система допомоги і контролю за навчанням цієї частини комуністів.

Партійні організації республіки розширили лекційну пропаганду. Тільки протягом 1946—1948 рр. для тих, хто самостійно вивчав марксистсько-ленінську теорію, було прочитано більше 100 тис. лекцій з історії ВКП(б), 44 тис. з філософії, 85 тис. з політекономії. Багато міськкомів і райкомів партії проводили цикли лекцій. У 1950 р. в республіці було організовано читання 2313 циклів лекцій (1642 з історії ВКП(б), 263 з філософії, 266 з політекономії). Лише в 1949 і 1950 рр. такі лекції прослухало 400 тис. чоловік.

Велику допомогу комуністам, що самостійно вивчали марксистсько-ленінську теорію, подавали консультанти, яких тільки в 1949 р. міськкоми і райкоми КП(б)У затвердили більше 25 тис. У роботі з цією категорією членів ВКП(б) широко практикувались теоретичні семінари і конференції, написання рефератів і доповідей. Так, у 1950/51 навчальному році на Україні було обговорено 25 970 рефератів.

Допомога і контроль партійних організацій сприяли значному зростанню кількості комуністів, які займалися політичною самоосвітою, і підвищенню їх ідейно-теоретичного рівня. Якщо в 1948 р. їх було 181 673, то в 1950 — 245 тис. чол.¹⁷

Керуючись ленінською вказівкою про те, що ідейно-теоретичний рівень занять визначається «цілком і виключно складом лекторів»¹⁸, партійні організації республіки проводили значну роботу щодо підготовки та перепідготовки пропагандистів. Всього на спеціальних курсах протягом 1949—1950 рр. було підготовлено не менше 90% із загальної кількості п'ятдесятитисячної армії пропагандистів республіки. Систематичну допомогу пропагандистам подавали постійно діючі семінари, яких на початок 1949/50 навчального року на Україні налічувалося 2500¹⁹.

Значне місце в системі партійної освіти відводилось партійним кабінетам. У 1948 р. 1066 парткабінетів, що діяли в республіці, провели 21 844 групові та 170 864 індивідуальні консультації, 22 524 теоретичні співбесіди (271 364 чол.)²⁰.

¹⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 83; спр. 7, арк. 106; спр. 156, арк. 4; спр. 189, арк. 53; «Партийное просвещение», 1951, № 2, стор. 13.

¹⁷ Там же, спр. 156, арк. 5; «Партийное просвещение», 1951, № 2, стор. 16—17; «Правда Украины», 28 вересня 1950 р.

¹⁸ В. І. Ленін. ПСС, т. 47, стор. 194.

¹⁹ «Правда Украины», 28 вересня 1950 р.; М. Д. Лихенко. Назв. праця. стор. 169.

²⁰ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 83, спр. 226, арк. 29.

Важливу роль у справі марксистсько-ленінської освіти комуністів відіграла партійна преса, на сторінках якої друкувались теоретичні статті, лекції, консультації, висвітлювалась робота мережі партійної освіти, узагальнювався досвід кращих пропагандистів.

Проявом турботи партії про марксистсько-ленінське виховання комуністів було значне збільшення партійно-політичної літератури.

Велике значення у поліпшенні політосвіти членів партії відіграв XVI з'їзд КП(б) України (25—28 січня 1949 р.), який зобов'язав усі партійні організації «поставити політичну освіту комуністів в центр всієї внутріпартійної роботи..., охопити політичним навчанням всіх членів і кандидатів у члени партії»²¹.

Рішення з'їзду втілювалося в життя. В 1949 р. різними формами політичного навчання було охоплено 95,4% комуністів України.

Діяльність КП(б) України у 1946—1950 рр. була спрямована на марксистсько-ленінське виховання комуністів, сприяла значному підвищенню їх суспільно-політичної активності і авангардної ролі на виробництві, успішному виконанню плану першої післявоєнної п'ятирічки і зростанню авторитету партії серед трудящих.

²¹ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 229.

С. П. Литвиненко
З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ
БОРЬБИ СЕЛЯНСТВА
ПОЛТАВЩИНИ В ПЕРІОД
ПІДГОТОВКИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Перемога Лютневої революції 1917 р. в нашій країні ознаменувалася поваленням царизму. Протенний, Тимчасовий уряд дотримувався тієї ж політики, що й царський: продовжував вести імперіа-

лістичну війну, не мав наміру передати селянам поміщицьку землю, трудящим — хліб, вивести країну з розрухи. В своїх постановах уряд не зробив й кроку до вирішення аграрного питання, однак 19 березня 1917 р. застережливо заявив, що «земельне питання не може бути втілене в життя шляхом якого-небудь захоплення»¹. Щоб стримати на селі розвиток революційного руху, буржуазний уряд 21 квітня 1917 р. створив земельні комітети, завданням яких було втримати селян від захоплення поміщицьких земель шляхом «урегулювання» орендних цін. Тоді ж почала діяти і так звана «міжпартійна ліга аграрних реформ», яка ставила собі за мету «організоване обговорення і розроблення аграрного питання». Але й вона, на жаль, займалася лише «обговоренням та з'ясуванням, а не проведенням у життя аграрних передбачень»².

Ставало зрозумілим, що забезпечити вимоги народних мас можна було лише шляхом повалення влади буржуазії, здійснення соціалістичної революції. Конкретним планом переходу до соціалістичної революції стали історичні Квітневі тези В. І. Леніна і прийнята на їх основі резолюція VII Всеросійської конференції партії більшовиків.

Нестійке становище селянства в революції вимагало від більшовиків боротьби за трудові маси, за резерви пролетарської революції. Практичному завоюванню більшості трудового селянства на свій бік

¹ Сборник указов и постановлений Временного правительства, вып. 1, Петроград, 1917, стор. 10.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 8, арк. 193—195; ф. 2117, оп. 1, спр. 14, арк. 27; Статистический справочник по аграрному вопросу, вып. 1, М., 1917, стор. 3—4.

і було підпорядковано аграрну програму більшовиків. Основу її становили вимоги конфіскації поміщицької землі й націоналізації всіх земель з передачею їх до рук селянства. В. І. Ленін на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів [2—28 травня (17 травня—10 червня) 1917 р.] вніс проект резолюції, де було записано, що «всі поміщицькі і приватновласницькі землі, а також удільні, церковні і так далі повинні негайно перейти до народу без усякого викупу»³.

Залучення селянства на бік революції мало для пролетаріату вирішальне значення. Від цього значною мірою залежала доля і результат соціалістичної революції⁴.

Більшовики Полтавщини надавали важливого значення залученню селянства на бік революції. Значну роботу в цьому напрямі проводила Полтавська Рада робітничих і селянських депутатів, при якій була створена селянська комісія. В другій половині квітня 1917 р. з ініціативи цієї Ради було скликано повітовий селянський з'їзд, який прийняв 14 резолюцій. У трьох з них говорилося: «Вважати основним завданням трудового людства соціалізацію землі, а також фабрик і заводів»; «встановити таку земельну норму для господарства, яка повинна бути не менше продовольчої і не більше трудової»; «признати за необхідне конфіскацію, і при тому без викупу, в обласний земельний фонд усіх земельних володінь, що перевищують трудову норму»⁵. В рішеннях наради представників Рад робітничих і солдатських депутатів від 30 квітня 1917 р. наголошувалося, перш за все, на необхідності «організувати трудове селянство, створити Ради селянських депутатів і підготуватися до селянського з'їзду»⁶.

В травні 1917 р. для ознайомлення з політичним становищем у губернії до повітів були направлені члени Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, які подавали на місцях практичну допомогу в створенні Рад селянських депутатів та селянських комітетів. З ініціативи депутатів-більшовиків С. Л. Козюри, В. М. Шахрая, В. С. Яковлева та інших Полтавська Рада рішуче поставила питання про те, що селянство мусить бути представлене у вже створених Радах⁷.

Діяльність більшовиків мала значний вплив на розгортання класової боротьби на селі. Як складова частина загальноросійського аграрного руху, вона мала в селах Полтавщини свої особливості, зумовлені як економічним, так і політичним життям, що склалося на Україні на той час. У губернії переважало малоземельне селянство, надзвичайно активне в своїй боротьбі з поміщицьким землеволодінням⁸.

Боротьба селян Полтавщини точилася перш за все навколо питання про оплату праці під час збирання врожаю на поміщицьких ланах. Селяни погоджувалися працювати тільки за третій або четвертий сніп, а частіше вимагали другий. Природно, що боротьба селян за оплату своєї праці зерном випливала на перше місце в період жнив. Були й інші причини: розруха, голод, знецінення грошей. Вимоги розрахунку натурою зумовлювались також надією селян на розподіл поміщицьких земель, які потрібно було б засівати.

Отже, вимога оплати праці зерном тісно перепліталася з бороть-

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 32, стор. 161.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1, К., 1954, стор. 317.

⁵ «Полтавський вестник», 28 квітня 1917 р.

⁶ Полтавський обласний державний архів, ф. 1792, оп. 3, спр. 3, арк. 4.

⁷ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник статей, К., 1957, стор. 453.

⁸ Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) з місцевими партійними організаціями. Сборник документов, М., 1957, стор. 237.

бою за землю і проявлялася в різних формах. Розпочавшись у вигляді домагання посиленої орендної плати за збирання врожаю в межах існуючих тоді законів, вона незабаром переросла в пряме захоплення поміщицької землі, незважаючи вже ні на які настанови. Більш того, під впливом революційного руху земельні комітети, особливо волосні, ставали на бік селян і виносили свої рішення в інтересах бідніших верств населення. Ще 9 травня 1917 р. Решетилівський волосний земком прийняв рішення про необхідність безплатної конфіскації землі, яка мала бути народною, і що ніхто не може володіти землею на правах власності⁹.

Наприкінці червня, особливо в липні 1917 р. селянський рух на Полтавщині став уже масовим, про що свідчать різні офіційні донесення до урядових установ Полтави і Петрограда про виступи селян. Так, 16 червня 1917 р. озброєні селяни Чернечо-Слобідської волості Роменського повіту прибули на хутір Громиківка, що належав землевласникові П'явці, стали вимагати віддачі їм в оренду кращої землі. Крім цього, вони заборонили збирати врожай гречки. В цей же час селяни хуторів Богодарівки і Макарівщини Лохвицького повіту захопили землю і маєток землевласника Гричука, а в Юсківській волості того ж повіту селяни захопили поміщицькі поля і самочинно приступили до збирання врожаю на тютюнових плантаціях. 7 липня 1917 р. в телеграмі з Києва поміщик І. В. Кочубей скаржився міністрові внутрішніх справ, що в його маєтку «Андріївка» Гадяцького повіту місцеві селяни арештували керуючого і самочинно зорали пасовище. На боці селян виступив волосний земельний комітет¹⁰.

Розгортання революційного руху селян примусило міністра землеробства О. Шингарьова в зверненні до волосних комітетів і громадян закликати населення «не чинити насильства над власністю», бо земельне питання, мовляв, зможуть вирішити лише Установчі збори¹¹.

Але ніщо вже не могло стримати руху селян, які переконувалися, що вся земля повинна належати тим, хто її обробляє. Тимчасовий уряд та його підручні відкрито виступали на захист інтересів землевласників. Одним з перших виступив головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту. 29 червня 1917 р. у «зверненні»¹² до населення, погрожуючи покаранням, він застерігав усіх не перешкоджати землевласникам у вчасному збиранні врожаю. Заборонялося знімати з полів вільнонайманих робітників, військовополонених, сільськогосподарські машини та встановлювати довільну плату за працю військовополонених. Новий головнокомандуючий фронтом генерал Корнілов пішов далі: 8 липня 1917 р. видав «обов'язкову постанову» про припинення «самочинних дій» у розв'язанні аграрного питання. Нагляд за виконанням цього наказу-постанови покладався на губернських та повітових комісарів. Прокурорському нагляду було наказано «сприяти комісарам у цій справі», судам — «розглядати справи, що виникають на цьому ґрунті, позачергово». Полтавському губернському комісару штабом Київського військового округу згодом було наказано відстоювати і впроваджувати в життя постанови Корнілова та виділяти для охорони агітаторів від двох до шести озброєних солдатів. Втручання командуючого військами фронту в аграрні відносини підбадьорило землевласників, які просили його взяти під захист і їх самих. І як відповідь на такі заяви землевласників 13 липня 1917 р. вийшов новий наказ (№ 777), яким

⁹ «Полтавський день», 31 травня 1917 р.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 50, арк. 24; спр. 49, арк. 27, 105; оп. 2, спр. 145, арк. 133; ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 46, арк. 89.

¹¹ «Полтавские губернские ведомости», 3 червня 1917 р.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2117, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

генерал Корнілов намагався більш рішуче навести в аграрних відносинах «порядок», бажаний для поміщиків; він прямо погрожував «без вагань застосувати військову силу», винних віддавати до «польового суду», а місцевим військовим начальникам наказував при необхідності негайно подавати допомогу «в збройній військовій силі». Для придушення селянського руху командування фронту виділило спеціально військові, переважно козачі, частини, розміщені в ряді міст України, в тому числі й в Кременчуці¹³. Корніловські накази були однією з ланок безперервного ланцюга аграрної політики Тимчасового уряду¹⁴.

14 липня 1917 р. Полтавський губземком направив у повіті постанову генерала Корнілова, хоч вона й не дістала схвалення на засіданні губземуправи 13 липня 1917 р. Днем раніше цю постанову було відправлено в повіті Полтавським губпродкомом та Полтавським губернським комісаром для керівництва «урегулюванням аграрних відносин на місцях». Але постанова та накази генерала Корнілова, за визнанням Полтавського губернського земкому, з'явилися тоді, коли на місцях за договором або рішенням земельного чи селянського комітетів та Рад селянських депутатів поміщики «розплачувалися снопами», хлібом, а частина військовополонених була вже знята з хазяйських ланів і «працювала на полях солдаток». Селяни самочинно визначали високу плату робітникам з місцевих селян, забороняли поміщикам косити траву і збирати врожай машинами¹⁵.

Піднесення селянського руху на Полтавщині примусило губернський земком 7 липня 1917 р. прийняти на сесійному засіданні постанову¹⁶, яка, звичайно, не розв'язувала аграрного питання в губернії, а лише стримувала певною мірою гострі конфлікти, які все частіше виникали між землевласниками та селянами. Правда, постановою надавалося право повітовим і волосним комітетам у примусовому порядку відбирати землю у тих, хто не обробляв її своєю працею, а також живий і мертвий інвентар для передачі в тимчасове користування безземельним і малоземельним селянам на орендних умовах або в особисте користування з виплатою власнику землі суми, не менше розміру земських і державних повинностей. Крім того, всі існуючі орендні договори вважалися недійсними, а селянам дозволявся безкоштовний випас худоби на стернях та толоках.

У місцевих поміщиків та куркулів згадана постанова губземкому викликала злість і роздратування. На адресу Тимчасового уряду почали надходити скарги на рішення Полтавського губземкому від поміщиків, куркулів та Полтавської ради партії хліборобів-власників, які вимагали від уряду скасування рішення, що «суперечить закону».

16 липня 1917 р. міністерство внутрішніх справ Тимчасового уряду направило телеграму, в якій запропонувало Полтавському губернському комісарові негайно вжити заходів для скасування постанови губземкому від 7 липня 1917 р. Заступник міністра внутрішніх справ Леонтьєв у телеграмі від 4 серпня 1917 р. вимагав від Полтавського губернського комісара відмінити рішення Полтавського губземкому від 7 липня 1917 р. як таке, що суперечить існуючим законам, і радив комісарові на ви-

¹³ Там же, арк. 4, 15, 27; ф. 1412, оп. 1, спр. 3, арк. 6; П. Н. Першин. Аграрная революция в России, кн. 1, М., 1966, стор. 382.

¹⁴ Аналогічного змісту циркулярні інструкції та розпорядження в липні 1917 р. були надіслані в Полтавську губернію: від міністра землеробства В. М. Чернова — 16 липня 1917 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 2117, оп. 1, спр. 17, арк. 22); міністра внутрішніх справ І. Г. Церетелі, міністра продовольства А. В. Пешехонова — 18 липня 1917 р. (ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 4, арк. 1—2; спр. 7, арк. 30—31).

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 3, арк. 17; спр. 5, арк. 2, 59; спр. 38, арк. 11.

¹⁶ Там же, спр. 10, арк. 1—4.

падок непідкорення його вимогам «звернутися до прокурора для притягнення членів відповідних комітетів до кримінальної (курсив наш — С. Л.) відповідальності за перевищення влади». Навіть надання селянам права безкоштовного випасу худоби на толоці й стернях вважалося урядом «перебільшенням влади». Полтавський губземком спочатку змушений був застерегти повітові земкоми, запропонувавши їм припинити виконання постанови губземкому від 7 липня 1917 р. до особливого розпорядження, а 6—8 серпня 1917 р. на сесії Полтавського губземкому було прийнято рішення, в якому не відмінялася постанова губземкому, незважаючи на суворі попередження Тимчасового уряду, а тільки пропонувалося повітовим земкомам утримуватися від самостійного вирішення земельних питань на місцях без погодження з губземкомом¹⁷. Звичайно, що таке рішення не могло бути схвалене селянством. Полтавському губернському комісарові, губземкому та губпродкому з повітів надходили повідомлення про те, що селяни продовжують захоплювати землю, не звертаючи при цьому уваги на застереження офіційних властей, «ігноруючи рішення губземкому «до особливого розпорядження»¹⁸.

Під тиском селянського руху та впливу революційних елементів, які входили до комітетів, земкоми Полтавщини часто під виглядом збирання врожаю в строк примушували землевласників давати місцевим селянам роботу в полі за сніп — «звичайний шлях для селян запастись на зиму хлібом». Селяни й самі на свій розсуд знімали військовополонених з панських ланів і направляли їх на роботу до сімей, які втратили свого годувальника або якщо він перебував на фронті¹⁹.

Накази та постанови генерала Корнілова викликали на Полтавщині не тільки осуд, а й різкий протест з боку селянства. «На постанову генерала Корнілова селяни дивляться як на постанову панську», — заявив на сесійному засіданні Полтавського губземкому 6 серпня 1917 р. голова Лохвицького повітового земкому Н. П. Галаган. Далі оратор відзначив, що рішення губземкому від 7 липня 1917 р., можливо, й «незаконне», але воно «справедливе і життєве». Член губземкому від Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів М. П. Герасев у своєму виступі вказав, що накази генерала Корнілова є наслідком агітації буржуазії, а І. Острянин закликав не визнавати обов'язковими для виконання постанови міністрів і Корнілова, який прямо перейшов на бік хліборобів-власників і разом з ними йде проти завоювань революції. Голова Лубенського повітового земкому В. Ф. Камишалов зазначав: «Сумно і тяжко робиться, коли слухаєш оці накази і циркуляри. Сміються над народом, як хотять»²⁰. Найяскравішу і правдиву оцінку дістали накази та постанови Корнілова і уряду у виступі голови Миргородського повітового земкому М. Ю. Кропивного: «Вірити тим циркулярам, брати до уваги 10 заповідей*, які нам з усіх кінців надсилають, можуть тільки хлібороби-власники, на користь яких вони й писалися». За пропозицією С. Орла, представника від Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів, сесія Полтавського губернського земкому прийняла постанову не підтримувати Тимчасовий уряд у питанні скасування рішення губземкому від 7 липня 1917 р.

Та 22 серпня 1917 р. Полтавська губернська рада партії хліборобів-власників одержала листа²¹, в якому повідомлялося, що Головний зе-

¹⁷ Там же, ф. 2117, оп. 14, арк. 48, 66—67, 80.

¹⁸ Там же, ф. 1412, оп. 1, спр. 59, арк. 12.

¹⁹ Там же, спр. 5, арк. 57, 2.

²⁰ Там же, спр. 12, арк. 27, 127, 126, 76; спр. 13, арк. 69.

* 10 пунктів наказу Корнілова за № 737 від 31 липня 1917 р.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 38, арк. 16.

мельний комітет, йдучи назустріч «бажанням хліборобів», скасував рішення Полтавського губземкому від 7 липня 1917 р. як таке, що суперечить «інтересам хліборобів». Згодом копію цього листа і саме рішення було надіслано і Полтавському губземкому. Проте земельні та селянські комітети Полтавщини, особливо волосні, а іноді й повітові, продовжували виступати на боці селян. Під тиском селянських мас комітети ігнорували постанову та накази генерала Корнілова і приймали свої рішення. Так, наприклад, Пирятинський повітовий земком, розглядаючи скаргу землевласника С. О. Карпенка, виніс 18 липня 1917 р. рішення: «Залишити власнику 100 десятин (сюди входив старий двір батька і виорана земля), а решту — 200 дес. (160 дес. батька і 40 дес. сина) передати в розпорядження Пирятинського волосного земкому для розподілу між біднішим селянством»²².

7 серпня 1917 р. землевласники повідомляли Головне управління в справах міліції, що Миргородська Рада робітничих депутатів арештує землевласників, загрожуючи їм розстрілом, відбирає у поміщиків хліб, інвентар і землю, яку разом з повітовою земельною управою ділить між селянами. 12 серпня 1917 р. повітовий комісар Хоролу повідомляв Полтавському губернському комісарові, що всі випадки захоплення земель проходять за рішенням Хорольської Ради робітничих і солдатських депутатів та земельних комітетів, які не рахуються з циркуляром міністрів Тимчасового уряду. 12 вересня 1917 р. орендатор маєтку Г. Лоташевської сповіщав, що жителі с. Лоташевки Костянтиноградського повіту за рішенням Ново-Тагамлицького волкому забрали землю і засіяли озиминою²³. А були й такі випадки: Зіньківський повітовий земком, визнавши вірним рішення Комишанського волкому про передачу селянам землі, все ж постановив 18 серпня 1917 р. припинити виконання цього рішення, оскільки воно суперечить постановам Корнілова та окремих міністрів. Далі він пропонував усім волосним комітетам утримуватися від прийняття подібних рішень, але «конфлікти, що будуть виникати на цьому ґрунті, вирішувати за згодою сторін в *інтересах трудового народу*»²⁴ (курсив наш.— С. Л.).

Боротьба селян Полтавщини за землю переростала в рух проти місцевих куркулів як класу експлуататорів і поєднувалася з вимогою створення на селі Рад селянських і батрацьких депутатів і поширення їх впливу. Керівна роль у цій боротьбі належала більшовикам, які очолювали загони робітничого класу Полтави і Кременчука. Головному управлінню в справах міліції наприкінці липня 1917 р. повідомляли, що в губернії «внаслідок виступів деяких членів Ради робітничих і солдатських депутатів та *агітації більшовиків*» (курсив наш.— С. Л.) мали місце факти відбирання землі у землевласників Полтавського повіту, що «більшовики стоять за негайне захоплення селянами землі на місцях, рекомендуючи (селянам) при цьому величезну організованість»²⁵.

Події того часу розвивалися в країні з такою швидкістю і рішучістю, що поміщики часто змушені були навіть віддавати частину своєї землі селянам, аби тільки стримати їх революційний натиск. 14 жовтня 1917 р. землевласник Масленников з Прилуцького повіту в телеграмі міністрові внутрішніх справ скаржився, що селяни хутора Ладівщини самочинно захопили його землю, хоча уже він раніше «добровільно дав»

²² Там же, ф. 2117, оп. 1, спр. 18, арк. 24.

²³ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, К., 1957, стор. 813, 821; Великая Октябрьская социалистическая революция. Хроника событий, т. III, М., 1960, стор. 177.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 65, арк. 15.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 50, арк. 147; ф. 398, спр. 10, арк. 19.

їм більше 500 дес. й «прийняв на випас майже даром» 400 голів селянської худоби. Крім цього, зазначав Масленников, поміщиця Годленко «віддала» цим селянам 800 дес.²⁶

В селах Полтавщини селяни відкрито і все частіше ставали на шлях захоплення землі у місцевих куркулів, бо поміщицької землі тут було порівняно мало, а селянської бідноти дуже багато. А площа одних лише куркульських лишків перевищувала площу всієї поміщицької землі.

«Націоналізація землі, ліквідація приватної власності на землю зустріли тут найбільший опір з боку куркульства»²⁷. Ось чому на Полтавщині класові протиріччя напередодні Жовтня найгостріше проявлялися всередині селянства. Воно й зрозуміло: поміщицької землі через гостре малоземелля селянам не вистачало, а тому необхідно було відбирати лишки землі у куркулів. Крім цього, необхідно мати на увазі й те, що куркулі, як правило, володіли орною землею, яка, в основному, була дуже близько. Непридатної для обробітку землі у куркулів майже не було. Характерно, що захоплення куркульських володінь носило більш організований характер, і відбирались вони у куркулів здебільшого через земельні та селянські комітети або за рішенням Рад робітничих і солдатських та Рад селянських депутатів. Так, з Миргородського повіту повідомляли, що 28 вересня 1917 р. селяни Комишанських хуторів на чолі з головою земкому сусідньої Попівської волості Сергієм Мащенком і міліціонером Нестором Бутенком відібрали в місцевих куркулів орендні землі й віддали їх безземельним і малоземельним селянам²⁸.

Уже влітку 1917 р. розгортання революційного руху на Полтавщині привело до прямого виступу селян проти церковного і монастирського землеволодіння. Так, 22 серпня 1917 р. селянами Бригадирівської і Хоросківської волостей Кобеляцького повіту самочинно було захоплено 97 дес. землі Козельщанського Різдово-Богородицького жіночого монастиря. А 2 вересня 1917 р. земком Лашківської волості відібрав землю Успенської церкви містечка Царичанки. На хуторі Паськово Зінківського повіту селяни на свій розсуд, без попередньої домовленості з попом, викосили у нього отаву за третю копію. Спочатку забрали свою частку, а ту, що належала попові, цілий день перевозили йому в двір, проте не встигли все зробити вдень, а вночі решту сіна розібрали собі. Крім цього, вони відібрали у нього 10 дес. землі, яку засіяли житом²⁹.

Особливого розмаху революційний рух селян Полтавщини набрав у жовтні 1917 р. В телеграмах, які направлялися Полтавському губземкому та губернському комісару, комісар Центрощуку відзначав, що в Золотоніському повіті селянами самочинно захоплено 2560 дес. плантацій Бобровицького цукрозаводу, а селянами сіл Бойківщини і Мітлашівки — 1400 дес. землі, орендованої Смілянським цукрозаводом у князя Барятинського. 12 жовтня 1917 р. з того ж повіту повідомляли Полтавському губземкому, що селяни Дравівської волості захопили більше

²⁶ Там же, ф. 406, оп. 2, спр. 161, арк. 3; оп. 6, спр. 156, арк. 51; ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 209, арк. 10.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 824—826, 828; М. А. Рубач. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине, К., 1957, стор. 321, 323.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 156, арк. 49 (телеграми); оп. 2, спр. 220, арк. 127.

²⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 1, стор. 813, 821; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 5, спр. 51, арк. 127; Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 26—28; ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 59, арк. 35.

3 тис. дес. землі княгині Барятинської, проти економії якої вів агітацію демобілізований кронштадтець Гатран³⁰, який очолював Дрaбівський волосний земком.

З повідомлень повітових земкомів Полтавському губземкому видно, що до жовтня 1917 р. передано через волосні комітети трудовому селянству, наприклад, в Хорольському повіті більше 17 тис. дес. землі в Кременчуцькому — до 25 тис., в Переяславському — майже 25 тис. дес.³¹ і т. д.

Аналіз листів, повідомлень та телеграм, які надходили до Головного земельного комітету, Управління в справах міліції та інші установи, дає змогу зробити висновок, що в ході розгортання революційного руху селяни ставали на шлях боротьби за перебудову суспільного ладу. Так, наприклад, у середині липня 1917 р. в Лохвиці селяни та місцеві ремісники розігнали збори землевласників (більше 800 чол.), які зібралися для створення партії хліборобів-власників. Подібне відбулося в Кобеляках і Костянтинограді³². Селянство з обуренням виступало проти імперіалістичної війни і рішуче вимагало скасування смертної кари. Все це свідчило про зростання політичної свідомості селянських мас.

Боротьба селянства проти поміщицького і куркульського землеволодіння поступово, але з кожним днем усе впевненіше ставала складовою частиною революційного руху, який наростав у країні і поглиблювався з розвитком самої революції і вилився в збройне повстання проти буржуазного уряду.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 59, арк. 35; Крестьянское движение в 1917 г., М.—Л., 1927, стор. 345.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1412, оп. 1, спр. 44, арк. 120; спр. 62, арк. 29; спр. 45, арк. 73; ЦДАЖР СРСР, ф. 398, оп. 1, спр. 24 б, арк. 4—5.

³² «Лохвицкое слово», 18 липня 1917 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2117, оп. 1, спр. 18, арк. 5; «Народное слово», 12 липня 1917 р.

К. В. Айвазян

**ПРО НАЙДАВНІШІ
ЗВ'ЯЗКИ ВІРМЕН
ЗІ СХІДНИМИ СЛОВ'ЯНАМИ**

Дослідження вірменсько-українських відносин як часів Київської Русі, так і наступного періоду складання української нації, історії України має солідну наукову тра-

дицію. Okремі епізоди цих зв'язків висвітлені в працях О. М. Веселовського, О. О. Шахматова, М. Я. Марра, Я. А. Манандяна, І. П. Крип'якевича, Л. М. Меліксет-Бека, І. А. Лінниченка та інших дослідників. Особливо інтенсивно ця проблема розробляється останніми десятиріччями — крім статей Г. А. Капанцяна «Вірменський Ара і слов'янський Яр», С. Т. Еремяна «Юрій Боголюбський у вірменських та грузинських джерелах», Л. М. Меліксет-Бека «Стародавня Русь і Вірменія», К. Н. Григоряна «З історії русько-вірменських культурних зв'язків Х—XVII ст.», Л. С. Хачикяна «Вірменські колонії на Україні в XVI—XVII ст.»¹ тощо історичні зв'язки українського та вірменського народів

¹ Гр. Капанцян. Армянский Ара и славянский Яр (Ярило).— Известия АН Арм. ССР (общественные науки), 1946, № 10; С. Т. Еремян. Юрий Боголюбский по армянским и грузинским источникам.— Научные труды Ереванского госуниверситета, т. 23, Ереван, 1946; Л. М. Меликсет-Бек. Древняя Русь и армяне.— Сборник трудов Института языка АН Арм.ССР, т. I, Ереван, 1946; К. Н. Григорьян. Русско-армянские культурные связи Х—XVII в.— Труды отдела древнерусской литературы, т. X, М.—Л., 1953; Л. С. Хачикян. Армянские колонии на Украине в XVI—XVII в.— Великая дружба, Ереван, 1954.

були предметом спеціального розгляду наукових конференцій, зокрема проведених інститутами історії АН УРСР і АН Вірменської РСР, Інститутом суспільних наук АН УРСР та науково-дослідним інститутом стародавніх рукописів при Раді Міністрів Вірменської РСР (Матенадаран) в Єревані (жовтень 1959 р., вересень 1967 р.) в Києві та Львові (листопад 1962 р.). Серед доповідей і повідомлень, заслуханих на цих конференціях, слід відзначити виступи С. Т. Єремяна «Про деякі історико-географічні паралелі в «Повісті временних літ» і в «Історії Тарона» Іоанна Маміконяна, І. П. Крип'якевича «До питання про початок вірменської колонії у Львові» та «Садок-Баронч — історик вірмен колишньої Галичини», Л. С. Хачикяна «Нові матеріали про стародавню вірменську колонію в Києві», І. Г. Шульги «Вірмени в Закарпатській Україні», Д. І. Мишка «Життя вірмен Поділля з XIV—XVIII ст.», В. К. Восканяна «Стародавня Русь і Україна в долі вірмен», «Історичне значення вірменсько-українських зв'язків у середні віки», В. В. Грабовецького «Вірменські поселення на західноукраїнських землях», Г. Я. Сергієнка «Учасники Кирило-Мефодіївського товариства на Кавказі» та ін., що були надруковані в спеціальних збірниках².

Навіть перелік доповідей, прочитаних на конференціях у Києві, Єревані та Львові, дає змогу зробити висновок про великі зусилля українських і вірменських учених, головним чином істориків, спрямовані на висвітлення найдавніших зв'язків вірмен із Стародавньою Руссю, історії існування стародавніх вірменських поселень на території України, активної участі вірмен у суспільному та культурному житті корінного населення, а також і фактів подібних зв'язків українців з Вірменією та вірменами. Внаслідок цього змальовується картина досить тривалого за часом взаємозв'язку двох братніх народів, їх спільної боротьби проти іноземних поневолювачів, взаємного обміну нагромадженим виробничим досвідом, збагачення національних культур.

Метою даного дослідження є вірменсько-українські, вірніше, вірменсько-східнослов'янські відносини, які хоч і датуються формально XI ст., однак стосуються значно ранішого періоду, що сягає 200—300 років до створення Київської держави.

До фактів, що підтверджують наявність стародавніх контактів вірмен зі східними слов'янами, слід віднести спорідненість язичеських божеств — вірменського Ара і слов'янського Яра (Ярила), встановлену академіком АН Вірменської РСР Г. А. Капанцяном. Порівняння цих двох язичеських божеств — східнослов'янського та вірменського — дало Г. Капанцяну змогу показати, що обидва вони мають дуже багато спільного в стародавніх культових відправленнях. Знаходячи їх спільність переконливою, вчений дійшов висновку, що їх первісною батьківщиною була Мала Азія, звідки й запозичено ім'я слов'янського божества Яра (Ярила)³.

Не вирішуючи заздалегідь питання щодо правомірності цього висновку, слід відзначити дійсне співпадіння як імен (стародавньою формою Ара було Ар, що пізніше внаслідок йотування перетворилося на Яр) так і змісту вірменського та слов'янського божеств. Звичайно, за умов однотипності виробничо-суспільних відносин, спільності світоглядів у різних народів виникали й існували близькі одне одному боже-

² Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, Ереван, 1961; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов, К., 1965; Исторические связи и дружба армянского и украинского народов. Тезисы докладов научной сессии, Ереван, 1967.

³ Гр. Капанцян. Армянский Ара и славянский Яр (Ярило). — Известия АН Армянской ССР (общественные науки), 1946, № 10.

ства весни, пробудження тощо. Але в даному випадку аналогія між вірменським Ара і слов'янським Яр (Ярило) настільки явна, що її можна розглядати тільки як наслідок доісторичних контактів вірмен і східних слов'ян.

Другим доказом цих взаємозв'язків може служити розюча схожість сюжетів стародавніх вірменського та руського сказань про заснування міст Куара у Вірменії та Києва на Русі, на що вперше зверну увагу М. Я. Марр, який присвятив цьому питанню спеціальні праці.

Порівнюючи, зокрема, сказання «Історія Тарона» і «Повість временних літ» М. Я. Марр доходить висновку, що «в найдавнішій, найширнішій і найдокладнішій, саме вірменській легенді частина, що створює паралель руській книжній легенді, є її явно генетичним джерелом, вражає співпадінням не лише окремих конструктивних деталей числа та імен героїв, їх діянь, але й описом природи». Відзначивши це та інші співпадіння вірменського та давньоруського сказань, М. Я. Марр зробив висновок, що жодне з них не може вважатися джерелом для іншого, але обидва вони походять від спільного прототипу⁵.

Дослідження М. Я. Марра послужили основою для дальшого вивчення обох сказань.

За даними письмових і фольклорних джерел, топографії місцевості та археологічних розкопок було встановлено багато в чому реальну історичну й географічну основу стародавніх вірменського та руського сказань, уточнено час і місце дії їх героїв. Але саме ця обставина утруднює вирішення питання про причину розючої схожості цих сказань про те, яке з них послужило основою для виникнення другого.

Академік Б. О. Рибаків, посилаючись на повідомлення арабських письменників про переселення арабським халіфом в VIII ст. близько 20 тис. слов'ян у Кахетію, вважає, що на вірменський ґрунт перейшло давньоруське сказання⁶. С. Т. Єремян же гадає, що літописець, який знаходився в Київсько-Печерському монастирі, навряд чи міг так добре знати «Історію Тарона», щоб форми імен за народним тлумаченням асоціювалися в нього з іменами вірменської легенди; в свою чергу, навряд чи вірменський письменник, який жив у період, коли Київ лише виникав, міг звернути увагу на давньоруське сказання і знати його. Тому С. Т. Єремян зробив висновок, що питання про аналогію «Повісті временних літ» і «Історії Тарона» на сьогодні ще не вирішене⁷.

Однак тут головне інше — розюча схожість, що, без сумніву, є наслідком безпосередніх контактів між східними слов'янами та вірменами за 200—300 років до утворення стародавньої Київської держави.

Є й інші факти найдавніших зв'язків східнослов'янських племен з Вірменією, про які свідчать вірменські історики VII—X ст. Так, у «Географії» відомого вірменського вченого VII ст. Ананія Ширакці є згадка про річку Танаїс (Дон) і 25 східнослов'янських племен, які живуть на півночі⁸. В «Історії агванів» Мовсеса Каганкатвеци (VII—X ст.) є дуже життєвий опис пиру каганського царевича, в якому трапляється слов'ян-

⁴ Н. Я. Марр. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси; його ж. Киевский язык; його ж. Яфетические зори на украинском хуторе.— Н. Я. Марр. Избранные работы в 5 томах, т. V, М.—Л., 1935.

⁵ Н. Я. Марр. Книжные легенды..., стор. 227.

⁶ Б. А. Рыбаков. Начало Русского государства.— Вестник МГУ, 1955, № 4—5, стор. 66.

⁷ С. Т. Еремян. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна.— Исторические связи..., К., 1965, стор. 160.

⁸ С. К. Восканян. Древняя Русь и Украина в судьбах армян.— Исторические связи..., Ереван, 1961, стор. 59—60.

ське слово «сало». Це дало змогу М. Я. Марру висунути ряд цікавих гіпотез про ранні зв'язки східних слов'ян із Закавказзям та Вірменією.

У самому факті появи цього давнього суто слов'янського слова у творі вірменського історика VII ст. М. Я. Марр бачить свідчення русько-вірменських побутових зв'язків, які, за його думкою, були значно багатобічними, ніж наведений приклад. Самий же факт проникнення слова «сало» в середовище вірмен і його згадку Мовсесом Каганкатвеци М. Я. Марр вважає за можливе пов'язати з першими походами руських у союзну з Вірменією Албанію в 914—944 рр.⁹ М. Я. Марр висловлює також й іншу здогадку, що руські могли з'явитися первісно на Кавказі й під назвою хазар, що дуже правдоподібно, оскільки не тільки хазари, але й кіпчаки, варяги й навіть печеніги вважалися в Закавказзі за руських¹⁰.

Певна спільність між вірменами та східними слов'янами у стародавній період простежується й на підставі аналізу усної поетичної творчості того часу. Г. А. Халатян¹¹, а пізніше П. Г. Тичина звернули увагу на схожість між сказаннями про Київських багатирів та вірменським епосом «Шалені з Сасуна». Виступаючи на пленумі Спілки письменників СРСР, присвяченому 1000-річчю епосу «Давид Сасунський», П. Г. Тичина зокрема зазначив, що цю схожість можна бачити «і в темах (змієборство, викорчовування лісу), і в образах (золоте яблуко, молодильні джерела), і в окремих прийомах поетичних»¹².

Нарешті, великий інтерес становлять мовні ознаки давніх зв'язків двох народів, вказані М. Я. Марром, Г. А. Капанцяном, Л. М. Меліксет-Беком та ін. Так, наприклад, М. Я. Марр вважав, що деякі терміни шовкоткацького виробництва проникли до слов'ян від вірмен, зокрема такі слова, як «шовк», «килим». М. Я. Марр запропонував також і етимологію українського слова «дзюрчати» від вірменського слова «джур» (вода). Л. М. Меліксет-Бек зокрема додає ряд фактів про схожість принципів утворення інфінітиву в давньовірменській та давньоруській мовах, тощо¹³.

Наведені факти дають підстави судити про те, що початковий етап вірменсько-східнослов'янських зв'язків відноситься до періоду VII—VIII ст. нашої ери. Щоправда, вони мали епізодичний характер, але були досить жвавими і не обмежувалися посередництвом у торгівлі між Заходом і Сходом, охоплюючи суттєві сторони життя обох народів, зокрема культуру.

⁹ Н. Я. Марр. По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы VII века (К вопросу о древнерусско-кавказских отношениях).— Н. Я. Марр. Избранные работы, т. V, стор. 91.

¹⁰ Л. М. Меліксет-Бек. Древняя Русь и Армения, стор. 111; С. Т. Еремян. Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, стор. 390.

¹¹ Г. Халатянц. Давид Сасунский. Образчик армянского народного эпоса.— Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, стор. 66, 74, 77.

¹² «Коммунист» (Ереван), 20 вересня 1939 р.

¹³ Л. М. Меліксет-Бек. Древняя Русь и Армения, стор. 108, 115—116; Н. Я. Марр. По поводу русского слова «сало», стор. 110—111.

На допомогу викладачу історії

ПІДСУМКИ ЕКЗАМЕНІВ З ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В 1973 р. І ЗАВДАННЯ УЧИТЕЛІВ

Аналіз знань, виявлених учнями на екзаменах у 1973 р., дає змогу зробити певні висновки про досягнення вчителів, їх типові недоліки та шляхи поліпшення теоретичного і методичного рівня викладання. Підсумки перевідних і випускних екзаменів з історії ряду шкіл Волинської, Івано-Франківської, Київської, Житомирської та інших областей України, а також м. Києва свідчать, що перехід на нову програму створив сприятливі умови для свідомого засвоєння школярами матеріалу, формування у них марксистсько-ленінського світогляду, поліпшення їх морального виховання.

Більшість учнів показала хороші й відмінні знання з історії та суспільствознавства. Це, зокрема, відзначено у Локачинській та Луцьких середніх школах № 1 і 8 Волинської області, Маркушівській середній школі Бердичівського району, Васьковицькій середній школі Коростенського району, Попільнянській середній школі № 1 Житомирської області, середній школі № 2 Івано-Франківська, Вишнівській середній школі Києво-Святошинського району Київської області, середніх школах № 48, 57, 170, 171 м. Києва та багатьох інших.

Екзамени довели, що підвищення якості знань учнів, їх ідейно-політичного й теоретичного рівня — це результат ґрунтовного вивчення творів В. І. Леніна, матеріалів XXIV з'їзду КПРС, документів ЦК КПРС, виданих до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР, 70-річчя II з'їзду РСДРП та ін. Зокрема, великий вплив на рівень викладання та якість знань учнів мало вивчення доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

Учні 9—10 класів у своїх відповідях на екзаменах посилалися на такі твори В. І. Леніна, як «З чого почати?», «Доповідь про революцію 1905 року», «Завдання пролетаріату в нашій революції» («Квітневі тези»), «Про двовладдя», «Марксизм і повстання», «Чергові завдання Радянської влади», «Про кооперацію», «Три джерела і три складові частини марксизму», «Про державу», «Великий почин», «Завдання спілок молоді» та ін. Наприклад, глибоке розуміння статті «Про двовладдя» продемонстрували учні 9-х класів Лисецької середньої школи Івано-Франківської області. Одна з учениць, розповідаючи про встановлення двовладдя та його класову суть, використала основні положення ленінської праці, вміло застосовувала їх при аналізі конкретно-історичної обстановки. Глибоке знання ленінського твору дозволило учениці послідовно, логічно і переконливо розкрити складне питання.

Відповіді старшокласників багатьох шкіл свідчать про ґрунтовне ознайомлення з творами В. І. Леніна, присвяченими Україні, зокрема «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до

Української ради». Розповідаючи про встановлення Радянської влади на Україні, учні середньої школи № 170 м. Києва, наприклад, наголошували на значенні цього документа для зростання політичної свідомості трудящих мас України, підкреслювали, що В. І. Ленін був глашатаєм дружби українського і російського народів, невтомно борючись за єдність трудящих Росії, рішуче викривав спроби пануючих класів України і Росії посварити два великих народи, посіяти між ними недовір'я. Через усі труднощі й випробування, відзначали школярі, пронесли трудящі України свою вірність ідеалам комунізму, старшому другові та братові — російському народу. Трудящі України пишуться тим, що разом з російським та іншими народами нашої країни вони пройшли славний шлях революційної боротьби й перемог.

Широко використовували учні випускних класів у своїх відповідях з суспільствознавства основні положення творів В. І. Леніна. Так, наприклад, учень Вишнівської середньої школи Києво-Святошинського району Київської області вдало розкрив основні положення ленінської лекції «Про державу», показав, чому ідеологи буржуазії намагаються заплутати питання про державу. Школяр навів переконливі приклади, що свідчать про облудний характер буржуазної демократії, перехід монополістичної буржуазії в наш час до відкритих фашистських військово-терористичних диктаторських режимів.

Відповідаючи на питання про утворення СРСР (9 клас) і багатонаціональний склад СРСР та завдання в галузі національних відносин (10 клас), більшість учнів використала доповідь Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік», звернула увагу на необхідність боротьби з проявами націоналізму, спробами буржуазної пропаганди будь-якими шляхами підігріти ззовні національні пережитки і тим самим підірвати єдність народів СРСР, країн соціалістичної системи.

Учні випускних класів показали глибоке розуміння об'єктивності процесу зближення націй і народностей СРСР, шкоду штучного форсування або стримування цього важливого процесу. Глибоко засвоїли старшокласники висновок XXIV з'їзду КПРС про утворення нової історичної спільності людей — радянського народу.

Учень Лисецької середньої школи Івано-Франківського району відзначив, що інтернаціональна єдність трудящих різних національностей загартувалася в роки революцій, будівництва соціалізму й комунізму. З особливою силою ця єдність проявилася в роки громадянської та Великої Вітчизняної воєн. На численних прикладах старшокласник довів, що між усіма націями нашої країни встановилися відносини дружби й співробітництва, всі вони мають спільні цілі та інтереси.

Школярі розкривали історичне значення теоретичної й практичної діяльності вождя світового пролетаріату, втілення в життя радянським народом під проводом КПРС ленінських ідей.

Переважна більшість учнів виявила в цілому хороші знання конкретно-історичного матеріалу вітчизняної історії. В окремих школах добре вивчається краєзнавчий матеріал, який учні вмільо включають до своїх відповідей. Так, учень середньої школи № 2 м. Івано-Франківська, розповідаючи про партизанський рух у роки Великої Вітчизняної війни, зазначав, що вже в перші дні війни на Прикарпатті було створено підпільний обком партії, який очолив боротьбу з окупантами та оунівськими бандитами. Випускник показав на карті маршрут партизанського з'єднання С. А. Ковпака, яке влітку 1943 р. здійснило знаменитий карпатський рейд у ворожому тилу.

Слід також відзначити вміння більшості школярів використовувати конкретно-історичний матеріал для обґрунтування та ілюстрації тео-

ретичних положень і закономірностей. Наприклад, учні середньої школи №170 м. Києва, розповідаючи про економічну реформу (курс суспільствознавства), навели цікаві дані про механізацію та автоматизацію базового підприємства — заводу медичної техніки, впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій на ньому тощо. Випускники детально розкрили кооперативні зв'язки цього підприємства з іншими.

В порівнянні з минулими роками учні краще знають хронологію, вміють користуватися картою, послідовно й образно викладають історичний матеріал. Значно зросла й якість засвоєння школярами теоретичного матеріалу. Однак аналіз відповідей старшокласників на екзаменах дає підставу стверджувати, що наявні можливості навчання і виховання старшокласників у процесі викладання історії й суспільствознавства не завжди повністю використовують.

Частина учнів не засвоїла деяких історичних понять, їх знання як конкретно-історичного, так і теоретичного матеріалу були поверховими. Так, одна з випускниць на питання про піднесення національно-визвольного руху народів колоніальних і залежних країн після другої світової війни розповіла про утворення нових національних держав, але не розкрила взаємозв'язку національно-визвольної боротьби з боротьбою за соціальне визволення, значення національно-визвольної боротьби в світовому революційному процесі. Жодним словом вона не обмовилася про боротьбу народів за соціалістичний шлях розвитку молодих країн. Не відповіла вона і на додаткові питання про суть неоколоніалізму, значення колоніальної системи для загальної кризи капіталізму.

Чимало учнів не змогли розкрити особливості імперіалізму на сучасному етапі, характер і суть класової боротьби в капіталістичному світі, революціонізуючу роль світової соціалістичної системи та інші важливі питання.

Як і в попередні роки, деякі дев'ятикласники інколи неправильно розкривають причини революції. Нерідко вони ці причини зводять тільки до погіршення становища народних мас. Одна дев'ятикласниця так пояснювала причини першої російської революції: «Робітники Росії жили в жахливих умовах. Їх експлуатували російські та іноземні капіталісти. Робочий день тривав 12—14 год. Селяни жили ще гірше. Безправ'я робітників і селян, нестача землі, неврожайні роки — все це призвело до революції 1905 р.»

Учні більшості шкіл формально засвоїли важливий висновок про закономірність та історичну обумовленість Великої Жовтневої соціалістичної революції. Погано уявляють вони співвідношення об'єктивних і суб'єктивних факторів, а дехто взагалі не розуміє їх.

Трапляються випадки, коли старшокласники не можуть дати визначення понять «диктатура пролетаріату», «революційна ситуація», «буржуазно-демократична революція», «державно-монополістичний капіталізм» та ін. Значна частина учнів, переказуючи програмний матеріал і формулюючи основні закономірності, не вміє розкрити їх суті.

Під час випускних екзаменів виявлено погане розуміння школярами об'єктивності закономірностей історичного процесу в цілому. Зокрема, найгірше учні відповідають на питання про розвиток і зміну суспільно-економічних формацій, окремі випускники не змогли задовільно пояснити закон відповідності виробничих відносин характеру продуктивних сил.

Турбують учителів порівняно низькі знання старшокласників з курсу новітньої історії. Випускники поверхово знають конкретно-історичний матеріал, зокрема хід другої світової війни, не вміють пов'язувати

події, які відбувалися в різних країнах на одному і тому ж історичному етапі.

Непокоять також погані знання випускників з історії Української РСР, особливо з питань розвитку науки і культури, боротьби трудящих України за виконання п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Десятикласники не знають видатних учених нашої республіки, не можуть назвати найбільші промислові підприємства, науки і культурні заклади України. Більшість випускників, особливо шкіл з російською мовою викладання, не використовувала у своїх відповідях матеріалу з хрестоматій або з книжок для читання з історії Української РСР. Окремі учні взагалі обмежувалися лише тим матеріалом, який вони одержували на уроках.

Прикро часом чути розповіді деяких учнів про подвиги героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також про організаторів масових рухів у соціалістичному змаганні. Такі відповіді безбарвні й нецікаві, знання поверхові.

Значні недоліки виявлені в знаннях учнів з курсу суспільствознавства. Вони не завжди вміють застосувати набуті знання до аналізу найпростіших явищ природи. Деякі старшокласники не можуть розкрити суті окремих понять, інколи недостатньо усвідомлюють історичне місце соціалізму як першої фази комуністичної формації тощо.

Крім того, старшокласники погано засвоїли деякі правові питання, хоч й помітні позитивні зрушення порівняно з минулими роками. Окремі випускники не вміють чітко формулювати визначення таких понять, як, наприклад, «продуктивні сили», «суспільно-економічна формація», «базис», «надбудова», «нація», «інтернаціоналізм» та ін. Здається, що деякі вчителі не проводять на уроках спеціальної узагальнюючої роботи, не пов'язують вивчення курсу історії з курсом суспільствознавства.

Однобічність й поверховість знань значної частини учнів з основних питань курсу суспільствознавства пояснюється недосконалістю підручника, перевантаженням програми, а також недостатнім рівнем методичної озброєності вчителів.

Все це — наслідок того, що в окремих школах не приділяють належної уваги повторенню програмного матеріалу з курсу історії. А деякі вчителі навіть заперечують проти таких повторень.

Учні дев'ятих і випускних класів взагалі виявили непогані знання, проте більше третини з них склали екзамени на трійки. Спостерігається тенденція до підвищення оцінок з історії і суспільствознавства під час екзаменів порівняно з оцінками річними. Це — результат того, що під час підготовки до екзаменів учні свої знання поглиблюють і систематизують.

Аналіз зазначених недоліків дозволяє зробити певні висновки. Причини недоліків пояснюються, насамперед, недостатнім і поверховим, а іноді й досить ускладненим висвітленням теоретичного матеріалу в підручниках і посібниках з історії і суспільствознавства. Варто наголосити й на тому, що нерідко вчителі неухважно ставляться до вміння учнів застосовувати теоретичні знання до аналізу та оцінки історичних подій, мало приділяють уваги роботі учнів над першоджерелами. Слабо ще поширене проблемне викладання, недостатньо використовується навчально-дослідницький підхід до вивчення програмного матеріалу, погано, а іноді й неправильно використовуються технічні засоби на уроках.

Не можна також не вказати на низький теоретичний і методичний рівень підготовки частини вчителів, для поліпшення якого вони повинні вивчати новітні досягнення методичної і педагогічної наук, широко використовувати творчі форми викладання, ефективно застосовувати технічні засоби навчання.

У цьому напрямку ведеться велика робота щодо удосконалення змісту програм з історії і суспільствознавства, доопрацьовуються підручники та посібники з історії Української РСР в світлі основних ідей і положень доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

На допомогу вчителям історії і суспільствознавства шкіл республіки Міністерство освіти УРСР видало методичний лист «Про поліпшення викладання історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР в світлі доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та матеріалів спільного урочистого засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і РРФСР, присвяченого 50-річчю Союзу Радянських Соціалістичних Республік». У листі особлива увага вчителів історії наголошується на необхідності конкретно, на яскравих прикладах розкривати братерські зв'язки українського народу з усіма народами нашої країни, глибоко висвітлювати віковічну дружбу російського та українського народів.

На допомогу вчителям історії і суспільствознавства видавництво «Радянська школа» в 1973 р. випустило і нині готує до друку ряд методичних посібників, серед яких — «Методика викладання історії СРСР в 9—10 класах», «Методика викладання суспільствознавства», «Методика викладання нової історії в 8—9 класах», «Нариси з історії СРСР», «Книга для читання з історії СРСР», «Ілюстративні матеріали з історії Української РСР» та ін. Завдання вчителів — творчо використовувати нову методичну літературу, в якій на основі новітніх досягнень радянської педагогічної і методичної наук узагальнюється передовий досвід викладання.

О. І. БЕВЗА

ДОКУМЕНТИ та МАТЕРІАЛИ

БРАТНЯ ДОПОМОГА НАРОДІВ СРСР РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1943—1945 рр.)

В період Великої Вітчизняної війни особливо яскраво виявилися вipleкани Комуністичною партією за роки мирного соціалістичного будівництва дружба і братерське співробітництво радянських народів. Вони стали одним з найважливіших факторів всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу над ударними силами світової реакції — фашистською Німеччиною та імперіалістичною Японією.

Ленінська дружба радянських народів яскраво позначилася в роки тяжких випробувань — у спільній боротьбі на фронтах, у підпіллі та партизанській боротьбі, створенні, розвитку та зміцненні воєнної економіки Радянського Союзу, загоєнні ран, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками на тимчасово окупованій території.

Українська РСР була однією з республік, які зазнали в роки Великої Вітчизняної війни найбільших втрат. Німецькі окупанти пограбували і знищили підприємства, колгоспи, радгоспи і МТС, затопили шахти і рудники, спалили сотні сіл, завдали великої шкоди комунальному господарству та житловому фонду міст. Тільки прями збитки, заподіяні воєнними народному господарству республіки, становили 285 млрд. крб. Ця сума в п'ять разів перевищувала загальні витрати Радянської України на будівництво нових фабрик, заводів, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств за три довоєнних п'ятиріччя¹.

З початком вигнання німецько-фашистських загарбників з радянської території Комуністична партія і Радянський уряд розгорнули величезну роботу по відродженню народного господарства у районах, визволених від ворога. У 1944 р. туди було спрямовано понад 40% капіталовкладень, виділених для народного господарства всієї країни².

Заходи партії та уряду щодо подання допомоги визволеним районам були палко підтримані всіма народами нашої багатонаціональної країни, які допомогли ліквідувати наслідки фашистської окупації. Так, наприклад, згідно з постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. із східних районів на Україну було відправлено 5 тис. тракторів, а в листопаді 1943 р. — ще близько 3 тис. тракторів. На Україну йшли промислове устаткування, інструменти, сільськогосподарські машини, продовольство, худоба, товари домашнього вжитку, медикаменти та ін.

Велике значення для відбудови зруйнованого народного господарства республіки мали різні форми патріотичної допомоги трудящих

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 155.

² История СССР, т. X, М., 1973, стор. 577.

східних областей. За ініціативою трудящих Іркутської області поширився рух за створення спеціального фонду братерської допомоги районам, які зазнали німецької окупації. Наслідуючи приклад трудівників Куйбишевської області, населення східних районів брало шефство над містами, колективами споріднених підприємств визволених районів.

Трудящі боролися за дострокове виконання замовлень для визволених районів, вносили у фонд відбудови великі суми грошей, продовольство, насіння, із зекономлених матеріалів в понадурочний час виготовляли значну кількість продукції та ін.

Відновлювалося перерване війною традиційне соціалістичне змагання колективів промислових підприємств і колгоспів України та інших республік. Нерозривна дружба народів багатонаціональної радянської країни, їх співробітництво запалювали трудящих на трудові подвиги у відбудові зруйнованого народного господарства.

Окремі документи, що публікуються нижче, розповідають про велику допомогу, яку подавали республіки-сестри Радянській Україні, визволеній від німецько-фашистських загарбників, у відбудові зруйнованого народного господарства.

М. З. ДАНИЛЮК, А. Ф. ЛАРІН

— 1 —

З матеріалів Наркомзему УРСР про подання допомоги урядом СРСР у ремонті тракторів МТС визволених районів України¹

1943 р.

Незважаючи на значні руйнування німецькими загарбниками ремонтної бази МТС, в усіх 15-ти визволених східних областях УРСР до початку польових робіт трактори відремонтовані.

Вирішальну роль у забезпеченні ремонту тракторного парку відіграла допомога Союзного уряду, подана РНК СРСР та ЦК ВКП(б) рішенням від 21 серпня 1943 р. ...

Працівники МТС, ремонтних підприємств і земельних органів відбудову майстерень і ремонт проводили з великим патріотичним піднесенням.

Україна три рази відзначалася Союзним урядом, як передова республіка по ремонту тракторів.

Ворошиловградська область протягом 3-х місяців тримала перехідний Червоний Прапор Державного Комітету Оборони. У березні перехідний Червоний Прапор ДКО завойувала Сталінська область.

Всім МТС УРСР за період ремонту одержали перехідні Червоні Прапори НКЗ СРСР та ВЦРПС.

За ремонт тракторів видано премій загальною сумою 2870 тис. крб.

Недоліки в ремонті мали місце в частині МТС Харківської, Полтавської, Чернігівської та Запорізької областей. В ході ремонту були вжиті заходи щодо їх усунення.

— 2 —

Наказ Народного Комісаріату лісової промисловості СРСР підвідомчим установам і організаціям про подання практичної допомоги Наркомлісу УРСР²

26 червня 1943 р.

Для подання практичної допомоги по організації робіт Наркомлісу УРСР на території, визволеній від тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, наказую:

1. Начальнику Головліспостачу Наркомлісу СРСР тов. Лисичину виділити з фондів III кварталу і забезпечити відвантаження Наркомлісу УРСР протягом липня ц. р.:

а) інструмент і техноматеріали відповідно до додатку № 1;

б) запасні частини для автомашин на суму 10 тис. карбованців за поданою Наркомлісом специфікацією (додаток до наказу № 2);

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 18, спр. 22, арк. 22.

² Там же, ф. 4488, оп. 1, спр. 5, арк. 7—8.

в) одну шпалорізку (з виготовлюваних у ЦНДІМЕ *).

2. Народному комісару лісової промисловості РРФСР тов. Колданову Б. Я. виділити й направити до 10 липня ц. р. Наркомлісу УРСР (м. Старобельськ Ворошиловградської області) автомашин ЗИС-21 у кількості: з Пензалісу — 1 машину, Куйбишевлісу — 1, Мосліспрому — 2, Рязліспрому — 1, Ярославлісу — 1, Івановлісу — 1, Горьклісу — 1, НКлісу Башкирської АРСР — 1, НКлісу Удмуртської АРСР — 1, НКлісу Чуваської АРСР — 1, НКлісу Татарської АРСР — 1, всього 12 машин.

Машини мають бути направлені повністю справні, на ходу, з шофером на кожній машині, які підлягають відрядженню на постійну роботу в розпорядження народного комісара лісової промисловості УРСР тов. Самуйленка.

Одночасно відрядити до Наркомлісу УРСР на постійну роботу з кожного із згаданих трестів і Наркомлісів АРСР по одному майстру лісозаготівель, яких направити НКлісу УРСР у липні ц. р.

3. Начальнику ПЕО Наркомлісу СРСР тов. Попову та начальнику Союзліспродторгу НКлісу тов. Следнікову виділити й відвантажити УРСУ Наркомлісу УРСР на липень і III квартал ц. р. фонди на продовольчі та промислові товари на контингент у 2000 чол. робітників і службовців та 1500 чол. утриманців.

4. Начальнику фінансового відділу Наркомлісу СРСР тов. Басс негайно виділити УРС Наркомлісу СРСР оборотні кошти у розмірі 300 тис. крб.

5. Начальнику відділу кадрів Наркомлісу СРСР тов. Шолмову А. П. для укомплектування апарату ліспромгоспів Наркомлісу УРСР направити в липні ц. р. 13 спеціалістів з числа колишніх працівників НКлісу УРСР.

6. Начальнику відділу капітального будівництва Наркомлісу СРСР тов. Корепову виділити Наркомлісу УРСР на III квартал ліміт капвкладень у розмірі 1 млн. крб. замість виділених і невикористаних у II кварталі.

7. Контроль за виконанням цього наказу покладаю на Головну інспекцію Наркомлісу СРСР.

*Народний комісар лісової промисловості СРСР
М. Салтиков*

— 3 —

**Лист працівників підприємств Головмаслосирпрому м. Омська
Голові Президії Верховної Ради УРСР про подання допомоги
у відбудові маслоробної промисловості УРСР³**

1 вересня 1943 р.

Голові Президії Верховної Ради УРСР.

У жорстоких боях проти німецько-фашистських загарбників, які зазіхнули на честь, свободу і незалежність нашої Батьківщини, наша славна Червона Армія здобуває одну перемогу за одною. Могутні салюти столиці нашої Батьківщини — Москви на честь героїв-визволителів Белгорода, Орла, Карачаєва, Харкова, Таганрога, Єльні, Глухова, Севська, Рильська сповіщають усьому світові про великі героїчні справи та блискучі перемоги Червоної Армії, що виганяє ненависного ворога з нашої священної землі.

В ці героїчні дні кожний радянський патріот палає одним пристрасним бажанням — ще більше допомогти фронту, ще більше зробити для посилення могутності нашої рідної Червоної Армії, щоб допомогти їй швидше розгромити ворога і остаточно вигнати його з меж нашої Батьківщини.

Оскаженілий ворог, що відступає під ударами Червоної Армії, перетворює наші квітучі міста і села на купи руїн, охоплені полум'ям згарин.

Ворог жорстоко поплатиться і відповідь повністю за всі муки, кров і страждання радянських людей, за наші зруйновані фабрики та заводи, за спалені села та міста.

Наш великий народ-богатир, який вміє взимку і влітку прогнати гітлерівські полчища, скоро, скоро їх остаточно знищить і на визволеній від фашистської погані рідній землі знов відродить фабрики та заводи, квітучі радгоспи та колгоспи, наші рідні села та міста.

Натхненні перемогами нашої рідної Червоної Армії, робітники, службовці та інженерно-технічні працівники Омського тресту Головмаслосирпрому, механічного заводу, обласної лабораторії та Омської бази на своїх об'єднаних зборах 1 вересня 1943 р. прийняли рішення подати енергійну допомогу партії, уряду, Народному Комісаріату у відбудові маслоробної промисловості в районах, що визволяються від німецької окупації.

Ми як священну присягу Батьківщині, беремо на себе зобов'язання силами та ресурсами свого тресту допомогти відбудувати 5 маслозаводів в одній з областей

Центральний науково-дослідний інститут механізації та електрифікації.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4481, оп. 1, спр. 6, арк. 87—88.

України. З цією метою ми зобов'язуємося у позаробочий час понад план виготовити, а також відремонтувати таке технологічне обладнання для 5 маслозаводів:

1. Виготовити:
 - а) фляг — 400 шт.,
 - б) цебер — 400 шт.,
 - в) збвалок — 100 шт.,
 - г) запчастин у комплектах — до 20 сепараторів.
2. Відремонтувати:
 - а) сепараторів — 25 шт.,
 - б) пастеризаторів з безпосереднім опалюванням — 5 шт.,
 - в) холодильників — 5 шт.,
 - г) масловиготовлювачів (загальною місткістю 400 літрів) — 5 шт.
3. Для розвитку свинарства у відбудовуваних заводах виростити й передати їй 10 свиноматок.

4. Укомплектувати відбудовувані 5 маслозаводів спеціально підготовленими трестах кадрами директорів, старших лаборантів і майстрів-маслоробів.

Хай наш скромний почин допоможе Народному Комісаріату у найкоротший строк відбудувати нашу рідну маслоробну промисловість у рідній Україні, що визволяється від гітлерівської погани.

Кожний союзний і республіканський трест Головмаслосирпрому та Головмолоко може й повинен подати посильну допомогу у відбудові маслоробної промисловості.

Ось чому ми вирішили звернутися із закликом до всіх союзних і республіканських трестів Союзнарком'ясмолпрому з пропозицією підтримати наш почин, наслідувати наш приклад, а народного комісара ми просимо організувати серед трестів соціалістичне змагання на краще подання допомоги у відбудові маслоробної промисловості в районах, що визволяються від німецької окупації.

Ми ж від імені омських маслоробів запевняємо партію, уряд і Вас, товариші Гречуха, що маслоробний Сибір зробить все необхідне для подання енергійної, більшовицької допомоги у відбудові маслоробної промисловості у районах, що визволяються від німецьких загарбників.

Отже, до справи, товариші маслороби!

Допоможемо Червоній Армії добити і знищити фашистів-загарбників!

Відбудуємо нашу промисловість!

Нашій рідній, славній Червоній Армії — слава!

За дорученням загальних зборів.

Керуючий Омським трестом Головмаслосирпрому, головний інженер тресту, директор механічного заводу, секретар парторганізації, керуючий Омською базою, голова фабмісцевком, начальник фляжного цеху, паяльниця, лудильник, слюсар-стахановець, котельник (Підписи).

— 4 —

Постанова Державного Комітету Оборони про передачу Українській РСР вантажного та легкового транспорту⁴

16 вересня 1943 р.

1. Зобов'язати начальника тилу Червоної Армії т. Хрульова відпустити в 10-денний строк:

- а) РНК УРСР — 800 вантажних і 100 легкових автомашин;
- б) Наркомвугілля для Ворошиловградвугілля і Сталінвугілля — по одному автобатарйону, всього — 300 вантажних і 20 легкових автомашин ГАЗ-57;
- в) Наркомчормету для підприємств Донбасу — 100 вантажних автомашин.

2. Зобов'язати начальника тилу Червоної Армії т. Хрульова мобілізувати в Москві 100 легкових справних автомашин для Раднаркому України.

Голова Державного Комітету Оборони
И. Сталін

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 597, акр. 48.

— 5 —

**З довідки Народного Комісаріату торгівлі УРСР
про відновлення торгівлі та постачання населення м. Харкова
після визволення від німецько-фашистських окупантів⁵**

19 вересня 1943 р.

Зараз у м. Харкові організовані і приступили до роботи: міський промторг, м'ясоплодоовоч, 9 районних харчоторгів, Головунівермаг, Головастроном, Головспецторг, Оптпромторг, Оптбакалея, Головпостач Наркомторгу СРСР, а також ДорУРС Південних залізниць.

На 15 вересня 1943 р. в місті відкрито 65 магазинів, з них хлібних — 17, змішаних — 24 і комісійних — 9. Готуються до відкриття 116 магазинів, 19 кіосків, у тому числі 3 магазини Головастроному, 2 магазини Головунівермагу Наркомторгу СРСР.

Ідалень при підприємствах і установах відкрито 60, в яких обслуговуються більше 31 тис. чол. Готуються до відкриття 16 ідалень при підприємствах, 14 — при установах і 13 шкільних ідалень.

У м. Харків прибули 3 ешелони продовольчих і промислових товарів, виділених Радою Народних Комісарів СРСР, 3 ешелони солі в дорозі.

Всім дітям міста Харкова до 12 років відпускається на одного: рису — 500 г, жирів — 200 г, цукру — 300 г та мила туалетного один кусок.

Сім'ям військовослужбовців, інвалідам Вітчизняної війни, які працюють на оборонних підприємствах, учителям, лікарям, працівникам науки та мистецтва до 1 жовтня ц. р. буде продано:

1. Консервів м'ясних — 10 туб., 2. Риби — 20 т. 3. Оселедців — 20 т. 4. Жирів — 15 т. 5. Цукру — 40 т. 6. Кондиробів — 5 т.

Всюмо населенню міста Харкова на сім'ю продається: мила господарського — 1 кусок, туалетного — 1 кусок, солі — по 1 кг, тютюнових виробів (тільки працюючим) — по 100 г. Промтовари — взуття, готове плаття, трикотажні вироби та бавовняні, у зв'язку з їх обмеженістю, продаватимуться тільки нужденним сім'ям військовослужбовців, школярам, інвалідам Вітчизняної війни, працівникам науки та мистецтва, а також на обладнання закритих установ.

...Затверджено витрату борошна по м. Харкову на III декаду серпня ц. р. у 5000 т.

Виробнича потужність хлібопекарських підприємств м. Харкова забезпечує випічку хліба в межах до 100 т щодоби. Однак, внаслідок недостатнього завезення борошна, середня випічка хліба на добу з 1 по 19 вересня становила від 6 до 16 т. В основному хліб відпускається через систему громадського харчування по 100—200 г до обіду.

Для дитячих і лікувальних закладів хліб відпускається безпосередньо цим організаціям за їх замовленнями на фактичний контингент за нормою 300 г хліба на дитину і по 400 — на дорослого.

...Місту Харкову відвантажуються у вересні ц. р. 1000 т борошна з Рязанської області, 1000 т — з Саратовської і 300 т квасолі — з Баку.

...Встановлено план заготівель овочів у 15 500 т, цукрового буряка — 11 000 т, картоплі — 2150 т.

З кількості овочів, що надходять, заплановано переробити 4550 т продукції, в тому числі: засолювання огірків — 2000 т, помідорів — 200 т, виготовлення томату та помідорного морсу — 350 т, квашення капусти — 2000 т.

На зимове зберігання заплановано закласти 3645 т овочів, з них: капусти — 600 т, буряка столового — 100 т, цибулі 45 т, інших овочів — 2000 т.

Для проведення заготівель овочів направлені в усі райони області працівники торговельних організацій. За станом на 18 вересня ц. р. завезено до м. Харкова 163 т овочів, з них засолоно помідорів 15 т, інші овочі використані для постачання лікувальних, дитячих установ і підприємств громадського харчування.

Для переробки овочів є в наявності тара на 1885 т переробленої продукції в тому числі: чанів — 285 шт., місткістю 1072 т, цементних ям — 64 шт., місткістю 543 т, бочок — 4000 шт., місткістю 270 т, всього — 1885 т.

Для тривалого зберігання свіжих, а також перероблених овочів є в м. Харкові 110 овоче- і картоплесховищ, місткістю 18 620 т. Крім того, по м. Харкову підготовлено для зберігання овочів 38 підвалів місткістю 6000 т. Загальна місткість овоче- і картоплесховищ і підвалів становить 24 620 т.

З метою забезпечення завезення овочів у м. Харків необхідне своєчасне подання вагонів під навантаження овочів за замовленнями заготівельних пунктів.

Заст. народного комісара торгівлі УРСР

Холодников

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, т. 1, спр. 618, арк. 20—23.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4488, оп. 1, спр. 53, арк. 111.

— 6 —

**З наказу Наркомліспрому УРСР
про розподіл 500 автомашин, виділених військовими частинами⁶**

26 грудня 1945 р.

Наказ
по Народному Комісаріату лісової промисловості УРСР
№ 1076

м. Київ, 26 грудня 1945 р.

Отримані від військових частин 500 автомашин розподілити за трестами і підприємствами:

1. Трест Київліс	— 65 автомашин,
2. » Житомирліс	— 100 »
3. » Волиньліспром	— 20 »
4. » Ровноліспром	— 20 »
5. » Львівліспром	— 30 »
6. » Дрогобичліспром	— 20 »
7. » Станіславліспром	— 20 »
8. » Чернівціліспром	— 35 »
9. » Укрдерев	— 14 »
10. » Укрмеблі	— 60 »
11. » Укрлісосплав	— 2 »
12. » Укрлісхім	— 20 »
13. » Укрміськліспром	— 40 »
14. » Укрлісбуд	— 5 »
15. ГоловУРС	— 40 »
16. УВЗ Наркомлісу УРСР	— 6 »
17. Чортківський ліспромгосп	— 2 »

499 автомашин

Народний комісар лісової промисловості УРСР
Ф. Самуїленко

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4488, оп. I, спр. 53, арк. 111.

ЇХ РОЗСТРІЛЯЛИ НА СВІТАНКУ

На початку лютого 1943 року після нелюдських катувань гітлерівці розстріляли членів нікопольської підпільної комсомольської організації «За Радянську Батьківщину!» Фашисти раділи. Ще б пак, вони вирішили, що з підпільниками в місті покінчено назавжди. І раптом... Після тимчасового затишшя, коли німці й зовсім заспокоїлись, поблизу міського вокзалу та в Новопавлівці (район Нікополя) з'явилися листівки з повідомленням про славні перемоги радянських військ під Курськом і Орлом. Спочатку німці та їх посіпаки — поліцаї подумали, що це справа рук партизанів, які могли випадково з'явитися в місті. Та листівки — спочатку написані від руки, а пізніше й видруковані на машинці — з'являлися дедалі частіше. Жителі Нікополя дізнавалися з них про успіхи Червоної Армії на фронтах, про те, що час визволення наближається. Сумнівів не було — в місті діяли підпільники.

Організатором і керівником нової патріотичної групи був відомий у Нікополі спортсмен комсомолец Лев Федорович Хлястиков, який до війни працював інструктором відділу фізкультури і спорту при міськвиконкомі. 25 жовтня 1940 року місцева газета «Більшовик» писала про нього так: «Коли говорять у Нікополі про рукопашний бій, про фехтування, — незмінно називають ім'я Льва Хлястикова. Невтомний пропагандист цього виду спорту, Хлястиков має з фехтування перший всесоюзний розряд... В 1939 році він виграв першість (області. — М. М.) з фехтування на рапірах і посів третє місце з еспадрона. Однак ці результати не задовольнили спортсмена. І от півмісяця тому він виграв першість області з усіх трьох видів фехтування (рапіра, еспадрон, штик). Влітку цього року... на всесоюзних змаганнях товариства «Спартак» з рукопашного бою тов. Хлястиков посів четверте місце».

На початку Великої Вітчизняної війни Лев Федорович був призваний до лав Червоної Армії і служив у морській піхоті. Поранений у боях під Севастополем, потрапив у полон. Та знущання не зламали його — по дорозі до Німеччини Хлястиков утік. Холодної жовтневої ночі 1942 року хворий, опухлий, ледве тримаючись на ногах, він повернувся в Нікополь.

Майже чотири місяці Лев Федорович хворів, ховався від фашистських донощиків і мріяв про активну боротьбу з ворогом. Нарешті, на початку 1943 року за великі гроші йому пощастило одержати паспорт і всі необхідні документи¹. Хлястиков розвинув бурхливу діяльність, його метою було створення підпільної організації. Передусім до своєї групи він залучає довоєнних друзів по фізкультурній та комсомольській роботі, не маючи сумніву, що знайде в них вірних соратників у тяжкій, але справедливій боротьбі.

Працюючи як справжній конспіратор, Хлястиков зустрічався з кожним окремо. У свою чергу, ті, з ким він ділився своїми планами, добирали інших надійних людей, спочатку радячись з керівником. Першими членами нової організації, що виникла у березні — квітні 1943 року, крім дружини Льва Федоровича, стали: Володимир Биковський — секретар комсомольської організації середньої школи № 5 (нині — середня школа № 8), Дмитро Цеханович — відомий спортсмен, учасник республіканських і всесоюзних змагань з легкої атлетики, рекордсмен країни 1936 року в естафеті 10×100, Михайло Каверсун — фехтувальник, учень Л. Ф. Хлястикова, Михайло Ємець, Петро Кириченко, Микола Галушко — активні спортсмени і комсомольці, а також Віра Бондаренко, Костянтин Акимов, Костянтин Горюнов, Дмитро Литвин, Зінаїда Бичкова, Володимир Максимович та інші². На пропозицію Льва Федоровича група стала називатися «Месник».

Своїм завданням підпільники вважали:

¹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 8, спр. 247, арк. 15.

² Там же, арк. 3.

1. Підтримувати віру радянських людей у близьку перемогу над ворогом; розповсюджувати листівки; слухати по радіо повідомлення Радінформбюро і ознайомлювати з ними населення.
2. Під час нальотів на місто радянських літаків сигналізувати їм про місцезнаходження найважливіших об'єктів для безпомилкового бомбардування.
3. Добувати зброю, продукти, ліки, отруту; рятувати цінності; влаштовувати диверсії; знищувати фашистів.
4. До підходу радянських військ організувати партизанський загін і сприяти визволенню міста.

Щоб запобігти можливому провалові організації в цілому, Хлястиків поділив її членів на окремі невеликі групи. Так, у групу, де старшим був В. Биковський, входили М. Галушко, П. Кириченко, В. Литвин, М. Каверсун³. Підпільники, крім членів своєї групи, не знали один одного. З метою конспірації Лев Федорович заборонив робити будь-які записи, що стосувалися діяльності «Месника». Нічого про це не записував і він сам.

З перших днів своєї підпільної роботи патріоти поставили за мету широко інформувати жителів міста про бойові дії Червоної Армії. Дмитро Цеханович познайомив Хлястикова з кіномеханіком В. І. Литвином і той, за завданням Льва Федоровича, приймав разом з Цехановичем зведення Радінформбюро. Ці зведення розмножувались і розклеювались Миколою Галушком в районі вокзалу, Петром Кириченком — заготзерня і пристані, Володимиром Биковським — Новопавлівки. В. Биковський кілька разів особисто одержував листівки з рук Льва Федоровича⁴.

Підпільники готувалися до збройної боротьби з фашистськими загарбниками. Та роздобути зброю виявилось нелегкою справою. Одній з груп «Месника» стало відомо, що на роз'їзді «Нікопольбуд» стоїть вагон зі зброєю. Віра Бондаренко через свого батька В. П. Бондаренка, який працював помічником машиніста паровоза, познайомилася з машиністом М. І. Зуєвим. За завданням Л. Ф. Хлястикова члени організації Кириченко, Каверсун і Семець були доставлені М. І. Зуєвим та В. П. Бондаренком на роз'їзд. Увечері підпільники виламали двері вагона і забрали зброю.

Багато натерпілися жителі Новопавлівки від звірств одного зрадника. Дізнавшись про це, підпільники вирішили знищити фашистського прихвостя. Виконати вирок було доручено Володимирі Биковському та Петру Кириченку. Підстерігши поліцейя недалеко від села Червоногригорівки і обеззброївши його, П. Кириченко зачитав вирок: «Від імені Батьківщини підпільна організація «Месник» засуджує зрадника до смерті». Підла людина плакала, благала про помилування, але патріоти виконали рішення організації⁵.

Відважні месники отруювали продукти харчування, призначені гітлерівцями для відправки на фронт, знищували окремих фашистів.

Тим часом Червона Армія розвивала свій могутній наступ. Відчувши близький кінець, загарбники намагалися якнайбільше пограбувати тимчасово окуповані міста і села. Фашисти вивозили до Німеччини все, що могли, в тому числі й культурні цінності, а що захопити з собою було неможливо — знищували. Така ж доля чекала й експонати Нікопольського краєзнавчого музею імені М. В. Ломоносова. Найцінніші з них фашисти наказали залакувати і приготувати до відправлення в Німеччину. М. Голуб — один з членів організації — негайно повідомив про це Льва Федоровича, і той віддав розпорядження таємно вивести з музею все, що становить найбільшу цінність, і сховати в надійному місці. У серпні 1943 р. М. Голуб доповів Хлястикову про виконання цього завдання. Того ж дня П. Кириченко, з наказу командира, ще раз перевіряв, де і як сховано музейні цінності⁶.

Вже після війни М. Голуб, який перебував на службі в армії, повідомив у міськраду, де знаходяться врятовані експонати, і музею було повернуто, зокрема, архів, документи перших років Радянської влади; срібні чаші, пістолі і посуд періоду Запорізької Січі; золоті жіночі прикраси III—IV ст. н. е., археологічні картки розкопок тощо⁷.

Восени 1943 р. М. Галушко сповістив В. Биковського, що фашисти натрапили на слід організації. Про це негайно доповіли Хлястикову. У зв'язку з загрозою, що нависла над підпільниками, було прийняте рішення — всій групі В. Биковського і деяким іншим піти в плавні до партизанів. Звечора Л. Ф. та Г. Ф. Хлястикови і В. Биковський попередили друзів, а вночі 10 чоловік на чолі з керівником «Месника» були у дніпровських плавнях. Це сталося на початку листопада 1943 року.

Через кілька днів, трохи відпочивши, Лев Федорович зібрався назад, до міста. Друзі намагалися утримати його, але безуспішно: у клубі, де мала відбутися нарада

³ Там же, арк. 26.

⁴ Там же, арк. 31.

⁵ «Нікопольська правда», 4 грудня 1963 р.

⁶ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 8, спр. 247, арк. 54—55.

⁷ Там же.

гітлерівців, все було підготовлене до вибуху, а Лев Федорович повинен керувати операцією особисто. Однак вибуху не сталося. В останні хвилини фашисти увірвалися до кінобудки і схопили Хлястикова та Литвина.

В цей же час була піддана бомбардуванню головна база партизанів, і підпільники повернулися до міста. Майже всіх їх заарештували й кинули у підвал колишньої дитячої консультації. Кати били патріотів залізними прутами, пекли тіло розпеченими прасками. Та ніхто не попросив пощади, не видав друзів.

Особливо знущалися над Л. Ф. Хлястиковим. Житель Нікополя Є. П. Таранцев, який знаходився у підвалі разом з підпільниками, розповідав: «Я сам бачив шматки рваного м'яса на його спині». На запитання: «За що тебе так б'ють?» Хлястиків відповів: «Наші ще не всі сюди потрапили, і я їх не видаю»⁸. В останні дні перед стратою Лев Федорович уже не міг самотійно ходити, і під час прогулянки йому допомагали П. Кириченко та Б. Максимович.

Відчуваючи, що незабаром його стратять, 29 листопада Хлястиків написав листи на волю. В одному з них він звертався до чотирирічної доньки: «Женю! Мені не вдається побачити тебе дорослою, допомогти тобі вийти в люди, але не звинувачуй мене в цьому. Я діяв як громадянин, правильно і чесно. Женю, вчись і вчись. Учись усьому — куховарити, прати, шити, мити посуд... В житті все треба знати і вміти, але головне, постарайся здобути освіту і спеціальність, таку, яку б ти любила. Привчайся до праці з дитинства. Читай якомога більше... Люби людей. Слухайся і поважай дорослих... Завжди пам'ятай про мене... Обов'язково навчись ненавидіти ворогів рідної землі і, чим зумієш, послужи народу нашої великої Батьківщини»⁹.

«Як громадянин і людина, я поступив правильно, — писав Лев Федорович до рідних. — Вмираю за народ, за Батьківщину... Скоро смерть. Тільки чудо може врятувати мене... Вів я себе добре. Прощайте назавжди!»¹⁰

На світанку 1 грудня підпільників під посиленою охороною вивезли за місто і розстріляли. Так загинули герої нікопольського підпілля, члени організації «Месник». Лише двох місяців не дожили вони до визволення рідного міста.

З того часу минуло 30 років. Та нікопольці не забувають героїв. Робітнича молодь, піонери і школярі міста щорічно зустрічаються з колишніми підпільниками, які залишились живими. У Марганці живе вірна подруга Л. Ф. Хлястикова по підпіллю, його дружина Галина Федорівна. Кілька років тому товариші по службі провели її на пенсію. В Нікополі живуть і працюють В. Д. Биковський (завідуючий плановим відділом виконкому міської Ради депутатів трудящих), В. В. Бондаренко (медсестра на станції «швидкої допомоги»), Н. Ємець (робітниця заводу будівельних машин ім. В. І. Леніна), М. Каверсун (пенсіонер).

Міський комітет ЛКСМУ та Спілка спортивних товариств і організацій міста встановили перехідний кубок ім. Л. Хлястикова з волейбола. На пропозицію юних істориків Нікопольської середньої школи № 2 одна з вулиць Нікополя названа ім'ям відважного керівника «Месника».

Партія і уряд високо оцінили подвиг підпільників. В. Биковський, Н. Ємець, Г. Хлястикова, М. Каверсун та В. Бондаренко нагороджені медалями «За відвагу»¹¹. Життя героїв-комсомольців — яскравий приклад безмежної відданості комуністичним ідеалам.

М. С. МИЛЯВСЬКИЙ

⁸ Там же, арк. 48.

⁹ Там же, спр. 343, арк. 48.

¹⁰ Там же, спр. 247, арк. 50.

¹¹ «Днепровская правда», 27 жовтня 1965 р., 19 січня 1966 р., 30 вересня 1967 р.

Наш календар

ДО 75-РІЧЧЯ З ЧАСУ СТВОРЕННЯ ОДЕСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП

Петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», організований В. І. Леніним, справив величезний вплив на створення і зміцнення соціал-демократичних організацій на Україні: в Києві (березень 1897 р.) і в Катеринославі (грудень 1897 р.) виникли подібні «Союзи», які розгорнули широку організаторську й агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників.

Соціал-демократичний рух посилювався і в інших містах України. Одеські соціал-демократи, зокрема, теж зробили спробу створити єдину соціал-демократичну організацію. Першим кроком у цьому напрямку був «Південноросійський робітничий союз» (осінь 1896 р.)¹, ініціатором виникнення якого був гурток робітничих професій; ним керували робітник М. А. Котов та вчитель М. Н. Винокур. У листопаді одеський союз зробив спробу встановити зв'язок з петербурзьким «Союзом боротьби»². Проте «Південноросійському робітничому союзу» не вдалося створити загальноміської організації: слабка техніка конспірації призвела до розгрому (січень 1897 р.).

В 1897 р. одеські соціал-демократи знову намагалися об'єднати соціал-демократичні гуртки та групи в єдину загальноміську організацію. На цей раз ініціаторами виступили члени гуртків робітничої околиці Одеси — Пересипу. Ще в середині 1897 р. була створена Центральна група, яка поширила свій вплив на всі пересипські гуртки³. Однак і пересипській соціал-демократичній групі не вдалося довести розпочату роботу до кінця в зв'язку з арештами. В березні й квітні в місті заарештували 50 чол., але окремі члени групи діяли: вже 1 травня по місту були розповсюджені листівки⁴.

Поширення наприкінці 90-х років XIX ст. «економізму» — російської різновидності міжнародного опортунізму, посилювало в соціал-демократичних організаціях відокремленість та кустарний характер роботи місцевих комітетів і груп, а наскоки царських жандармів виривали з лав російської соціал-демократії досвідчених революціонерів. Але посилення урядових переслідувань уже не змогло затримати робітничого і соціал-демократичного руху, який продовжував зростати і робити величезні кроки вперед, хоча керівники «брели нарізно і йшли назад...»⁵. Неодноразові спроби одеських соціал-демократів створити єдину загальноміську організацію увінчалися успіхом тільки в середині листопада 1898 р, коли був створений Одеський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії, який поставив собі за мету «об'єднати розрізнені до цього часу сили та засоби і планомірною діяльністю допомогти розвитку робітничого руху в Одесі»⁶.

В історико-партійній літературі дата створення Одеського комітету РСДРП чітко не визначена. В нарисах «Из истории Одесской партийной организации» (стор. 36) вказується, що він виник у лютому 1900 р. В «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (т. I, К., 1965, стор. 534) сказано, що Одеський комітет РСДРП утворено не пізніше 20 листопада 1898 р. Інша дата — на початку 1900 р. наводиться в «Переписке В. И. Ленина и редакции газеты «Искра» с социал-демократическими организациями в России. 1900—1903 гг.» (т. I, М., 1969, стор. 570). Нові документи свідчать, що Одеський комітет РСДРП був створений наприкінці 1898 р. Так, у «Докладе о русском социал-демократическом движении международному социалистическому конгрессу в Париже в 1900 г.» зазначалося, що в Одесі наприкінці

¹ Из истории Одесской партийной организации. Очерки, Одесса, 1964, стор. 33.

² «Летопись революции», 1937, № 7, стор. 202.

³ Из истории Одесской партийной организации, стор. 34.

⁴ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, Харків, 1933, стор. 42.

⁵ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 6, стор. 170.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 101, ДП 0В, 1898, спр. 5, ч. 19, арк. 2, 3 зв.; Рабочее движение в России в XIX веке, т. IV, ч. 2, М., 1963, стор. 232.

1898 р. кілька гуртків об'єдналися для спільної роботи і почали успішну агітаційну діяльність⁷. Ось ще один документ — спеціальний огляд діяльності революційних організацій м. Одеси, підготовлений для департаменту поліції в першій половині січня 1902 р. В ньому записано, що «найбільш рання за часом організація — Одеський комітет, первісний склад якого утворився років три тому назад з представників існуючих під керівництвом інтелігентів робітничих гуртків»⁸. Привертає увагу й інша інформація. 20 листопада 1898 р. начальник Одеського жандармського управління доповідав департаменту поліції про виявлення в Одесі гектографованих листівок за підписом Одеського комітету РСДРП. «Будьмо одностайні, — говорилося у листівці, — і ми переможемо! Нарізно ми слабкі, а разом ми міцні!»⁹. 19 грудня 1898 р. в Одесі була знайдена прокламація Одеського комітету РСДРП «До інтелігенції», в якій наголошувалося, що класова боротьба пролетаріату — «єдиний живий струмок у нашому суспільному житті, єдиний політичний рух, від успіхів якого залежить майбутнє Росії»¹⁰.

Таким чином, аналіз і зіставлення архівних матеріалів і опублікованих документів дають змогу стверджувати, що Одеський комітет РСДРП був створений не пізніше 20 листопада 1898 р.

Припущення, що Одеський комітет виник на основі «Агітаторських зборів», створених в 1898 р., помилкове. Так, член «Агітаторських зборів», а потім член Одеського комітету І. Канторович на допиті 21 грудня 1901 р. свідчив: «У місті Одесі спочатку існували окремі таємні гуртки робітників, в яких під керівництвом інтелігентів проводилися заняття по підготовці робітників до агітаційної діяльності. Потім ці інтелігенти об'єдналися і створили Одеський комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії, а з найбільш розвинутих і свідомих робітників — членів гуртків було створено агітаційні збори»¹¹. Ця думка проходить і в інших виданнях. Документи підтверджують, що в місті було створено саме «Комітет», а «Агітаторські збори» знаходилися під його керівництвом.

В огляді революційного руху в Одесі, вміщеному на сторінках лєнінської «Искры», говорилося, що в Одесі «кільком особам вдалося покласти заснування справжньої організації з Одеським комітетом на чолі»¹².

М. О. Скрипник

⁷ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, стор. 42.

⁸ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 606, арк. 7 зв.; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 388, арк. 2.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП 0В, 1898, спр. 5, ч. 19, арк. 2.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП 0В, 1898, спр. 5, ч. 19, арк. 4, 4 зв.; Одеський обласний державний архів, ф. 314, оп. 1, спр. 173, арк. 45; Рабочее движение в России в XIX веке, т. IV, ч. 2, стор. 230, 231.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 2886, арк. 60 зв.

¹² «Искра», № 17, 15 лютого 1902 р.

ДО 15-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ТОВАРИСТВА РАДЯНСЬКО- БОЛГАРСЬКОЇ ДРУЖБИ

Активна участь широких мас у зміцненні міждержавних зв'язків, у вирішенні важливих суспільно-політичних і народногосподарських проблем стала характерною рисою взаємовідносин, що встановилися між соціалістичними країнами. У розвитку співробітництва між ними велику роль відіграють громадські організації: спілки, комітети і товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами.

Діяльність створеного 15 грудня 1958 р. Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби є яскравим прикладом участі трудящих у міжнародних зв'язках.

До ініціативної групи по створенню Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби (УВ ТРБД) ввійшли, зокрема, Київська швейна фабрика ім. Горького, Міністерство зв'язку УРСР, одеська середня школа № 118. Колективними членами Товариства стали 110 підприємств, колгоспів, медичних і наукових закладів, вузів, шкіл республіки; членами правління були обрані відомі громадські та культурні діячі, вчені, письменники, передовики промисловості й сільського господарства України. Серед них — двічі Герой Соціалістичної Праці О. В. Гіталов, доктор історичних наук, професор КДУ ім. Т. Г. Шевченка В. А. Жебокрицький, поети П. М. Воронько та Д. Г. Білоус, композитор Г. І. Майборода, Заслужений

працівник культури УРСР, відомий перекладач з болгарської мови О. Д. Кетков. Головою правління було обрано відомого українського вченого і громадського діяча академіка АН УРСР О. Н. Щербаня. Сьогодні членами правління є 68 чол., зокрема заступник Голови Держплану УРСР В. І. Кривошеєв, член-кореспондент АН УРСР Н. Є. Крутикова, кавалер ордена Кирила та Мефодія I ступеня, кандидат історичних наук П. С. Сохань (заступники Голови правління УВ ТРБД) та ін. На III Республіканській конференції УВ ТРБД головою правління обрано міністра м'ясної і молочної промисловості УРСР А. А. Сеннікова.

За час свого існування УВ ТРБД перетворилося на масову організацію, яка сприяє встановленню дружніх зв'язків і розвитку співробітництва між трудящими обох країн, знайомить болгарський народ з досягненнями Радянської України, її історією та духовними скарбами, а також популяризує серед громадськості нашої республіки багатозвікову історію і культуру Болгарії, успіхи її трудящих.

Нині в УВ ТРБД працюють 10 обласних, 22 міських, 53 районних відділення, більше 750 організацій — колективних членів¹. Протягом 1959—1968 рр. 10 областей УРСР встановили братерські зв'язки з 10 округами Болгарії: Одеська з Варненським (1959 р.), Полтавська з Великотирновським, Кіровоградська з Толбухінським, Херсонська з Шуменським, Луганська з Пернікським (1962 р.), Сумська з Врачанським (1965 р.), Житомирська з Михайловградським, Хмельницька з Сілістренським (1966 р.), Ровенська з Відінським (1967 р.), Тернопільська з Слівенським (1968 р.). У цих областях створено міські та районні відділення ТРБД, а в багатьох організаціях — колективних членах — первинні організації. Зокрема, активно працюють на Сумщині Шосткінське, Конотопське і Роменське міські, Сумське, Охтирське, Білопільське і Лебединське районні відділення Товариства радянсько-болгарської дружби². На Полтавщині створено 3 міських, 22 районних, більше 150 місцевих відділень Товариства³.

У своїй багатогранній діяльності Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби використовує різноманітні форми взаємозв'язків: обмін делегаціями, туристськими групами активістів, літературою, інформаційними та фото-матеріалами, кінофільмами, виставками. За ініціативою численного активу УВ ТРБД на Україні проводяться збори і вечори радянсько-болгарської дружби, лекції, бесіди, читачькі конференції, вікторини, зустрічі з болгарськими гостями, влаштовуються книжкові, художні та фотовиставки, присвячені НРБ. При сприянні УВ ТРБД успішно проведені декади, тижні та дні болгарської культури в УРСР і дні української культури в Болгарії⁴.

З середини 60-х років широкого розповсюдження набула така форма взаємозв'язків і співробітництва між трудящими УРСР та НРБ, як обмін передовим досвідом шляхом надсилання довідкових та інформаційних матеріалів, зразків продукції, листування колективів та окремих трудящих, ознайомлення з новаторськими методами праці через пресу, телебачення і радіо, у процесі змагань підприємств та організацій — колективних членів Товариства, обміну спеціалізованими делегаціями і тургрупами. Так, більше 150 підприємств та організацій Ворошиловградщини встановили ділові контакти з спорідненими організаціями Болгарії, особливо Пернікського округу. Серед них — колективи Первомайського електромеханічного заводу ім. К. Маркса і заводу струмовипрямлячів м. Перніка, залізничних станцій м. Комунарська та м. Лома, Ворошиловградської ДРЕС і Пернікської ТЕЦ «Республіка» та ін. Побратими обмінюються виробничими досягненнями, досвідом проведення культурно-масової роботи⁵.

Про ефективність взаємозв'язків між судноремонтниками Одеси і Варни свідчать такі факти: колектив Одеського судноремонтного заводу ім. 50-річчя УРСР надіслав варненським колегам технічну документацію, яку тепер широко використовують болгарські друзі. Одеське обласне відділення ТРБД неодноразово організовувало поїздки до НРБ членів передових виробничих бригад, зокрема швейного об'єднання ім. Воровського, яке вже багато років є активним членом Товариства радянсько-болгарської дружби. Вони обмінялися досвідом з варненськими швейниками, взяли участь у мітингах болгаро-радянської дружби⁶.

¹ Архів УВ ТРБД. Склад правління та колективні члени Товариства у 1958 та 1973 рр.

² Там же. Інформація про роботу Сумського обласного відділення ТРБД за 1973 р.

³ Там же. Інформація про роботу Полтавського обласного відділення ТРБД за 1972—1973 рр.

⁴ «Радянська Україна», 12 вересня 1959 р.; «Радянська культура», 13 вересня 1959 р.; «Българо-съветска дружба», 1959, № 23, стор. 10; 1970, № 2, 7; «Літературна Україна», 10 вересня 1971 р.

⁵ Архів УВ ТРБД. Звіт про діяльність Ворошиловградського обласного відділення ТРБД за 1972 р.

⁶ Там же. Звіт про роботу Одеського обласного відділення ТРБД за 1972 р., арк. 4—5; «Болгария», 1968, № 5.

Більше 70 колгоспів і радгоспів, тваринницьких ферм Полтавської області підтримують тісні контакти з відповідними кооперативами Великотирновського округу. Болгарські кооператори використовують методи роботи двічі Героїв Соціалістичної Праці О. В. Гіталова та Є. О. Долинюк, які є членами правління УВ ТРБД. Під час перебування в НРБ вони розкривали друзям «секрети» вирощування високих урожаїв⁷. Болгарський досвід зрошувального городництва успішно застосовується в колгоспі «Зоря комунізму» Ровенського району, а в сільгоспартілі «За комунізм» Хмельницької області за прикладом кооператорів Сілістренського округу вже закладено більше 5 га саду способом пальметти⁸.

Спеціалісти сільського господарства — активісти УВ ТРБД читали лекції для трудівників ланів Болгарії. Член правління Сумського обласного відділення ТРБД двічі Герой Соціалістичної Праці М. Х. Савченко виступила з лекціями в кооперативних господарствах і на тваринницьких фермах Врачанського округу-побратима, у с. Кнежа керувала чотириденною школою передового досвіду, відповідала на численні запитання болгарських тваринників щодо навчання доярок, організації ветеринарної роботи на фермах тощо⁹.

Велике значення для розвитку науки мають творчі зв'язки між співробітниками більше 100 навчальних закладів і наукових установ — колективних членів УВ ТРБД та споріднених організацій НРБ. Вони здійснюються шляхом обміну викладачами, лекторами та студентами, науковою, науково-технічною та навчальною інформацією, підручниками, статтями, кресленнями тощо. Тісні контакти підтримують Одеський інженерно-будівельний і Софійський вищий інженерно-будівельний інститути.

Вже близько десяти років відділення ТРБД працюють на багатьох судах Чорноморського флоту та Дунайського пароплавства. У 1972 р. колективними членами Ізмайльського міського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби були екіпажі 16 теплоходів. Серед них — «Осетія», «Москва», «Арменія». На пароплавах є кюточки радянсько-болгарської дружби, бібліотеки болгарської літератури, демонструються болгарські кінофільми, виставки. Радянські моряки викликали на соціалістичне змагання екіпажі болгарських суден, колективи виробничих підприємств. Вони неодноразово допомагали кооператорам Толбухінського, Русенського та Варненського округів збирати врожай. На радянських кораблях відбувається прийом болгарських школярів у піонери, влаштовуються вечори дружби, концерти, зустрічі з ветеранами Великої Вітчизняної війни¹⁰.

Своєрідною школою взаємозбагачення знаннями, передовим досвідом є обмін делегаціями і туристськими групами — одна з важливих форм діяльності Товариства. Лише в 1959—1965 рр. УВ ТРБД направило до Болгарії 16 делегацій та 28 спеціалізованих туристських груп активістів Товариства¹¹. З 1966 р. налагоджено обмін «поїздами дружби», спеціалізованими тургрупами між спорідненими областями та округами. Обмін «поїздами дружби» відбувся між Полтавою та Великотирновим, Житомиром і Михайловградом¹².

Протягом 1964—1973 рр. республіканське правління разом з активом зустрічало в Києві 50 делегацій, більше 100 туристських груп і «поїздів дружби» з братньої Болгарії. Гості побували на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах, навчальних закладах, брали участь у вечорах, зборах і мітингах радянсько-болгарської дружби.

Організації Товариства обмінюються літературою, інформаційними та ілюстративними матеріалами, періодичною пресою з Всенародним комітетом болгаро-радянської дружби, вузами, бібліотеками Софії та інших міст НРБ. У 1959—1973 рр. Товариство надіслало до соціалістичної Болгарії близько 40 тис. книг, багато статей, фотохронік, фотодобірок, виставок, кінофільмів. Лише у 1972—1973 рр. надіслано більше 6 тис. примірників суспільно-політичної і художньої літератури, кінофільми «Моя Україна», «Сім'я вчених», «Співає Б. Руденко», «Який він, Київ», «Орденоносна Львівщина», виставки прикладного народного мистецтва, дитячого ма-

⁷ «Вільне життя», 25 липня 1970 р.

⁸ Архів Українського Товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Інформація про роботу Ровенського обласного відділення ТРБД за 1968 р., арк. 5; Інформація про роботу Хмельницького обласного відділення ТРБД за 1969 р., арк. 5—7.

⁹ «Ленінська правда», 21 лютого 1968 р.

¹⁰ Архів УВ ТРБД. Інформація про роботу Ізмайльського міського відділення ТРБД за 1972 р.

¹¹ М. В. Знаменська. До питання розвитку дружніх зв'язків між громадянами України і Болгарії (1958—1968 рр.). — Питання нової та новітньої історії, вип. 9, К., 1969, стор. 130.

¹² «Зоря Полтавщини», 13 квітня 1969 р.; «Радянська Житомирщина», 16 серпня 1969 р.

люнку тощо. Ці матеріали допомогли, за словами болгарських друзів, широко відзначити в республіці 50-річчя утворення СРСР¹³.

У свою чергу, УВ ТРБД одержує з Болгарії різноманітні інформаційні матеріали, літературу, виставки тощо і знайомить громадськість УРСР з життям, історією та успіхами болгарського народу в побудові соціалістичного суспільства.

Всенародний комітет болгаро-радянської дружби, окружні комітети дружби, Комітет дружби і культурного зв'язку з закордоном з нагоди 90-річчя від дня народження Г. М. Димитрова надіслали його твори, літературу про життя і творчість великого сина болгарського народу, фотовиставку. Це дало змогу республіканському товариству, його обласним та міським відділенням широко відзначити ювілей Г. М. Димитрова. Зокрема, Житомирське обласне відділення ТРБД провело місячник радянсько-болгарської дружби, а у всіх організаціях — колективних членах обласного відділення, в містах і районах відбулися урочисті збори, вечори, концерти, кінофестивалі, присвячені Г. М. Димитрову¹⁴.

Щороку Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби разом з іншими державними та громадськими організаціями урочисто відзначає такі важливі події в житті братніх народів, як річниця соціалістичної революції в Болгарії, підписання Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР та НРБ, День болгарської культури і слов'янського письменства та ін. Постійно збільшується кількість культурно-масових заходів, присвячених Болгарії, що їх організовує Товариство. Якщо у 1965 р. на Україні їх було проведено більше 5 тис., то у 1972 р. лише Полтавське обласне відділення організувало 427 урочистих і тематичних вечорів та конференцій, 83 конкурси і вікторини, 837 лекцій, 683 бесіди, а в школах області — 220 зборів і лінійок піонерських дружин та загонів, присвячених різним подіям у житті болгарського народу¹⁵. Трудящі України урочисто відзначали 100-річчя від дня народження Димитра Благоєва, болгарських письменників Алеко Константинова та Пенчо Славейкова, 50-річчя Вересневого антифашистського повстання та інші знаменні дати в житті братнього народу.

Інтернаціональному вихованню трудящих, духовному взаємозбагаченню братніх народів сприяють виступи активістів УВ ТРБД у пресі, по телебаченню і радіо. Обласні та окружні газети систематично обмінюються статтями, добірками, організують спільні вікторини тощо. Популярними стали рубрики «У наших болгарських друзів», «Нам пишуть із Сілістри», «Дружба, випробувана часом» та ін. Протягом минулого року обласні, міські та районні газети, телебачення і радіо Ворошиловградщини подали більше 150 матеріалів про економічні та культурні зв'язки трудящих Ворошиловградської області та Пернікського округу¹⁶.

Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби приділяє велику увагу вихованню радянської молоді в дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Цьому сприяє діяльність клубів, музеїв, кімнат та куточків інтернаціональної дружби, створених в організаціях — колективних членах. Піонери та комсомольці листуються з болгарськими ровесниками, розповідають їм про навчання, громадську роботу, відпочинок.

Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби працює в тісному контакті з Генеральним консульством НРБ у Києві та Консульством НРБ в Одесі. Болгарські товариші беруть участь у багатьох заходах Товариства, надають йому літературу, кінофільми, довідкові матеріали, які допомагають успішному відзначенню в УРСР важливих подій в житті народної Болгарії. З статтями у пресі, лекціями і доповідями єд трудящими республіки виступали Генеральний консул НРБ у Києві Кристю Євтимов, консули Ценко Григоров та Анка Димитрова¹⁷.

За 15 років Українське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, яке є складовою частиною Українського Товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами, завоювало великий авторитет серед трудящих України та Болгарії. Об'єднуючи найширші кола громадськості УРСР, воно активно сприяє дальшому зміцненню і розвитку радянсько-болгарської дружби і співробітництва.

М. В. Знаменська

¹³ «Работническо дело», 26 жовтня, 17 листопада 1967 р.; «Отечествен фронт», 26 жовтня 1967 р.; «Земедельско знаме», 17 листопада 1972 р.

¹⁴ Архів УВ ТРБД. Інформація про роботу Житомирського обласного відділення ТРБД за 1972 р.

¹⁵ Там же. Інформація про роботу Полтавського обласного відділення ТРБД за 1972 р., арх. 1.

¹⁶ Там же. Підраховано за матеріалами Ворошиловградського обласного відділення ТРБД за 1972 р.

¹⁷ «Київська правда», 8 вересня 1971 р.; «Радянська Україна», 9 вересня 1971 р.; «Культура і життя», 9 вересня 1971 р.; «Знамя коммунизма», 21 вересня 1971 р.; «Правда Украины», 23 вересня 1972 р.; «Чорноморська комуна», 25 жовтня 1972 р.; Ценко Григоров. Перше антифашистське повстання. — «УІЖ», 1973, № 9, та ін.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДОВОЄННИХ ВИДАНЬ З ІСТОРІЇ ФАБРИК І ЗАВОДІВ УКРАЇНИ

Останніми роками в радянській історичній науці спостерігається підвищений інтерес до довоєнної історіографії робітничого класу СРСР. Зростаюча увага до вивчення робітничого класу періоду перших п'ятирічок помітна також і з боку українських істориків. Вони опублікували вже ряд докладних оглядів літератури 20—30-х років про робітничий клас України. В них відображені глибокі зміни, що характеризують процес формування робітничого класу в ході боротьби за побудову соціалізму. Такий огляд довоєнних видань міститься, наприклад, у працях І. І. Коломійченка, В. М. Довгопола, частково — Б. Л. Корогода та інших авторів¹.

Згадані автори аналізують опубліковані в довоєнний період статистичні довідники, які містять різноманітні відомості про робітничий клас, кваліфікацію, матеріальне становище тощо, документи партійних профспілкових і господарських органів, виступи, статті керівних діячів партії та уряду, а також перші друковані праці радянських істориків і економістів.

Такий аналіз має суттєве значення, оскільки допомагає відтворенню процесу послідовного нагромадження найважливіших даних, що стосуються етапу становлення соціалістичного робітничого класу. Він не лише дає змогу з більшою освідченістю судити про ступінь вивченості різних аспектів історії робітничого класу, але й дає змогу об'єктивно оцінити відповідні друковані джерела, знайомить з ними інших дослідників. Історіографічний аналіз довоєнних видань вкрай необхідний ще й тому, як справедливо відзначає В. М. Довгопол, що частина істориків, які вивчають період 20—30-х років, подекуди просто ігнорує видання подібного роду². Пояснюється це, очевидно, як недостатньою вивченістю історіографічного значення такої літератури, так і тим, що вона стала бібліографічною рідкістю.

Загальновідомі досягнення радянської історичної науки у висвітленні історії підприємств країни у післявоєнні роки, особливо після XX з'їзду КПРС. Тільки на Україні за цей час видано, приблизно, 90 книг з історії фабрик і заводів, шахт і залізниць*. Опубліковано ряд оглядів цієї великої літератури³.

¹ І. І. Коломійченко. Создание советского комбайностроения.— «История СССР», 1963, № 3; його ж. Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації.— «УІЖ», 1963, № 1; І. І. Коломійченко и В. И. Кузьмин. О некоторых неточностях в освещении начального этапа массового социалистического соревнования.— «Вопросы истории КПСС», 1963, № 4; В. М. Довгопол. Радянська історіографія про робітничий клас України в перші роки соціалістичної індустріалізації.— «Вісник Харківського університету», 1970, № 45, історична серія, вип. 4; його ж. Українська радянська історіографія про соцзмагання на Україні в роки першої п'ятирічки.— «УІЖ», 1972, № 11; Б. Л. Корогод. До історіографії діяльності Комуністичної партії України по зміцненню спілки робітників селян в 1927—1937 рр.— «УІЖ», 1970, № 2; його ж. Здійснення ленінського кооперативного плану на Україні та його висвітлення в літературі 20-х — першої половини 30-х років.— Історіографічні дослідження в Українській РСР, К., 1970.

² Див. «Вісник Харківського університету», 1970, № 45, історична серія, вип. 4, стор. 4.

* Їх загальна оцінка дана А. М. Панфіловою (Состояние и задачи изучения истории фабрик и заводов.— «История СССР», 1972, № 2, стор. 4).

³ С. Марлинский. За глибокою разработку истории фабрик и заводов.— «Коммунист Украины», 1960, № 9; І. І. Коломійченко. Нові збірники з історії підприємств України.— «УІЖ», 1962, № 4; Б. А. Блох, П. Т. Рущенко, Н. П. Чирков. История фабрик и заводов Украины (Обзор литературы после XX съезда КПСС).— «История СССР», 1962, № 6; Т. І. Дерев'янкін, С. В. Кульчицький. Робітничий клас— прапорносець боротьби за комунізм (за матеріалами книг з історії фабрик і заводів).— «Комуніст України», 1967, № 9; М. Кравчук, Д. Погребінський. Бібліографія українського робітництва. (Огляд літератури з історії заводів України).— «Вітчизна», 1968, № 5.

Що ж до публікацій з даної тематики, які стосуються довоєнних десятиліть, то про них до останнього часу взагалі рідко де згадується. На жаль, все це не визначено характер цих публікацій, їх цінність як перших праць з історії радянського робітничого класу, не врахована навіть їх приблизна кількість*.

В даному огляді не ставиться завдання дати детальний аналіз усієї літератури, що вийшла в світ у довоєнний час з історії підприємств Радянської України, і йдеться лише про уточнення чисельності цих публікацій, висвітлення в найзагальніших рисах їх історіографічної цінності, з'ясування питання про те, які сторони історії робітничого класу дістали в них певне відображення.

Перші публікації про промислові підприємства, участь їх колективів у революції, громадянській війні, у відбудові народного господарства, русі ударників з'явилися ще наприкінці 20-х—на початку 30-х років. Здебільшого це були порівняно невеликі брошури, написані журналістами—або працівниками заводських багатотиражок, або виїзними бригадами центральних газет⁴.

Переломним моментом у вивченні історії підприємств стала Постанова ЦК ВКП(б) від 10 жовтня 1931 р., що схвалила ініціативу О. М. Горького про створення історії фабрик і заводів Країни Рад.

Постанова Центрального Комітету партії надавала справі створення історії заводів великого політичного значення. ЦК ВКП(б) орієнтував авторів на написання праць, в яких давалася б картина розвитку старих і виникнення нових підприємств, з'ясувалася б їх роль в економіці країни, висвітлювалися б становище робітників до революції, їх класова боротьба, а також великі перетворення в праці, побуті, зміні у складі робітничого класу, що сталися в роки соціалістичного будівництва. Для написання цих праць передбачалося використати різні джерела—архіви, статистичні матеріали, опити учасників історичних подій, спогади ветеранів праці та ін.

Щодо форми творів, то допускалися всі літературні жанри, основані на ретельно перевірених фактичних даних. В інструкції Головної редакції цієї серії говорилося, що «науково-дослідницькі статті, нариси, документи, мемуари, розповіді свідків, біографії та автобіографії діячів, їх портрети, рівно як і інший ілюстративний матеріал, що змальовує підприємство та його історію,—все це може увійти до складу збірника»⁵. Створення таких збірників, відзначалося далі, повинно розглядатися як перший і неминучий етап на шляху написання монографічних історико-художніх творів.

На ці роз'яснення Головної редакції щодо характеру видань, намічених до підготовки, слід звернути особливу увагу тому, що вони допомагають уточнити коло книг і брошур, опублікованих у довоєнний період; вони, по суті, й становлять власне серію праць з історії фабрик і заводів. Помилковими з методологічної точки зору є спроби окремих авторів віднести до такої літератури лише цілісні історико-художні монографії*, що стали основним видом праць з історії підприємств останніми десятиріччями. При подібному підході, по суті, закреслюється важливий етап у розробці проблеми, пов'язаної з нагородженням і узагальненням матеріалів, на базі яких йшло створення хай і не фундаментальних праць, без яких, однак, навряд чи була б можливою поява сучасних ретельно підготовлених капітальних видань.

Явно недостатній інтерес дослідників до довоєнної літератури з історії підприємств нашої республіки якоюсь мірою, мабуть, пояснюється тим, що їм відома негативна оцінка, дана роботі Всеукраїнської редакції «Історії заводів» О. М. Горьким, який виявляв постійне й велике піклування також і про якість книг з історії підприємств України. Із закликом про подання допомоги в цій відповідальній справі він звертався з листами до Г. К. Орджонікідзе, К. Є. Ворошилова, В. Я. Чубаря, П. П. Постничева та ряду інших партійних і державних діячів⁶. Звертаючись до

* У цьому зв'язку досить послатися на один з оглядів Л. С. Рогачевської, яка займається історіографією фабрик і заводів країни, де говориться, що на Україні до Великої Вітчизняної війни видана всього лише одна книга з цієї серії (Див. Л. С. Рогачевская. Некоторые итоги изучения истории фабрик и заводов.—«Вопросы истории», 1963, № 3, стор. 113).

⁴ Энтузиасты социалистической стройки, Днепропетровск, 1929; М. Ленау. Соревнование в городе чугуна и стали. Очерки о соцсоревновании на Днепропетровщине, Харьков, 1929; С. Червоний, О. Гуревич. Люди в змаганні. Документи епохи, Харків, 1930; Я. Баранов. Донбасс на переломе. Борьба с прольвом в Донбассе осенью 1930 г., М., 1931; М. Кушнер. Перелом. Очерк борьбы за уголь в Криворожье, М.—Л., 1931; Д. Верховский, И. Бахтманов, Д. Заславский. Рождение советского комбайна. Два с половиной месяца работы выездной бригады «Правда» на заводе «Коммунар» (Запорожье), М.—Л., 1931; та ін.

⁵ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, М., 1959, стор. 43.

* Мабуть цим і можна пояснити наведене вище твердження Л. Рогачевської про відсутність довоєнних видань з історії підприємств України.

⁶ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, стор. 210, 232, 233, 237.

К. Є. Ворошилова, О. М. Горький просив його взяти на себе редагування книги про Луганський паровозобудівний завод. У листі до П. П. Постишева він писав «Україна в нас найслабша, відстала і неорганізована дільянка. Пояснюється це, мабуть, не стільки загальною обстановкою, скільки тим, що, по-перше, не звернули і не звертали уваги на історію заводів, і, по-друге, повною непридатністю Всеукраїнської редакції»⁷.

Критика О. М. Горького була справедливою. В ряді перших Головна редакція планувала підготовку книг з історії таких великих українських підприємств як Дніпрогес, Сталінський, Дніпропетровський (колишній Брянський) металургійні заводи, шахта ім. Ілліча (колишня Кадіївка) та Горлівський шахтний район. Значні за обсягом, всебічно підготовлені й добре літературно оформлені історико-художні твори про ці підприємства (саме таких праць вимагав О. М. Горький) так і не були написані в довоєнні роки.

Це мало свої причини. Крім тих, на які вказував О. М. Горький, до них слід, мабуть, віднести й брак необхідних кадрів, матеріальних коштів і відсутність відповідного досвіду. Незважаючи на ці негативні моменти, робота по створенню історії підприємств республіки проводилася в тридцяті роки чимала: на великих підприємствах були створені редколегії, до яких увійшли потомствениі робітники, розпочалося збирання історичного матеріалу, його узагальнення та публікація. Очолили цю роботу на підприємствах партійні комітети. Літературне оформлення видань здійснювали, в основному, працівники заводських багатотиражок. Не отримуючи достатньої регулярної кваліфікованої допомоги від Всеукраїнської редакції, багато заводських редколегій спромоглися все ж випустити історичну літературу про свої підприємства в довоєнні роки.

За нашими підрахунками література довоєнних років, присвячена історії фабрик і заводів, шахт і новобудов України налічує більш як 70 книг, брошур та збірників⁸. Близько 50 з них були видані в містах нашої республіки, інші — видавництвами Москви та Ленінграда.

У сучасній історичній літературі праці з історії підприємств прийнято ділити за характером видань на п'ять основних груп: історико-технічна література, ювілейні збірники, нариси, науково-популярні та історико-монографічні праці⁹. Якщо застосувати цю класифікацію, то названі довоєнні видання можна віднести до перших чотирьох груп, щоправда з певними оговірками.

Мабуть, недоцільним є виділення до окремої групи ювілейних збірників, оскільки в той час видання з історії підприємств були якраз здебільшого ювілейними. З другого боку, у вигляді збірників найчастіше виходили технічні та історико-технічні книги. Тому було б більш точним диференціювати всі опубліковані до війни на Україні праці не на чотири, а на три групи, відповідно до характеру історичного матеріалу, що міститься в них. Тоді класифікація розглядуваної літератури виглядатиме таким чином:

- історико-технічні видання, до яких мають відноситися збірники з історії підприємств, а також праці окремих авторів, що не мають нарисового характеру;
- історичні нариси;
- науково-популярна технічна література про промислові підприємства.

Нечисленна ж історико-художня література, присвячена історії заводів і фабрик (романи, повісті, поетичні твори), може бути занесена як окремішні додаток до основної серії.

Дане уточнення класифікації довоєнних видань з історії підприємств, звичайно, не є незаперечним. Слід взагалі враховувати певну умовність градації даної літератури за групами, оскільки вся вона створювалася з єдиною метою — показати героїчну історію робітничих колективів; її характеризують єдина марксистсько-ленінська методологія, загальний соціалістичний зміст. Відмінності названих груп пов'язані лише з неоднаковим обсягом та характером історичного матеріалу, що міститься в ньому, ступенем його узагальнення.

Найбільш змістовними з точки зору наявності наукових відомостей про робітничий клас є історико-технічні видання, до яких відносяться приблизно 30 праць. Сюди входять книги про металургійний завод ім. Дзержинського та його дому № 7 — переможницю конкурсу 101-ї домни країни, збірник про розвиток Нікополь-Марганцевського басейну, брошури про будівництво Харківського турбогенераторного заводу, про розвиток харківського машинобудівного заводу ім. Шевченка, про київську трикотажну фабрику ім. Рози Люксембург, одеські підприємства — верстатобудівний

⁷ Там же, стор. 232.

⁸ Библиографический указатель книг и брошюр по истории фабрик и заводов. 1932—1934, М., 1935 (Підрахунки автора).

⁹ Л. С. Рогачевская. Обзор литературы по истории фабрик и заводов, изданной в 1956—1960 гг.—Вопросы историографии и источниковедения истории рабочего класса СССР, Л., 1961.

завод ім. Леніна та швейну фабрику ім. Воровського, Краматорський машинобудівний завод, цілий ряд брошур про історію будівництва Дніпрогесу тощо¹⁰.

В кожній з цих праць дається невелика історична довідка про виникнення підприємства, наводяться дані про зростання виробництва порівняно з дореволюційним періодом, міститься інформація про випуск нової продукції, технічну оснащеність підприємства, його цехів та агрегатів. Переважна більшість праць містить надзвичайно цінний матеріал про боротьбу робітничих колективів за піднесення, вдосконалення соціалістичної економіки, за досягнення технічної незалежності СРСР від капіталістичного світу.

Деякі книги і брошури написані саме в такому плані. Так, наприклад, брошура про історію Харківського заводу ім. Шевченка, названа «Зроблено в СРСР. Завод ім. Шевченка в боротьбі за економічну незалежність». В ній розповідається про те, як протягом однієї п'ятирічки невелика кустарна майстерня перетворилася на великий завод, що виробляє найновіші підйомно-транспортні механізми. В 1932 р. завод випускав уже важкі транспортери, конвейери, пневматичний транспорт, металеві конструкції для чорної металургії та інші складні машини й обладнання, які раніше ввозилися з-за кордону.

Такий же багатий матеріал про боротьбу робітників Києва, шахтарів Донбасу, металургів Придніпров'я за техніко-економічну незалежність країни можна знайти в ряді інших книг і брошур¹¹. Можна твердити, що подібним матеріалом тією чи іншою мірою насичені майже всі публікації з історії заводів України тих років.

Відповідно до рекомендацій Головної редакції «Історії заводів» автори більшості праць приділяли певну увагу висвітленню змін, що відбувалися в робітничому класі в ході індустріалізації: зростанню його чисельності, залученню до його лав селянства, жінок, молоді, підвищенню грамотності, кваліфікації тощо. Однак ці важливі зрушення показані з неоднаковою повнотою в різних виданнях. Так, наприклад, коли в згаданій брошурі про завод ім. Шевченка наводяться лише дані про чисельність робітничого класу на початку та наприкінці першої п'ятирічки, то в брошурі про будівництво харківського турбогенераторного заводу є докладні відомості і про якісне та кількісне зростання лав робітників.

Всі ці конкретні дані відображують найважливіші закономірності зміни соціального складу робітничого класу СРСР, переконливо показують його бурхливий розвиток у роки перших п'ятирічок, що супроводжувався в ті роки, як відомо, поповненням робітничого класу за рахунок селянства. Особливо характерним це було для будівельних колективів. Так, наприклад, в 1931 р. з 5 тис. будівельників харківського турбогенераторного заводу стаж роботи в промисловості понад рік мали лише 197 чол., причому половина робітників до приходу на будівництво взагалі не мала будь-якого стажу роботи за наймом, тобто прийшла прямо з села.

На сторінках історії заводів і фабрик знайшли також відображення зміни складу робітників за віком і за статтю.

В ряді книг і брошур наводяться навіть цілі таблиці відомостей, що стосуються залучення до роботи на підприємствах молоді, жінок-домогосподарок. Показово, що маріупольський завод ім. Ілліча підготував і опублікував про це спеціальну бро-

¹⁰ Завод ім. Дзержинського (1889—1939). П'ятьдесят лет. Днепродзержинск, 1939; С. Дніпропетровский. Краща домна Радянского Союза (нарис про переможницю конкурсу 101 домни, про домну № 7 заводу ім. Дзержинського), Харків, 1933; 50 лет Никополь-Марганецского бассейна. Сборник статей, рассказов, очерков и стихотворений, Днепропетровск, 1936; Ф. Радченко. Перший турбогенераторний, Харків, 1932; Зроблено в СРСР. Завод ім. Шевченка в боротьбі за економічну незалежність, Харків, 1932; Киевская трикотажная фабрика им. Р. Люксембург. Десять лет фабрики (1930—1940), К., 1940; 10 років Червонопрапорного верстатобудівного заводу ім. Леніна, Одеса, 1934; 20 лет швейной фабрики им. Воровского. Сборник статей, Одесса, 1940; Краматорский машиностроительный завод им. Сталина, Харьков, 1935; Грибов, Гребенюк, Зохин (и др.). Путь пятилетия. Трикотажная фабрика им. Балицкого, Харьков, 1934; И. П. Арсенов. Строительство шахты им. ОГПУ. 1926—1931 гг. Исторический очерк шахты, 1931; Л. А. Булянский. Передовая фабрика, К., 1940; М. С. Рубин. И. С. Ибатулин, И. И. Дубаревич. Днепрогес. Как строилась плотина, гидроэлектростанция и шлюз, Харьков, 1932; С. Янтаров. Великое историческое строительство, Харьков, 1934; М. А. Борисоглебский. Америка в Керчи. Очерк истории завода и его строительства. 1931; Н. Анов, Днепрострой. Очерки строительства. М.—Л., 1931; М. Беркович. История заводу ім. Січєвого повстання в Одесі (Збірник документів 1876—1920 рр.), Одеса, 1932; та ін.

¹¹ За визволення від імпорту. Боротьба кївської промисловості за техніко-економічну незалежність СРСР, К., 1933; За новий механізований Донбас. Труды I Всеукраїнської конференції по освобожденню Донбасса от иностранной технико-экономической зависимости 4—6 мая 1932 г., Харьков, 1932; Изотовцы Донбасса. Альбом ценных изобретений в угольной промышленности Донбасса. Харьков, 1934.

шуру¹², де крім порівняльних даних про збільшення питомої ваги жінок у робітничому колективі є й відомості про зростання їх культурно-технічного рівня, про оволодіння ними новими професіями. Аналогічна праця була присвячена й Донбасу¹³. Вона містить цікавий фактичний матеріал про залучення жінок до промислового виробництва і є суттєвим доповненням до нечисленних спеціальних праць 30-х років про зміни складу робітників за статтю¹⁴.

Поряд з характеристикою змін соціальної структури трудових колективів підприємств у рецензованій літературі чимало місця займають питання розвитку особи самого робітника — підвищення його освіченості, загальної культури, зростання технічних знань, кваліфікації, тощо, а також поліпшення життєвих умов, побуту, організації дозвілля. У більшості випадків ці сюжети, як і рекомендувалося Головною редакцією «Історії заводів», розроблялися шляхом протиставлення досягнутих результатів стану справ у дореволюційний час. Такий метод давав змогу нагромаджувати необхідні відомості про розвиток радянського робітничого класу, про зростання його зарплати за галузями промисловості та професіями, про розширення житлового будівництва, куртожитків, побутових установ та ін.

Подібним чином побудовані, наприклад, книги, присвячені зміні вигляду міст Донбасу¹⁵. У деяких виданнях, де порівнюється радянський та дореволюційний час, спостерігаються спроби простежити масштаби позитивного впливу зростання окремих заводів на розвиток усього регіону. Це виразно виявилось в збірниках про розвиток Нікополь-Марганцевського басейну, металургійного заводу ім. Дзержинського та інших підприємств, де показано, як із зростанням індустріальних об'єктів зростали і впорядковувалися нові соціалістичні міста.

Дуже цінний матеріал збірників — спогади та розповіді самих робітників. Тут треба зазначити, що робітники брали широку участь у написанні історії своїх заводів і фабрик. Деякі збірники та брошури майже повністю написані ними, в інших публікаціях вони виступали співавторами розділів, написаних керівниками підприємств або журналістами. Є видання, що містять не лише спогади але й біографії значної кількості робітників. Крім того, було опубліковано кілька збірників, що складаються з розповідей та автобіографій пролетарів з дореволюційним стажем, учасників революції та громадянської війни, ударників, стахановців, передовиків технічного навчання¹⁶.

До таких видань безпосередньо належать і праці, присвячені видатним новаторам, раціоналізаторам, зачинателям нових форм соціалістичного змагання. Сюди слід віднести розповіді про своє життя М. Ізотова, О. Стаханова, П. Кривоноса та ін.¹⁷ Без сумніву, велика література 30-х років своєю появою багато в чому завдячує інтересу до особи робітника, викликаному масовим громадським рухом за написання історії фабрик і заводів. В ній знайшла втілення найважливіша вимога О. М. Горького — робітники повинні самі писати свою історію.

Цінність цих творів полягає насамперед у тому, що їх автори — головні й безпосередні учасники вирішальних історичних подій, їх виступи яскраво передають атмосферу того часу накал класових битв, складність і трудність умов боротьби. Вони оживлюють і доповнюють сухі таблиці та статистичні викладки, що їх дослідники знаходять в інших джерелах.

Велике місце в книгах з історії заводів відводиться показові напруженої боротьби трудових колективів за оволодіння новою технікою. Особлива увага авторів до цього питання пояснюється, зрозуміло, тим, що випуск книг (в основному 1931—

¹² А. І. Орман. Робітниця у важкій індустрії. Досвід застосування жіночої праці на заводі ім. Ілліча, Харків, 1931.

¹³ К. Гайлит. Женщины в борьбе за уголь на рудниках Горловского района, М., 1931.

¹⁴ Б. Ю. Гасько. Жіноча праця на Україні, Харків, 1932; Е. Селіна. Нові жіночі кадри для народного господарства, Харків, 1931; Жінки Донбасу в боротьбі, Харків, 1931; Л. Бард. Робітниця на соціалістичній будові, Харків, 1931.

¹⁵ И. Гонимов. Старая Юзовка (1869—1905), Москва—Киев, 1937; В. Торин. 2 Донбасса. Старый и новый Донбасс, М.—Л., 1931; П. Беспощадный. Н. Изотов, Ю. Черный. Новая Горловка, Харьков, 1934; Новая Кадиевка — город родины всепародного стахановского движения, Кадиевка, 1937.

¹⁶ «О лучших людях Луганского паровозостроительного завода». Сборник статей, Луганск, 1935; Г. Тустановский, И. Грейгунас, Н. Савенок. Домна, № 7, М., 1933; ХПЗ им. Коминтерна рапортует, М., 1932; 10 років червонопрапорного верстатобудівного заводу ім. Леніна, Одеса, 1934; 20 лет нашей жизни. Сборник рассказов коминтерновцев о пройденном пути. Днепропетровск, 1937; Завод им. Дзержинского 1889—1939. Пятьдесят лет, Днепродзержинск, 1939; Пятьдесят лет Никополя-Марганцевого бассейна, Днепропетровск, 1936; та ін.

¹⁷ Н. Изотов. Моя жизнь, моя работа. Харьков, 1934; П. Ф. Кривонос. Мои методы работы, Харьков, 1935; Я. Чайковський. Мій досвід сталеварам. Харків, 1938; А. Г. Стаханов. Рассказ о моей жизни, К., 1938; та ін.

1935 рр.) співпав зі всенародним рухом за технічну реконструкцію народного господарства країни. Однак, подібно до відомостей про соціальний склад робітників, дані про їх культурно-технічне зростання також вкрай нерівноцінні в різних збірниках. В одних наводяться цілі таблиці статистичних даних, запозичених з матеріалів заводоуправлінь, про випускників шкіл ФЗН, профтехкурсів, про тих, які здали технімум і держіспити. Називаються навіть робітники, які написали технічні книги¹⁸. В інших — вказуються лише найзагальніші відомості про хід технічного навчання робітників. Інтерес становлять спеціальні випуски, присвячені цьому питанню¹⁹.

Перші роки соціалістичного будівництва відзначалися серйозними труднощами як організаційно-господарського характеру, так і в галузі умов праці та побуту робітників. Труднощі в розвитку нашої промисловості породжувалися браком підготовлених кадрів, відсутністю на ряді підприємств високої дисципліни праці, підступами класових ворогів, які проникали на соціалістичні підприємства, тощо. Потрібна була величезна організаційно-політична робота партійних, господарських, громадських організацій з метою згуртування робітників у міцні трудові колективи, розгортання соціалістичного змагання, мобілізації мас на подолання труднощів.

Показу цієї багатогранної діяльності у працях з історії фабрик і заводів приділено чимало уваги. Однак, якщо не рахувати ряду спеціальних брошур, що аналізують цю діяльність²⁰, в інших виданнях вона, можна твердити, розкривається лише в найзагальнішій формі. Ювілейний характер багатьох збірок і брошур сказався в тому, що на їх сторінках про роботу партійних, профспілкових і комсомольських організацій розповідається у вигляді короткого звіту із зазначенням окремих фактів і цифр, які характеризують партійно-комсомольський прошарок, перебудову роботи партосередків тощо. І хоч самі собою ці дані становлять певний інтерес для вивчення діяльності партійних організацій на підприємствах у довоєнні роки, все ж не можна не відзначити, що ключова проблема історії робітничого класу — керівна роль Комуністичної партії — дістала в цій літературі неповне, поверхове висвітлення.

Основна частина змісту публікацій з історії фабрик і заводів присвячена трудовому ентузіазму робітничих колективів у роки перших п'ятирічок. Широко показана боротьба трудящих за дострокове введення до ладу нових гідроелектростанцій, заводів, шахт, за реконструкцію старих підприємств, розвиток раціоналізаторства та соцзмагання. Незважаючи на певний схематизм викладання матеріалу, тут все ж нерідко повідомляються дуже цікаві факти, вірні спостереження, глибокі узагальнюючі висновки щодо питань розвитку трудової активності робітників республіки. В цьому відношенні особливу цінність для дослідників мають книги про будівників Дніпрогесу, про Київську фабрику ім. Рози Люксембург, Одеську фабрику ім. Воробського, про передових робітників заводу ім. Дзержинського, будівників ХТЗ та ін.²¹

В окремих працях робиться спроба проаналізувати становлення соціалістичних форм праці, показати їх значення для розвитку творчої активності робітників. Подібний аналіз міститься, наприклад, у брошурі про харківську фабрику «Авторучка»,

¹⁸ Див., наприклад, Киевская трикотажная фабрика им. Розы Люксембург. Десять лет фабрики (1930—1940).

¹⁹ В. Морской. Завод Изотовых. (Дела и дни Сталинского металлургического завода), Харьков, 1934; Д. Демерджи. Мастера техники. Из опыта проведения Изотовского похода на заводе им. Петровского, Харьков — Днепропетровск, 1934; М. Маркир, И. Дубнов. В боях за трубы. Первый опыт борьбы за овладение техникой и проведение соцсхэкзамена на Днепропетровском трубопрокатном заводе им. Ленина. Харьков, 1934; И. Волошин. Детали большого опыта. ХЭМЗ — завод сплошной техникубы, Харьков, 1935; А. Солодякин, Г. Стусенко. Ю. Черный (горняки). Горловцы за технику, М., 1931; та ін.

²⁰ В. Мухин. Партійно-массовая работа на предприятиях. Опыт завода им. Петровского и Ленина, М.—Л., 1931; П. Заславский. Парторганы на крупных строительных. Достижения и просчеты парторганизации в борьбе за темпы 1929-1930 г. на основе изучения состояния 30 крупнейших строительных, М.—Л., 1931; Л. Талитт. Партійно-массовая работа на Харьковском тракторострое, М.—Л., 1931; Г. Новиков. Марксистско-ленинское воспитание на Днепропетровском строительстве, М., 1932.

²¹ Див. також: Е. Герасимов. Цифры энтузиазма. Борьба бетонщиков за 300 замесов, М., 1931; З. Потатуев, Н. Куповаев, Ф. Листопадов. Общественный буксир, М., 1931; С. Янтаров. Днепр работает на социализм (коллектив рабочих и ИТР, строителей и монтажников Днепрогэса им. Ленина), М., 1933; Юго ж. Великое историческое строительство, Харьков, 1934; В. С. Чаплинский. Раціоналізація і изобретательство на Днепрострое, М.—Л., 1932; М. Розенфельд. Победители не торжествуют. («Общественный буксир» шахты им. Артема и им. Октябрьской революции), М., 1930.

на якій завдяки освоєнню нової техніки та масовому розвитку змагання стало можливим круте піднесення продуктивності праці²².

Публікації з історії заводів і фабрик крім загальної характеристики розвитку змагання в робітничих колективах дають конкретні відомості про видатних зачинателів нових форм соціалістичної праці. Більш за все таких матеріалів у виданнях, присвячених зборам ударників, стахановським зльотам та іншим подібним подіям. Хвилюючі розповіді про героїв праці є в збірниках про Торецький машинобудівний завод, Нікополь-Марганцевський басейн, заводи ім. Держинського, ім. Комінтерна та ХТЗ²³. Чудовий матеріал такого роду знаходиться в збірниках про стахановців окремих підприємств, або ж цілих галузей промисловості²⁴. Такі відомості допомагають уточнити імена першопрохідників соцзмагання, повніше відтворити довоєнні віхи розвитку цього масового руху.

Історико-технічні брошури та збірники містять у собі матеріали про інтернаціональну дружбу та економічне співробітництво радянських республік. Так, наприклад, повідомляється про те, що обладнання для харківського турбогенераторного заводу виготовлялося трудівниками Москви та інших міст СРСР, а будівництво Дніпрогесу також здійснювалося зусиллями всієї радянської країни.

Другу групу публікацій розглядуваної серії становлять праці історико-нарисового плану. Таких праць з історії заводів і фабрик, шахт і новобудов України вишло в довоєнні роки близько трьох десятків²⁵. Всі вони також написані на основі практичного досвіду, знайомства з безпосередніми учасниками подій і тому надзвичайно багаті на фактичні дані про життя та героїку робітничого класу в роки будівництва соціалізму. Винятково цінною стороною нарисів є те, що в них показано процес зміни психології робітника, становлення його соціалістичної свідомості, його духовне зростання. Але хоч ці нариси як захоплюючі публіцистичні твори й мають досі велике виховне значення, з точки зору завдань історичної науки їх значимість не така велика. По-перше, вони менш, ніж твори згаданої раніше групи насичені науковими відомостями, по-друге, виклад ходу подій, згадування в них імен учасників не завжди можна вважати достовірними. Відомості, взяті з цих збірників, потребують звірки з іншими джерелами.

Третя група видань — технічні публікації. В них історична довідка про виникнення заводу, фабрики, про розвиток виробництва сполучається з даними про характер продукції, що випускається, про організацію праці, про трудові кадри тощо. Типовим прикладом тут може служити брошура В. О. Фесенка «130 років Луганського ливарного заводу»²⁶. Подібні видання були присвячені Дніпрогесу та деяким іншим підприємствам²⁷.

Нарешті слід згадати і про ту частину літератури, яка, хоч і не може бути віднесена до серії історії заводів і заводів, але тісно примикає до неї. Йдеться про ряд художніх творів, написаних на документальних, достовірних матеріалах з історії підприємств. Серед них слід в першу чергу згадати про книги самобутнього письменника, донецького шахтаря-комуніста К. Гудка-Єремеева «За уголь» (Москва — Ле-

²² Л. А. Булянский. Передовая фабрика, К., 1940.

²³ Комсомольцы Днепростроя, М.—Л., Знатные люди Торецкого машиностроительного завода им. Ворошилова, Дружковка, 1935; В. Хмара. Герои недр. Очерки о награжденных орденами шахтерах-ударниках, М., 1932; його ж. Свет и тени Ново-Голубовской стройки. Очерки об ударниках Ново-Голубовской шахты (Кадиевка), М., 1932; ХПЗ им. Коминтерна рапортует, М., 1932; О лучших людях Луганского паровозостроительного завода. (Сборник статей). Луганск, 1935; та ін.

²⁴ Стахановцы паровозостроения. Сборник, Ворошиловград, 1935; Стахановский сборник. Криворожский железорудный бассейн, Кривой Рог, 1935; Стахановцы Черноморья, Одесса, 1935; Стахановцы основной химии Украины, Харьков, 1936; Героини социалистичной праці. (Збірник матеріалів), К., 1936; Стахановцы литографии им. т. Держинского (сборник статей), Харьков, 1936; Стахановцы Держинки, Харьков — Днепропетровск, 1936; та ін.

²⁵ Донбасс ударный. Литературный сборник, М.—Л., 1930; А. В. Калинин. Атака под землей, М., 1931; Б. Розенман. Герои комсомольского батальона. М., 1931; Ю. Жуков. Хартракторстрой, М.—Л., 1931; И. Гершберг. Шахта Никиты Изотова, М., 1933; Марко Жерновский. Никопольский трубальщевальный завод, Харків, 1932; О. Л. Борзаківський. Ленінська фортеця. Дніпровський комбінат. Харків — Одеса, 1933; Лазаренко. Порт на Озівському морі, Харків — Одеса, 1939; Б. Борфін, І. Вольський. Соціалістичний велетень — Харківський тракторобуд, Харків, 1930; В. Марченко. Народження велетня, Харків, 1933; В. Мартинов. Шляхом перемог. Наш завод вчора і сьогодні. Нарис, Харків, 1932; Ф. Гладков. Письма о Днепрострое. Очерки, М., 1931; та ін.

²⁶ В. О. Фесенко. 130 років Луганського ливарного заводу, Луганск, 1930.

²⁷ И. Жигалко. Экономическое значение Днепростроя, М., 1929; В. Мазурин. Как родился Днепрострой (История различных проектов Днепростроя), М., 1929; М. Кальвари. Железный полуостров, Симферополь, 1930; та ін.

нинград, 1930), «Донбасс героический» (Москва, 1931). Остання книга дістала захоплену оцінку О. М. Горького, який писав, що «мовою Єремеева говорить не літератор, а передова людина робітничої маси, це — крик її революційного розуму й серця»²⁸.

На жаль, не всі художні твори, написані за матеріалами історії заводів, виявилися вдалими. Були видані й сірі, маловиразні книги та збірники. Різко негативно відгукнувся О. М. Горький, наприклад, про праці, випущені під грифом Всеукраїнської редакції «Історії заводів»²⁹.

Отже, в довоєнний період головним чином у 1931—1935 рр. на Україні видавалася значна література з історії підприємств. Вона тією чи іншою мірою висвітлює важливі рубежі історичного шляху становлення соціалістичної промисловості, формування радянського робітничого класу, створення та зміцнення трудових колективів. Історіографічне значення цієї літератури визначається насамперед тим, що на її сторінках знайшли відображення перші спроби нагромадження і узагальнення конкретного фактичного матеріалу з історії робітничого класу УРСР, вперше виявилось прагнення аналітично розглянути зміни в його структурі, праці та побуті, що сталися в умовах будівництва соціалізму. Конкретні факти, цінні відомості, живі свідчення ветеранів революції та соціалістичного будівництва — все це робить названі публікації корисним історичним джерелом. Велику цінність становлять і ілюстрації цих видань.

Водночас слід враховувати й те, що довоєнні праці з історії фабрик і заводів не позбавлені суттєвих недоліків, зумовлених як певним схематизмом у викладі матеріалу, так і некритичним ставленням деяких їхніх авторів до труднощів і помилок того часу. Ряд найважливіших питань, як наприклад суспільно-політична активність робітників, подання ними допомоги селянству в соціалістичному перетворенні сільського господарства, інтернаціональні зв'язки робітників України з трудящими капіталістичних країн взагалі не дістали висвітлення в згаданих працях. Втім ці та інші недоліки розглянутої літератури не заперечують її великої історіографічної цінності.

М. В. РІЗНИЦЬКА

²⁸ А. М. Горький и создание истории фабрик и заводов, стор. 198.

²⁹ Там же, стор. 233.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

**ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ
В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ***,
вид-во «Наукова думка», К., 1973, 244 с.

У творчій праці радянського народу, керованого Комуністичною партією, у вирішенні величезних завдань комуністичного будівництва та зміцнення оборонної могутності і міжнародного авторитету Радянської країни велике значення має братерська єдність багатонаціональної сім'ї народів СРСР, втілення в життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму. Проблеми розвитку національних відносин у радянському суспільстві присвячена рецензована книжка, написана групою філософів та істориків: В. Г. Антоненком, І. П. Головахою, Ф. Я. Горовським, А. І. Доронченковим, А. О. Єришевим, П. І. Косухою, Л. Ф. Лавровою, О. А. Макаренком та Ю. І. Римаренком.

В центрі уваги авторів — актуальні аспекти ленінського вчення з національного питання, співвідношення національного та інтернаціонального в теорії й практиці національно-державного будівництва в СРСР, роль пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в теоретичній і практичній діяльності партії, Радянської держави на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Питання про співвідношення національного і інтернаціонального вперше поставлено в «Маніфесті Комуністичної партії». В міру розвитку робітничого революційного руху воно набувало все більшого значення. Марксистсько-ленінський підхід до його розв'язання утверджувався в гострій боротьбі партії пролетаріату проти ідеології буржуазного і дрібнобуржуазного націоналізму, проти правопопартуністичних і ліво-сектантських перекурчень ленінського вчення з національного питання.

* Відповідальні редактори: доктор філософських наук І. П. Головаха, кандидат історичних наук А. І. Доронченков. Рецензенти: доктор історичних наук М. С. Багмет, кандидати філософських наук О. С. Онищенко, М. К. Іванова.

У своїй практичній діяльності, спрямованій на здійснення ленінської програми і політики з національного питання, Комуністична партія завжди виходила з істини, що націоналізм і національний егоїзм несумісні з соціалізмом, з інтересами широких трудящих мас.

Сказавши у вступі про велике історичне значення ленінського вчення про нації і національні відносини в процесі становлення нового соціалістичного суспільства, автори в першому розділі монографії детально висвітлюють питання, пов'язані з інтернаціональними і патріотичними завданнями робітничого класу, з проблемами пролетарського інтернаціоналізму і соціалістичного патріотизму в теоретичній діяльності КПРС на сучасному етапі. Пролетарський інтернаціоналізм розглядається в праці як ідеологія пролетаріату всіх націй, як специфічний тип відносин між національними загонами робітничого класу та їх політичними організаціями, заснованими на єдності дій і взаємодопомозі робітників різних націй у боротьбі проти всесвітнього капіталу (стор. 26). У книжці ґрунтовно проаналізовано, як виявляється суть пролетарського інтернаціоналізму у двох взаємозв'язаних сферах: внутрішній, що охоплює державний і суспільний розвиток соціалістичної країни, внутрішньодержавне розв'язання національного питання на основі ленінської національної політики, і зовнішній, що втілюється в рівноправних міждержавних відносинах країн соціалістичної співдружності, у спільній боротьбі за збереження і зміцнення соціалістичних завоювань та інтернаціональної єдності соціалістичної системи, у підтримці міжнародного робітничого та національно-визвольного руху народів світу (стор. 26—27). Тільки при інтернаціональній єдності пролетаріату, найтіснішій класовій солідарності, вчив В. І. Ленін, можлива перемога робітничого класу в окремій країні, можлива побудова соціалізму, виконання історичної місії пролетаріату.

У монографії детально висвітлено братерську співдружність українських і російських робітників у період спільної боротьби проти царизму і буржуазно-поміщицького гніту, а потім в роки соціалістичного і комуністичного будівництва. Ав-

тори проаналізували досвід національно-державного будівництва в СРСР, показали значення єдності інтернаціональних і національних завдань трудящих країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі. Значну увагу вони приділили розвиткові міжнародних відносин як між народами СРСР, так і між окремими країнами соціалістичної співдружності.

Розкриваючи діалектичну єдність інтернаціонального і національного в боротьбі робітничого класу соціалістичних країн, дослідники пишуть, що «національне — це конкретні форми боротьби робітничого класу та його союзників за соціалізм у даній країні, що випливають з конкретних національних умов», а «інтернаціональне в робітничому класі — правлячому класі соціалістичного суспільства — це те, що властиве робітничому класу всіх соціалістичних країн, незалежно від його расових чи національних особливостей» (стор. 36). Національне та інтернаціональне, таким чином, — це дві взаємозалежні сторони революційного процесу і формування соціалістичного суспільства.

Значний інтерес становлять ті місця книжки, де розкриваються поняття соціалістичного патріотизму та суті проблеми суверенітету, відмінності між національним (народним) і державним суверенітетом. Основним критерієм при визначенні патріотизму, суверенітету є класовий і конкретно історичний підхід до явищ суспільного життя.

Пролетарський інтернаціоналізм і соціалістичний патріотизм відіграють все зростаючу роль в сучасну епоху — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. В органічному поєднанні, діалектичній єдності вони благотворно впливають на процес революційного оновлення світу, успішне будівництво соціалізму й комунізму.

Яскравим прикладом втілення єдності національного і інтернаціонального в суспільному житті є розквіт соціалістичних націй на основі їх всебічного співробітництва і зближення. Цьому присвячений другий розділ.

Характеризуючи особливості національних відносин в СРСР на сучасному етапі, автори дійшли висновку, що інтернаціоналізація є матеріальною основою зближення націй, а зближення націй, будучи відносно самостійним явищем, об'єктивно сприяє поглибленню інтернаціоналізації (стор. 106). Автори розглядають при цьому різні форми соціалістичного зближення націй.

Привертає увагу розкриття авторами соціальних змін і розвитку національних відносин на Україні за роки Радянської влади, висвітлення спільного і особливого в процесі формування й подальшого розвитку української соціалістичної нації.

Значне місце у праці приділено характеристиці національних і інтернаціональних рис в матеріальному житті й культурі українського народу в період будівництва матеріально-технічної бази комунізму, з'я-

сування закономірностей дальшого зближення української соціалістичної нації з іншими соціалістичними націями нашої країни, взаємозбагачення їх культур.

Спіраючись на рішення й висновки XXIV з'їзду КПРС, автори розглядають комуністичне будівництво в СРСР під кутом зору забезпечення національних інтересів народів СРСР і виконання ними в лійкій інтернаціональній місії перед трудящими всього світу.

Окремий розділ монографії присвячений висвітленню проблем взаємозв'язку національного і інтернаціонального в духовній культурі соціалістичних націй, співвідношення загальнолюдських, класових і національних рис культури. Автори підкреслюють, що, незважаючи на різноманітність форм, за своїм змістом культури завжди носить класовий характер, що інтернаціональне в її змісті проявляє себе через національне. В книжці проаналізовано закономірності розвитку соціалістичної культури радянського народу — національної за формою, інтернаціональної за змістом, охарактеризовано процеси розквіту національних культур при соціалізмі, інтернаціоналізації соціалістичних культур радянських народів. Розглянуто також проблему єдності національного і інтернаціонального в радянській культурі у тісному взаємозв'язку з завданнями розвитку соціалістичної культури, з боротьбою проти буржуазного націоналізму, космополітизму і шовінізму, за торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Важливою складовою частиною виховання нової людини в нашій країні є інтернаціональне і патріотичне виховання трудящих. Це питання автори розглядають як необхідну передумову комуністичного будівництва в нашій країні. Головними факторами виховання в радянській людині рис патріота й інтернаціоналіста є наша соціалістична дійсність і цілеспрямована діяльність Комуністичної партії, Радянської держави.

Останній розділ книги присвячений критиці релігійних і буржуазно-націоналістичних концепцій інтернаціонального та національного. Автори зазначають, що в наш час захисниками релігії загострюються соціально-етичні питання, які вони вважають найменш вразливими для наукової критики. Справедливо вказується, що проблеми національних відносин, питання дружби народів, які займають особливе місце серед соціально-етичних проблем, до цього часу недостатньо привертати увагу атеїстів з точки зору критики релігійних догм і поглядів. Відомо, що релігія як форма суспільної свідомості тісно переплітається з націоналізмом, шовінізмом, расизмом. Реакційні служителі релігійних культів у капіталістичних країнах виправдовують національне гноблення, расову дискримінацію, розпалюють міжнародну ворожнечу, всіляко підтримують владу імперіалістичних монополій. Дослідники показують шовіністичний характер іудаїзму, ісламу,

розкривають ієзуїтські концепції різних християнських течій.

Перекручення процесів суспільного розвитку, метафізичне протиставлення національного і інтернаціонального розглядаються авторами на прикладі концепцій українського буржуазного націоналізму, який виступав і продовжує виступати як противник пролетарського інтернаціоналізму, дружби трудящих різних народів. У книжці характеризуються теоретичні основи українського буржуазного націоналізму, зокрема, розглядаються такі його риси, як ідеалізм та індивідуалізм, проповідь расизму і різних псевдотеорій нації. Критика цих поглядів і «теорій» наведена на прикладі найновіших модифікацій українського буржуазного націоналізму, зокрема, писанини Д. Донцова — престарілого апостола українського націоналізму, антинародна суть якого залишається незмінною.

На жаль, окремі частини праці (наприклад, підрозділ про зближення соціаліс-

тичних націй) страждають відсутністю глибокого аналізу нових фактів і явищ в сучасному суспільному житті. Слід вказати й на те, що автори часто дають визначення суспільно-політичних явищ без достатньої аргументації, трапляються нечіткі формулювання, редакційні огріхи.

Цінність книжки в тому, що в ній на великому фактичному матеріалі всебічно розглянуто проблеми співвідношення національного і інтернаціонального в соціалістичному суспільстві, показано теоретичне й практичне значення боротьби Комуністичної партії за послідовне здійснення ленінської національної політики, розкрито велику роль виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Рецензована книжка буде добрим посібником для працівників ідеологічного фронту і стане в пригоді широкому колу читачів.

А. В. Лихолат

ЗА МУЖНІСТЬ І ВІДВАГУ.

Документальні розповіді про полтавців — Героїв Радянського Союзу*, вид-во «Прапор», Харків, 1973, 354 с. з іл.

У рецензованому виданні, яке присвячене 50-річчю утворення СРСР, йдеться про мешканців Полтавської області — Героїв Радянського Союзу.

Збірник документальних розповідей відкривається змістовним вступом кандидата історичних наук М. М. Губерського; в ньому він наголосує на тому, що представники всіх націй і народностей нашої Вітчизни самовіддано боролися зі зброєю в руках проти спільного ворога, здійснюючи в ім'я перемоги безсмертні подвиги.

Про масовий героїзм радянських людей у дні Великої Вітчизняної війни свідчить той факт, що 11 603 воїнам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу, а 105 бійців цього звання удостоєні двічі.

Серед Героїв Радянського Союзу — 8160 росіян, 2069 українців, 309 білорусів, 161 татарин, 108 євреїв, 96 казахів, 90 грузинів, 90 вірменів, 69 узбеків, 61 мордвин, 44 чуваші, 43 азербайджанці, 39 башкирів, 32 осетини, 18 марійців, 15 литовців, 14 таджиків, 13 латишів, 12 киргизів, 9 карелів, 9 естонців, 6 адигейців, 5 абхазців, 3 якути.

Імена радянських бійців, які самовіддано боролися проти ненавистного ворога, з любов'ю і гордістю шанує наш народ. Про них написано багато творів мистецтва, віршів, пісень, оповідань, повістей тощо.

У роки Вітчизняної війни у складі частин Радянської Армії воювали й уро-

дженці Полтавщини — 76 тис. чол; 2500 комуністів і комсомольців були політбійцями діючої армії. На тимчасово окупованій території області діяло багато партизанських загонів, підпільний обком партії, 44 райкоми і 120 первинних партійних організацій.

За мужність і відвагу, проявлені в боях проти фашистських загарбників, тисячі уродженців Полтавської області нагороджені орденами і медалями. 205 чол., які особливо відзначилися в боях за Батьківщину, удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а льотчиком Михайлу Захаровичу Бондаренку і Івану Никифоровичу Степаненку, командиром партизанського з'єднання Сидору Артемовичу Ковпаку, командуючому 6-ю гвардійською танковою армією Андрію Григоровичу Кравченку це звання присвоєно двічі. 35 воїнам-полтавчанам звання Героя Радянського Союзу присвоєно посмертно.

У рецензованому виданні вміщено 233 документальні розповіді про Героїв Радянського Союзу з Полтавської області (за старим адмінподілом), а також про тих, хто тут раніше жив і працював, або живе і працює нині. У прославленій плеяді воїнів-героїв — 88 піхотинців, 55 льотчиків, 36 танкістів, 35 артилеристів, 5 моряків, 5 саперів, 4 зв'язківці, кавалеристи, партизани, підпільники. Знаменно, що серед них — понад 200 комуністів, причому більшість з них вступила до лав Комуністичної партії у суворі роки війни.

Серед Героїв Радянського Союзу — полтавчан — 22 генерали, 158 офіцерів, 40 сержантів і 13 рядових бійців. Деяко ще продовжує службу в лавах Збройних Сил СРСР, частина — на мирному фронті.

Цінність рецензованого видання полягає, насамперед, у тому, що в ньому подається узагальнюючий матеріал про Ге-

* Авторський колектив: В. С. Дмитренко та ін. За редакцією і з передмовою М. М. Губерського.

роїв Радянського Союзу, змальовуються їх подвиги.

Говорячи про позитивні риси книжки, варто сказати й про її недоліки, подекуди дуже серйозні. Часто неправильно вживається військова термінологія, особливо такі поняття, як «битва», «операція», «бій» (стор. 6, 173, 187, 345). На стор. 62 говориться, що І. В. Борщик був «командиром батареї 239-го матеріального полку», але таких полків у Радянській армії ніколи не було, а на стор. 65 автори написали, що І. І. Бронєць — «механік-водій, командир танкового взводу». Цікаво, як одночасно можна керувати танком і очолювати взвод? У ряді випадків дослідники не зазначають військових звань і посад Героїв Радянського Союзу.

На стор. 245 йдеться про командира кулеметного взводу стрілецького батальйону С. Т. Приходька, а поруч подається фото льотчика. На стор. 247 розповідається про старшого лейтенанта М. Є. П'ятикопе, а поруч — його фото, коли він ще був старшиною. Якщо автори не мали останніх фотографій Героїв, то треба б було у підтекстах зазначити це.

Особливо серйозним недоліком є те, що перелічені не всі Герої Радянського Союзу з Полтавської області. Наприклад, нічого не сказано про командуючого 47-ю армією генерал-лейтенанта Андрія Григоровича Корзуна, який загинув у боях за м. Галяч у вересні 1943 р. Не згадуються П. Ю. Атаманський, О. Д. Барвінський, А. І. Єфімов, І. П. Мартиненко, А. Д. Торопов, О. Галуган та ін., про яких, до речі, докладно сказано в томі «Полтавська область»¹.

¹ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область, К., 1967.

В експозиції Державного музею історії Полтавської битви серед Героїв Радянського Союзу перелічуються прізвища С. С. Гайдаренка, М. А. Завірюхи та інших бійців, на яких у книжці немає ні натяку.

У рецензованому виданні і у томі «Полтавська область» подаються різні ініціали одних й тих же осіб. І незрозуміло, де ж правильно. Так, наприклад, у книжці «За мужність і відвагу» трапляються прізвища Героїв Радянського Союзу: О. І. Бідненко (стор. 51), а в томі «Полтавська область» — О. І. Біденко (стор. 810); І. Є. Гавриш (стор. 83) — І. І. Гавриш (стор. 741); В. В. Федоренко (стор. 310) — В. О. Федоренко (стор. 261); Д. Ф. Петренко (стор. 235) — Д. С. Петренко (стор. 461); Ф. П. Кривенко (стор. 156) — Ф. К. Кривенко (стор. 729).

В зазначених виданнях є також суперечливі дані про деякі населенні пункти, де народилися чи жили Герої Радянського Союзу. Наприклад, у рецензованій книжці на стор. 160 говориться, що Г. І. Кулик народився у с. Дудники, а на стор. 163 — в с. Парасковівка; в одному місці повідомляється, що с. Дудники переіменовано в с. Куликівку, а в іншому — Парасковізку. На стор. 168 говориться, що В. Г. Лазоренко живе в Миргороді, а на стор. 169 — у с. Шахворостівці тощо. Такі помилки не припустимі: адже дехто з авторів брав участь у створенні обох видань.

У цілому ж книжка «За мужність і відвагу» становить значний інтерес для істориків, пропагандистів, молоді й військових

О. Т. Єршов

І. П. ПОЛИЩУК. СПАДКОЄМНІСТЬ І ВЗАЄМОВПЛИВ КУЛЬТУР,

Видавництво Київського державного
університету,
К., 1972, 206 с.

Важливим завданням суспільствознавства, зокрема історичної науки, є всебічне вивчення різних процесів, що характеризують взаємовплив, взаємозбагачення і взаємопроникнення культур різних народів і країн. Дослідженню цих процесів та спадкоємності в розвитку духовної культури присвячена рецензована книжка.

Проблема спадкоємності та взаємовпливу культур характеризується гострою актуальністю і має багато важливих у теоретичному і практичному відношенні аспектів. Це автор переконливо доводить у вступі. «Марксизм-ленінізм розглядає розвиток людського суспільства і світової культури як об'єктивний, закономірний

процес, який відбувається по висхідній лінії. Чи могло досягти людське суспільство сучасного прогресу, якби не було спадкоємності в розвитку продуктивних сил і духовної культури? Аналіз розвитку історії матеріальної і духовної культури дає підстави відповісти на це питання «заперечно» (стор. 9). Подібно до того, як в живій природі генетичний код зв'язує покоління організмів, забезпечуючи безперервність розвитку й удосконалення видів, так у суспільстві тільки спадкоємність у розвитку культури забезпечує формування, вдосконалення і збереження соціальної програми наслідування, завдяки чому історичний розвиток є об'єктивним і безперервним. Наслідки соціального прогресу, його успіхи не закріплюються в генетичному спадковому коді людей і можуть зберігатися, складаючи структуру соціальної програми наслідування, тільки на основі спадкоємності. Таке діалектико-матеріалістичне розуміння ролі спадкоємності в історії суспільства і є для автора вихідним

методологічним принципом її дослідження на великому фактичному матеріалі, на історичному досвіді нашої країни та країн народної демократії.

У доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» Л. І. Брежнев підкреслював, що величчі успіхи нашої держави за роки її існування досягнуті тільки завдяки постійно зростаючому взаємовпливові і взаємозбагаченню братніх культур народів нашої країни. Своім історичним досвідом ми показали всьому світові, до якого рівня може піднятися розвиток національних культур в умовах їх рівності і вільного розвитку на ґрунті пролетарського інтернаціоналізму. Вивчення історичного досвіду розвитку багатонаціональної соціалістичної культури радянського народу доводить незаперечні переваги соціалізму, який забезпечує необмежений простір культурного прогресу. У праці І. П. Поліщук показує значення цього історичного досвіду, аналізує процеси взаємопроникнення і взаємозбагачення культур народів соціалістичних країн, показує, як внаслідок миролюбної зовнішньої політики, що ґрунтується на ленінській політиці мирного співіснування країн з різними соціально-політичними системами, зміцнюються культурні зв'язки радянського народу з народами капіталістичних країн та країн «третього світу».

Книжка відкривається розділом, в якому досліджуються принципи вивчення духовної культури, висунуті основоположниками матеріалістичного вчення про суспільство. Особливу увагу автор приділяє ідеям В. І. Леніна про історичний, класово-партійний підхід до аналізу культурного прогресу і його закономірностей. У розділі послідовно аналізуються принципи історизму, партійності, класовості, спадкоємності. Головними, що визначають інші методологічні принципи дослідження різноманітних явищ і процесів культури, автор цілком правомірно вважає історизм і партійність у підході до них і в їх оцінці.

Історичний підхід до суспільних явищ повинен узгоджуватися з принципом партійності, який дозволяє визначити соціальне місце конкретного явища культури, зрозуміти значення боротьби протилежних класових тенденцій у розвитку духовного життя суспільства. Автор піддає гострій критиці позицію буржуазного об'єктивізму щодо культурного розвитку, розкриває об'єктивну основу непримиренності боротьби пролетарської, соціалістичної та буржуазної культур.

Аналізуючи висхідні методологічні принципи дослідження духовної культури, І. П. Поліщук торкається цілої низки цікавих і теоретичного боку питань, дає оригінальні тлумачення ряду понять соціології. Так, зін звертає увагу на складність такого явища, як «духовна культура буржуазного суспільства» (стор. 21), протестує проти прощеного її тлумачення, як нібито абсолютно реакційної у всіх елементах, по-

казує внутрішню суперечливість культурного життя капіталістичного світу, розкриває наявність антагоністичних тенденцій у ньому. Ставить інтерес і критичний аналіз сучасної буржуазної теорії «деідеологізації» культури — засобу затушовування класового, партійного характеру буржуазної культури.

Аналіз теоретичних аспектів дослідження проблеми спадкоємності й взаємовпливу культур здійснюється у книжці на великому історичному матеріалі, зокрема вітчизняному.

Дотримуючись принципу спадкоємності на ділі, автор присвячує спеціальний розділ висвітленню поглядів російських і українських революціонерів-демократів на роль спадкоємності у розвитку культури. Революціонери-демократи, які у домарксистській соціології найближче підійшли до матеріалістичного розуміння історії, дали звірець ощадливого ставлення до культурних надбавь минулого і приділяли багато уваги дослідженню спадкоємності у духовному розвитку суспільства. У праці широко показаний взаємний вплив братніх російської і української культур в їх історичному розвитку, нерозривна єдність і глибока спорідненість російського і українського революційного демократизму, їх значення для розвитку світової культури та утвердження нової соціалістичної культури в нашій країні. Проте, на наш погляд, автор захоплюється загальним аналізом соціологічних та історичних поглядів російських і українських революціонерів-демократів і не зосереджує головної уваги на їх поглядах щодо спадкоємності і взаємовпливу культур різних народів. Крім того, український революційний демократизм в книжці обмежено лише поглядами Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського і внаслідок цього представлений у дещо збідненому вигляді.

Аналіз проблем, яких торкнувся автор видання, був би значно повнішим, коли б висвітленню вчення марксизму-ленінізму на спадкоємність і взаємовплив культур був присвячений окремих розділ, хоч зміст його значною мірою розкритий у першому розділі. Добре було б показати це вчення в історичному аспекті, як і погляди революціонерів-демократів.

Безперечний інтерес у читача викличе третій розділ, в якому розкривається теорія й історія культурної революції в нашій країні, її всесвітньо-історичне значення в епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму та комунізму. Автор зміг на великому історичному матеріалі довести, що спадкоємність і взаємовплив у розвитку радянської багатонаціональної культури, характер культурного будівництва після Великого Жовтня визначалися самою природою соціалістичного економічного і суспільно-політичного ладу. Соціалістична культура — якісно новий, вищий щабель духовного прогресу людства, наслідок революційної ломки старого і ра-

зом з тим логічне закономірне продовження всього кращого, що створило людство протягом попередніх епох (стор. 82).

Після другої світової війни почали складатися і набирають все більшої історичної ваги нові закономірності, нові риси спадкоємності і взаємовпливу різних національних культур народів, що стали на шлях соціалізму. Їм у книжці присвячується IV розділ.

Використовуючи великий фактичний матеріал, автор показує, як склалися, зміцніли і розвиваються культурні зв'язки радянського, зокрема українського, народів з народами Болгарії та НДР. Історик розкриває роль радянського досвіду культурної революції в духовному розквіті народів Болгарії і НДР, специфіку культурної революції в цих країнах. На жаль, взаємозбагачення культур соціалістичних країн розкривається автором тільки на довіді духовного обміну СРСР з Болгарією і НДР, тому картина виявляється далеко не повною.

Відомо, що невід'ємним елементом теорії, політики і практики мирного співіснування країн з різним суспільно-політичним ладом є зміцнення культурного обміну разом з непримиренною боротьбою проти буржуазної ідеології. Неухильно й послідовно проводячи в життя політику мирного співіснування, Радянський уряд і КПРС докладають постійних зусиль до поліпшення всебічних відносин з народами капіталістичних країн. На квітневому Пленумі ЦК КПРС (1973 р.) у своїй промові про зовнішню політику Радянського Союзу після XXIV з'їзду КПРС Л. І. Брежнев поставив невідкладне завдання: всемірно розширювати економічні, наукові й культурні зв'язки нашої країни з народами капіталістичних країн різних континентів світу. В цьому плані за роки свого існування СРСР досяг значних успіхів. Про все це йдеться у рецензованій книжці.

У V розділі розповідається про історичні традиції культурних зв'язків, їх розвиток за часів Радянської влади і, особливо, у повоєнні роки й тепер між СРСР і Францією, Канадою та Японією. Автор наголошує саме на цих країнах; вони репрезентують різні континенти, є високорозвинутими і з ними відбувається особливо активний і плідний культурний обмін. Розділ містить дуже цікавий фактичний ма-

теріал. Тут показано, наскільки важливі для духовного прогресу різних народів постійні й всебічні культурні контакти, особливо в сучасну добу.

В останньому (VI) розділі досліджується вплив соціалістичної культури на прогресивні культури країн, що розвиваються (активний зв'язок і співробітництво у нас існує більше як з 40 такими країнами). У свій час В. І. Ленін вказував: «Ми всіх зусиль докладемо, щоб з монголами, персами, індійцями, єгиптянами зблизитись і злитись, ми вважаємо за свій обов'язок і свій інтерес зробити це, бо інакше соціалізм в Європі буде *нетривкий*. Ми постараємось подати цим відсталім і пригнобленим, більш ніж ми, народам «безкорисливу культурну допомогу»... тобто допомогти їм перейти... до полегшення праці, до демократії, до соціалізму»¹. Протягом всієї історії радянський народ свято виконує цей ленінський заповіт, подаючи всебічну допомогу народам, що стали на шлях самостійного розвитку. В книжці показується вплив нашої соціалістичної культури на духовний прогрес колись відсталих народів, різні шляхи і засоби взаємовпливу культур, його постійне зростання на користь прогресу культури всього людства.

Рецензована праця вносить певний вклад у висвітлення і розробку однієї з найважливіших проблем культурного прогресу. Зміст її незаперечно доводить справедливість думки автора про те, що «неможливо, мабуть, знайти місця на земній кулі, куди б не сягнула радянська культура, де б не побували повпреди радянської науки, де б не читали радянських книжок, не захоплювалися радянськими кінофільмами, де б у радянських людей не з'явилися вірні друзі і колеги в галузі прогресивного мистецтва» (стор. 198).

Книжка І. П. Поліщука «Спадкоємність і взаємовплив культур» справляє враження цілісного, завершеного дослідження. Написана в історико-соціологічному плані, теоретична по суті, праця становить безперечний інтерес не тільки для фахівців з проблем культури, а й для широкого кола читачів.

В. Ф. Безпальчий

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 115.

ХРЕСТОМАТІЯ З КУРСУ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА *

вид-во «Радянська школа», К., 1972, 200 с.

З 1968 р. «Радянська школа» випускає у світ «Бібліотеку вчителя історії та суспільствознавства», що складається з таких розділів: Методична література; На-

* Упорядники І. М. Скрипкін і Ф. К. Ковальчук.

рисні з історії; Хрестоматії; Книги для читання; Ілюстративні матеріали. Значною частиною цих видань вже користуються вчителі республіки.

На допомогу суспільствознавцям у 1972 р. вийшла рецензована Хрестоматія, яка значно відрізняється від попередніх видань (1965 і 1967 рр.) як за змістом, так і за структурою. І. М. Скрипкін і Ф. К. Ковальчук врахували світоглядну спрямованість суспільствознавства як уза-

гальноюючого і підсумовуючого курсу. На уроках учні одержують відомості з марксистсько-ленінської філософії, політичної економії та наукового комунізму, узагальнюють і систематизують знання з природничих і гуманітарних предметів, набувають навичок орієнтування у найважливіших питаннях політики Комуністичної партії і Радянської держави, розвитку світового комуністичного і робітничого руху.

Враховуючи це, упорядники включили до книги висловлювання класиків марксизму-ленінізму, уривки з партійних документів з питань, що вивчаються в курсі суспільствознавства у середній школі. Так, питанням виникнення і розвитку марксизму присвячені уривки з праць К. Маркса «Післяслово до другого видання I тому «Капіталу», Ф. Енгельса «Людвиг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», В. І. Леніна «Три джерела і три складові частини марксизму», «Фрідріх Енгельс», а також з Тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», що характеризують великого Леніна як політичного діяча нового типу, засновника пролетарської партії нового типу, розкривають його роль у розвитку марксизму.

Значне місце відводиться матеріалам та документам з історії Української РСР.

Хрестоматія розрахована на викладачів, але з успіхом може бути використана і учнями під час занять і самостійної роботи у навчальному кабінеті. Видання складається з чотирьох розділів, що відповідають темам програми курсу з суспільствознавства. Це дуже зручно для користування.

Значна увага у книжці приділена розкриттю таких важливих світоглядних питань, як спосіб виробництва — матеріальна основа життя суспільства, розвиток і зміна суспільно-економічних формацій — об'єктивний і закономірний процес, марксистсько-ленінське вчення про класи і державу, соціалістична революція, історичні форми спільності людей тощо. Зокрема, упорядники наводять висловлювання К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про рід, плем'я, народність, націю, суть пролетарського інтернаціоналізму та буржуазного націоналізму.

У хрестоматії широко використано окремі положення Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, Конституції (основного закону) Союзу Радянських Со-

ціалістичних Республік, матеріали партійних з'їздів, примірний Статут колгоспу, окремі положення радянських законів (Закон СРСР про загальний військовий обов'язок, Основи Законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР та ін.).

Характеризуючи економічні, політичні та соціальні процеси у період переростання соціалізму в комунізм у нашій країні, автори широко залучають матеріали XXIV з'їзду КПРС, міжнародних нарад представників комуністичних і робітничих партій у Москві (1960, 1969 рр.), Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», уривки з доповідей і промов Л. І. Брежнєва.

Значне місце в хрестоматії відведено висвітленню керівної і спрямовуючої ролі КПРС в житті радянського суспільства, питанням комуністичного виховання підростаючого покоління тощо.

Однак слід відзначити дещо нерівномірний розподіл матеріалу за окремими розділами. На наш погляд, варто було б розширити розділ «Соціалізм і комунізм — дві фази єдиної комуністичної формації», присвячений центральній темі курсу суспільствознавства, більше використати матеріали партійних з'їздів, постанови партії та уряду, теоретичну спадщину видатних партійних та державних діячів. Шкода, що, добираючи матеріал про виховання людини нашого, сучасного суспільства, упорядники не використали висловлювання М. І. Калініна, Н. К. Крупської, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та інших видатних педагогів.

Під час обговорення хрестоматії вчителі висловили побажання включити до книги методичні рекомендації для викладачів, стилі анотації на окремі праці класиків марксизму-ленінізму, партійні документи тощо. Незважаючи на деякі прогалини, «Хрестоматія з курсу суспільствознавства» заслуговує позитивної оцінки. Вона допоможе піднести теоретичний рівень викладання курсу, сприятиме більш систематичному вивченню творів класиків марксизму-ленінізму, партійних документів. Цим самим активізуватиметься навчальний процес.

Д. І. Румянцова

БОЕВОЕ СОДРУЖЕСТВО СОВЕТСКОГО И ПОЛЬСКОГО НАРОДОВ*,

изд-во «Мысль», М., 1973, 277 с.

Радянсько-польське співробітництво здобуло яскравий вираз, зокрема, у визвольній місії Радянської Армії, сприятній Со-

юзу РСР у створенні та зміцненні Війська Польського, спільних бойових операціях радянських і польських воїнів, у підтрим-

* Редколлегія: П. А. Жилин (головний редактор), А. В. Антосяк, И. М. Игнатенко, И. И. Костюшко, В. Г. Маркевич, В. С. Парсиданова.

ці зусилля польського народу, спрямованих на будівництво народно-демократичної держави і повернення Польщі її одвічних західних та північних земель. «Народи наших країн, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев на урочистому мітингу у Варшаві в квітні 1965 р., — свято виконали зобов'язання, взяті на себе в ті незабутні дні, коли героїчні воїни Радянської Армії і Війська Польського разом вели завершальні переможні бої проти гітлерівських загарбників»¹.

Проблема радянсько-польської бойової співдружності в роки другої світової війни, яка має велике наукове і політичне значення, вже привертала увагу історичної науки. Як у Радянському Союзі, так і в Польській Народній Республіці опубліковано значну кількість праць, в яких тією чи іншою мірою висвітлюються або зачіпаються ця проблема, окремі її питання. Проте внаслідок недостатньої розробки проблеми в деяких працях зустрічаються фактичні неточності або недостатньо обґрунтовані положення.

Тим-то слід всіляко вітати вихід у світ рецензованого збірника статей, підготовленого Інститутом воєнної історії Міністерства оборони СРСР та Інститутом слов'янознавства і балканістики АН СРСР на основі матеріалів наукової сесії Комісії істориків СРСР і ПНР (згадана сесія відбулася в липні 1969 р. у Мінську). Поява цього збірника важлива тим, що він був виданий напередодні 30-річчя народного Війська Польського, яке було урочисто відзначене в народній Польщі, а також у Радянському Союзі 12 жовтня 1973 р.

Всього в збірнику опубліковано 22 статті, з них 14 належать перу радянських дослідників, решта — польським історикам.

Перші три статті (автори П. А. Жилін, Н. В. Каменська і А. В. Антосяк) присвячені загальним питанням.

П. А. Жилін у своїй статті «Народна Польща в боротьбі за побудову соціалізму» в загальних рисах висвітлює успіхи соціалістичного будівництва в братній країні, в той же час зупиняється на деяких питаннях бойового співробітництва радянського і польського народів. Так, він вказує, що уряд СРСР, високо оцінюючи дії Війська Польського на фронтах Великої Вітчизняної війни, нагородив радянськими орденами понад 5 тис. польських воїнів, 29 польських з'єднань і частин. Успіхи багатьох з цих формувань 13 раз відзначались у наказах Верховного Головнокомандуючого Збройними Силами нашої Батьківщини (стор. 10).

В статті А. В. Антосяка «Інтернаціональний подвиг Радянського Союзу і його Збройних Сил у боротьбі проти фашизму» наводиться чимало узагальнюючих даних. З неї читач дізнається, що з допомогою СРСР на нашій території були ство-

речі, оснащені радянським озброєнням і навчені польська армія, чехословацький корпус, дві румунські піхотні добровільні дивізії, піхотна і танкова югославські бригади, два югославських і французький авіаційні полки. Загальна чисельність усіх цих формувань наприкінці війни досягла 555 тис. чол. (стор. 34).

Дорогою ціною заплатив СРСР за визволення народів Європи від фашизму. Зокрема, за визволення Польщі віддали своє життя 600 тис. радянських воїнів, Чехословаччини — понад 140 тис., Угорщини — стільки ж, Румунії — 69 тис., Австрії — 26 тис., на території Німеччини загинуло більше 102 тис. чол. Безсмертний інтернаціональний подвиг Радянської Армії викликав у народів світу ширі почуття подяки. Про це свідчить хоч би той факт, що понад 36 тис. радянських воїнів одержали польські нагороди (стор. 36).

У статті Н. В. Каменської йдеться про основні напрямки радянсько-польського співробітництва у післявоєнний період в таких галузях, як політична, економічна, науково-технічна і культурна. В хронологічному відношенні дана стаття виходить за рамки збірника, що розглядається.

Ціла група статей (шість) стосується співробітництва армій обох народів на полі бою. З них найбільш узагальнюючий характер має стаття В. Г. Маркевича «Спільні бойові дії Радянської Армії та Війська Польського в операціях по визволенню Польщі». В ній проводиться правдива думка, що визвольний похід Збройних Сил СРСР цілком і повністю відповідав корінним інтересам польського народу, злився з його боротьбою за національне і соціальне визволення. З боку Радянського Союзу у визволенні Польщі брали участь війська 5 фронтів, 29 загальновійськових, 5 танкових і 6 повітряних армій, 13 окремих танкових та механізованих і 7 кавалерійських корпусів, 6 артилерійських корпусів прориву з резерву Верховного Головнокомандування, не рахуючи великої кількості спеціальних частин і з'єднань, а також військ ППО (стор. 90).

Наприкінці другої світової війни мола польська народно-демократична держава мала в своєму розпорядженні сильне Військо Польське (400 тис. чол.). В його складі перебували дві загальновійськові армії, один танковий і один авіаційний корпуси, 15 піхотних (у тому числі одна газчальна), 5 артилерійських, 4 авіаційних дивізій, кавалерійська, мотострілецька, 4 танкові, одна мінометна, 12 артилерійських, 4 інженерно-саперних бригади та інші загальновійськові і спеціальні частини та підрозділи (стор. 96—97).

В операціях по визволенню Польщі воїни Радянської Армії проявили високу бойову майстерність, відвагу і героїзм. Близько 1460 чол. були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу (стор. 102).

«Братерство зброї між народним Вій-

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 98.

ськом Польським і Радянською Армією у війні проти гітлерівської Німеччини — така назва статті К. Собчака і В. Юргелевича. В ній говориться, що радянська економіка забезпечила польські формування першокласним як на той час озброєнням. Військо Польське одержало близько 700 тис. гвинтівків і автоматів, 15 тис. кулеметів, 3,5 тис. гармат, більше 1 тис. танків, 1,2 тис. літаків, 18 тис. автомашин, інженерно-саперну техніку, засоби зв'язку, хімічне, медичне забезпечення і бойову техніку для інших родів військ та служб (стор. 119—120). Крім того, обмундирування і постачання продовольством та частково фінансування Війська Польського в основному забезпечувалося Радянським Союзом. У польську армію було направлено близько 20 тис. радянських командирів та інструкторів.

У статтях Г. А. Колтунова і Е. Кравчика висвітлюється бойове хрещення дивізії імені Тадеуша Костюшка під Леніно, містечком у Горечькому районі Могильовської області в Білорусії. Мета цієї операції полягала в тому, щоб скувати якомога більше сил противника і тим самим забезпечити наступ наших військ на київському напрямку, де восени 1943 р. Радянська Армія завдала ворогу головний удар.

Протягом дводенних боїв — 12 і 13 жовтня — дивізія з честю виконала перше бойове завдання, в зв'язку з чим Радянський уряд нагородив орденами і медалями 242 учасники битви, а трьом з них присвоїв звання Героя Радянського Союзу (стор. 135). Водночас слід відзначити, що і сама дивізія зазнала значних втрат: 502 чол. було вбито, 1176 — поранено і 663 — пропали без вісті, що становило майже чверть особового складу частини (стор. 144). Зважаючи на це, радянське командування вивело дивізію в другий ешелон армії.

І хоча бойові дії під Леніно, масштаб яких був невеликий, не могли вирішальним чином вплинути на розгортання подій на радянсько-німецькому фронті, все ж вони мали величезне політичне значення. Битва під Леніно стала поворотним пунктом в історії створення Війська Польського, днем його народження. На головному фронті другої світової війни з'явилося перше польське з'єднання, яке символізувало собою братерську історичну спільність у долі народів СРСР і Польщі.

Серед битв, де пліч-о-пліч воювали радянські та польські солдати й офіцери, запам'яталися події під Леніно і Берлінська битва, якій і присвячена стаття С. Комарницького. Як свідчить автор, у цій битві брали участь 185 тис. польських воїнів, ділячи більше 3 тис. гармат і мінометів, 508 танків і самохідних установок, 320 бойових літаків (стор. 155).

Роль офіцерів Радянської Армії у формуванні та бойовій підготовці перших польських авіаційних частин висвітлює Л. О. Любимський. Відомо, що бойові дії польських ВПС почалися 23 серпня 1944 р. і

закінчилися в останній день війни під Берліном. Перші польські авіаційні полки, які поклали початок військовій авіації країни і в створенні яких вирішальну роль відіграли радянські льотчики, мали почесні найменування «Варшава» і «Краків». Слідом за ними був сформований і третій штурмовий авіаполк.

Третя частина збірника (сім статей) стосується питань бойового співробітництва радянських і польських партизанів. З статті І. С. Кравченка «Інтернаціональний характер радянської партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни», довідуємося, що в окупованих гітлерівцями областях і краях Російської Федерації діяли понад 266 тис. партизанів, на Україні — більше 220 тис. партизанів і 34 тис. підпільників, у Білорусії — понад 370 тис. партизанів і 70 тис. підпільників. Цікаво, що в рядах партизанів Білорусії налічувалося близько 3 тис. поляків. Щодо України, то тут діяли понад 5 тис. поляків (стор. 165—167).

Різні питання співдружності радянських і польських партизанів у боротьбі за визволення Східної Польщі розглядаються в статті М. І. Семиряги. Зокрема, в ній висвітлюється діяльність Українського штабу партизанського руху, який відіграв особливо велику роль у безпосередньому оперативному керівництві партизанською і розвідувальною діяльністю радянських людей на території Польщі. В статті говориться також про роботу Білоруського, Центрального і Польського штабів партизанського руху. За неповними даними, всього в польському партизанському русі до весни 1944 р. брало участь близько 7 тис. радянських громадян (стор. 206).

На місцевому матеріалі побудовані статті Е. Ф. Язикович та І. Г. Шубітідзе, в яких висвітлюється спільна боротьба радянських і польських антифашистів на території Білорусії, П. Ф. Штараса (про участь поляків у русі Опору в Литві) та І. М. Бречака «Польські патріоти в партизанському русі на Україні». В. С. Парсаданова аналізує ідейно-політичну роботу Польської робітничої партії в Гвардії людодів та Армії людодів.

Ю. Собесяк, В. Тушинський і М. Юхевич розповідають про різні форми співробітництва польського руху Опору з Радянською Армією. Певну увагу приділяють вони, як і М. Вільк, розкриттю допомоги, що їй стихійно подавало цивільне польське населення радянським військовим частинам у ході визволення Польщі. Це питання залишається мало дослідженим в історичній науці.

Окрема група статей охоплює питання зовнішньої політики (І. І. Костюшко «Політика Радянського Союзу щодо Польщі в період Великої Вітчизняної війни», В. Т. Ковальський «Генезис польсько-радянського союзу», М. Маліновський «Роль Польської робітничої партії у формуванні нових польсько-радянських відносин» і

Е. Басінський «Позиція СРСР щодо ревіндикації польських західних і північних земель».

Рецензована праця в цілому викликає значний інтерес і в багатьох відношеннях розширює та поглиблює наші знання з проблеми радянсько-польського співробітництва в роки другої світової війни.

Заслугує схвалення ініціатива видавництва «Мисль», яке випустило матеріали наукової конференції, підготовленої Комісією істориків СРСР і ПНР. Це четверте подібне видання комісії.

Однак не обійшлося і без деяких дрібних недоліків у збірнику. По-перше, в статтях є повтори, що пояснюються, мабуть, нечіткою координацією при визначенні та затвердженні тем доповідей.

По-друге, трапляються окремі фактичні неточності. Так, на стор. 9, де мова йде про 1944 р., вживається термін «Польська соціалістична партія-лівниця». Насправді ж у той період такої партії не було, слід говорити про оновлену ППС. Перший з'їзд Спілки польських патріотів у СРСР відбувся не в липні (стор. 81), а в червні 1943 р. На стор. 150 дається посилання на номер газети «Вольна Польська» від 8 червня

1942 р. Ця газета почала виходити тільки з березня 1943 р.

Нарешті, слід сказати про розходження в цифрах. На стор. 139 говориться, що дивізія ім. Т. Костюшка була оснащена 141 гарматою і мінометом, а на стор. 131 фігурують 465 гармат і мінометів. На стор. 14 стверджується, що СРСР передав Польщі за роки народної влади 7,5 тис. комплектів технічної документації і одержав від неї більше 4 тис. подібних комплектів. А на стор. 271 йдеться відповідно про понад 6 і 3 тис. комплектів технічної документації. Скільки ж польських з'єднань і частин були нагороджені радянськими орденами — 23 (стор. 10) чи 29 (стор. 102 і 124)? Коли було створено Польський штаб партизанського руху — в квітні (стор. 203) чи травні (стор. 243) 1944 р.? Кількість радянського озброєння, переданого Війську Польському, визначається по-різному (див. стор. 97 і 119—120).

Звичайно, всі ці недоробки дещо пригнічують цінність рецензованого збірника. Однак в цілому радянська і польська історична наука збагатилася дуже корисною і потрібною працею.

П. М. Калениченко

MAURYCY HORN.

WALKA KLASOWA I KONFLIKTY
SPOLECZNE W MIASTACH RUSI
CZERWONEJ W LATACH 1600—1647
NA TLE STOSUNKÓW GOSPODARCZYCH,

Wrocław, 1972, 243 s.

МАВРИКІЙ ГОРН.

КЛАСОВА БОРОТЬБА Й СОЦІАЛЬНІ
КОНФЛІКТИ В МІСТАХ ЧЕРВОНОЇ РУСИ
В 1600—1647 РОКАХ
НА ФОНІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН,

Вроцлав, 1972, 243 с.

Історія українського феодального міста поповнилася новим цінним дослідженням соціальних конфліктів та їх економічних передумов у містах Червоної Русі. Це вже не перша наукова праця про багатогранну історію міст Руського і Белзького воеводств у цікаву добу їх історичного розвитку (кінець XVI — перша половина XVII ст.) напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.

М. Горн — знавць багатотомних актових книг гродських канцелярій — староств Руського і Белзького воеводств. Учений сперу історичними фактами, які до цього часу не були використані істориками. Крім того, він увів у науковий обіг все, що було опубліковано по історії міст Руського і Белзького воеводств. У відборі значного джерельного матеріалу та в

його інтерпретації автор стоїть на позиціях марксистсько-ленінської методології.

Нові й цікаві висновки про демографію українського феодального міста: кількість міст, усього міського населення взагалі й окремих міст зокрема. М. Горн аналізує фактори, що впливали на динаміку міського населення: напади татар, війни, різні стихійні лиха тощо. Найбільше міст у XV—XVI ст. було засновано у приватновласницьких маєтках, оскільки вони були економічно вигідні для шляхти, приносили великі прибутки від ремесел, торгівлі тощо.

Другий розділ монографії (стор. 29—61) присвячений оглядові економічного життя міст Червоної Русі. Це — характеристика дрібного цехового виробництва, ремісничих професій, дані про ремісників у окремих містах (з цікавими таблицями), визначення ролі ремесла в економіці феодального міста. У розділі є цікаві матеріали про внутрішню й зовнішню торгівлю: ярмарки, які мали великий вплив на економічне життя міст (навіть малих), втягували їх у товарно-грошові відносини. В розділі також йдеться про нові форми організації торгівлі. Велику роль відігравало землеробство, яким займалася половина міст Галицької і Белзької земель (стор. 58).

У третьому розділі (стор. 62—82) аналізується соціальний склад міського населення, тут знаходимо дані про його національно-релігійний склад, економічну і політичну дискримінацію некатоліцьких груп міського населення.

Четвертий розділ, найширший за своїм обсягом, написаний на великій джерельній

базі (стор. 83—150), містить аналіз різних форм боротьби міського населення проти старост, війтів, орендарів, починаючи від скарг, судових процесів до збройних виступів. Проти пограбувань, нових податків, захоплення земель, конфіскації маєтків, терору, втручання у справи ремесел і торгівлі часто виступали всі верстви міського населення. М. Горн наводить багато прикладів боротьби жителів передмість Перемишля, Щирки, Самбора проти шляхти, за зрівняння їх у правах з жителями міст тощо. Протягом 1600—1648 рр. на території Червоної Русі відбулися повстання у 38 королівських містах (стор. 148). Слід зазначити, що населення середніх міст домогалося таких же прав, що й великі міста. Ось, наприклад, жителі Жидачева писали у своїй скарзі: «Якщо у всьому не будемо зрівняні з Львовом, якщо по-своєму не здійснимо своїх задумів, тоді є Україна, є козаки. Волимо радше туди до побратимів наших перейти і жити на волі, ніж непотрібно підлягати старості» (стор. 103).

У п'ятому розділі монографії (стор. 150—177) йдеться про боротьбу міського населення проти шляхти, духовенства, пограбувань шляхетськими та найманими військами численних міст. Виступи проти духовенства часто мали характер релігійної, антикатолицької боротьби (стор. 169). Наводяться цікаві факти втеч жителів із приватновласницьких міст на Східну Україну, про це ще не згадувалося в історичних дослідженнях.

У шостому розділі праці (стор. 177—209) розповідається про боротьбу міського населення проти патріциату, захоплення останніми місцевої політично-адміністративної й судової влади, міських земель, привласнення прибутків міста, обмеження середніх верств населення у торгівлі, накладання великих податків на бідне населення міста. У боротьбу часто включалися всі верстви міського населення, незважаючи на національно-релігійні конфлікти й протиріччя, а також селяни міських сіл деяких міст (Львів, Белз).

Останній розділ монографії присвячений

боротьбі в цехах, утворенню організацій підмайстрів та їх ролі у боротьбі проти майстрів.

У виданні є резюме російською мовою. Подані географічний покажчик і карта з графічним відтворенням центрів соціальної боротьби. Все це добре доповнює монографію.

Правда, два останні розділи про соціальну боротьбу всередині міського населення, різноманітні її форми привернули меншу увагу дослідника, а тому в історичному плані вони менш аргументовані. Автор не торкається економічної боротьби у містах, мабуть, тому, що своє дослідження він базує на матеріалах гродських актових книг і менше використовує записи міських канцелярій.

Там, де М. Горн розповідає про аграрний характер міст Червоної Русі, варто б підкреслити, що багато сіл, яким було надано міське право в період «гарячки заснування міст» (XV—XVI ст.), ніколи не стали містами в економічному розумінні, а й надалі залишалися селами (стор. 57—60). Політика шляхти і магнатів, їх свавілля, особливо у приватновласницьких містах, видозмінювали магдебурзьке право на цих землях.

Класова боротьба на цих землях мала свої особливості й часто перепліталася з національно-релігійними виступами, на чому слід було наголосити, пов'язавши їх з причинами економічної й політичної дискримінації некатолицького населення на території Руського і Белзького воєводства.

Соціальні протиріччя в містах загострювалися ще й тому, що не все населення міст мало міське право (брати участь у політичному житті, займатися торгівлею тощо). Про це також варто розповісти.

В цілому рецензована монографія відтворює цілісну картину соціальних антагонізмів в українському феодальному місті. Її з інтересом читають науковці, що вивчають проблеми історії українського феодального міста інших земель.

Я. П. Кіс

Монографія М. Горна присвячена досить актуальній і маловивченій проблемі — класовій боротьбі в містах Червоної Русі у першій половині XVII ст. Автор уперше дослідив велику кількість джерел більш як 200 міст Червоної Русі. Це, перш за все, судові акти Львова, Жидачева, Перемишля, Санока, Галича та багатьох інших міських судових установ, а також акти міст, королівські ілюстрації та ін.

М. Горн використав радянську та польську історичну літературу, присвячену окремим аспектам даної теми.

На основі марксистсько-ленінської методології історик розкрив головні напрямки й форми антифеодальної боротьби жителів

міст, її класовий характер і в той же час показав загострення класових протиріч серед міського населення у досліджуваній період. Інтерес становить перша частина монографії, у якій характеризуються міста Червоної Русі й домінуючі суспільно-економічні відносини.

У вступі автор сформулював основні питання свого дослідження, навів список літератури й велике коло вперше введених у науковий обіг архівних джерел. У перших трьох розділах (стор. 16—82) йдеться про народонаселення, економіку, господарсько-соціальну та релігійно-національну структуру міст Червоної Русі першої половини XVII ст. Автор розкриває причи-

ни й наслідки значного її відставання від центральних районів Речі Посполитої. Це, зокрема, й спустошливі набіги татар, у результаті яких, за підрахунками науковця, в полон було взято більше 120—130 тис. чол. (стор. 20). При цьому найбільше постраждали Галицька, Коломийська, Тереховельська і Львівська землі. Велике розорення містам Червоної Русі завдали епідемії чуми та пожежі, населення міст страждало від надмірних поборів з боку шляхти, католицької церкви й держави, що призводило до занепаду міст, торгівлі й ремесла (до 1648 р. кількість дрібних підприємств ремісників зменшилася порівняно з початком XVII ст.).

Історику вдалося визначити кількість міст на території Червоної Русі у Белзькій, Саноцькій, Перемишльській, Львівській. і Галицькій землях у 40-х роках XVII ст.—223 (в історичній літературі до останнього часу фігурувала інша цифра — 175 міст). У праці є таблиця поділу (1647 р.) міст та їх населення на приватні, королівські й духовні (стор. 23—24). Більшість міст Червоної Русі в цей час перебувало на магдебурзькому праві, а населення визнавало лише владу міського магістрату і постійно боролася проти домагань шляхти і католицького духовенства. Правом громадянства користувалися лише багатії.

Різномірність соціального й національного складу, політика релігійної дискримінації призводили до загострення протиріч й антифеодальної боротьби в містах Червоної Русі.

Четвертий і п'ятий розділи становлять основний зміст дослідження. В них аналізуються форми, характер і розмах боротьби міського населення з феодалами (світськими і духовними), адміністрацією і орендарями, старостами і війтами королівських міст. Слід зазначити, що назва четвертого розділу — «Легальні форми боротьби зі шляхтою. Сутички («Zatargi») зі старостами, війтами й орендарями», в якому характеризуються форми класової боротьби (див. стор. 95, 109, 131, 142—148 та ін.), не досить вдала, оскільки тут йдеться про активні та пасивні форми боротьби.

У п'ятому розділі (стор. 150—176) уперше в науковий обіг вводиться великий фактичний матеріал, що розповідає про збройні сутички населення міст з шляхетськими військовими загонами та духовенством. З особливим інтересом читаються сторінки (171—176), присвячені масовим учасам найбільш жителів, зокрема в східні місцевості України до козаків. Ця проблема досі майже не вивчалася і вперше досить детально висвітлена автором монографії. Відомо, що українське козацтво поповнювалося за рахунок найбільш рішучих і знедоленних елементів не лише з середовища кріпаків, а й міської бідноти, яка боролася проти соціального, національного й релігійного гніту.

Шостий розділ присвячений конфліктам

серед міського населення. В центрі уваги автора — боротьба низів і плебсу міста проти патриціату (так М. Горн умовно називає багатіїв), а також жителів передмість і селян проти шляхти. До перших слід віднести вимоги демократизації міського самоуправління і боротьбу проти намагань патриціів перекласти весь тягар податків на плечі найбільш вільних верств населення. Гострі конфлікти й відкриті непокірність викликала дискримінація українського населення, яке було позбавлене права брати участь у міському самоуправлінні, де панували лише поляки-католики (стор. 181—183). Траплялися випадки масового бойкоту розпоряджень міських властей (стор. 190). Як стверджує автор книжки, збереглося найбільше джерел про боротьбу жителів передмість Львова проти патриціату, який намагався захопити землі й пасовиська, збільшити податки та інші побори. Лише за допомогою військової сили міській верхівці вдалося придушити опір повсталих й заарештовувати їх ватажків (стор. 195—196).

В останньому, сьомому розділі на основі даних по Львову, йдеться про боротьбу в середовищі ремісників.

На закінчення автор стверджує, що на Львівщині боротьба серед міських жителів була найзапеклішою і найгострішою. З інших земель Червоної Русі дослідник виділяє ряд міст у Перемишльській, Саноцькій, Белзькій та Галицькій землях.

Багатонаціональний склад населення й політика національно-релігійної дискримінації, на думку дослідника, сприяли загостренню класової боротьби проти феодалів і міської верхівки. Це, в свою чергу, визначило більш гострий характер цієї боротьби в містах Червоної Русі, ніж у Польщі, де переважало польське населення.

Класова боротьба населення міст носила локальний характер й визначалася рівнем розвитку суспільної думки жителів окремих міст і професій. Про солідарність жителів міст навіть на території окремих земель, як стверджує М. Горн, відсутні будь-які дані.

Об'єктивно, як вважає автор, основною метою класової боротьби міського населення проти шляхти й духовенства була ліквідація феодалізму, який гальмував розвиток продуктивних сил, а тривале панування шляхти призвело б до повного занепаду міст. Таким чином, класова боротьба в містах в історичному плані була прогресивною. Ці висновки М. Горна правомірні й не викликають будь-яких заперечень.

У цілому рецензована монографія становить значний інтерес як за обсягом матеріалу, так і за цілим рядом висновків і спостережень щодо соціально-економічного життя українських міст першої половини XVII ст.

*В. В. Маєродін,
Є. М. Косачевська*

Хроніка та інформація

ВІДЗНАЧЕННЯ 70-РІЧЧЯ ІІ З'ЇЗДУ РСДРП У ВУЗАХ РЕСПУБЛІКИ

Всесвітньо-історичне значення ІІ з'їзду РСДРП полягає в тому, що на ньому завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була створена партія нового типу на ідейно-політичних і організаційних принципах, вироблених В. І. Леніним.

З часу ІІ з'їзду ленінська партія пройшла великий і слашний шлях, під її керівництвом у Росії було повалено самодержавство і перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція, яка відкрила нову еру в історії людства — еру переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму; під проводом партії комуністів радянський народ здійснив небачені в історії соціалістичні перетворення, побудував розвинуте соціалістичне суспільство; в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, склалось непорушне братерство більш як ста націй і народностей, спаяних спільними інтересами і цілями, марксистсько-ленінською ідеологією.

Нині ленінська партія перетворилась у могутню, згуртовану, майже п'ятнадцяти-мільйонну армію комуністів. Її величезний досвід керівництва революційною боротьбою, будівництва соціалізму і комунізму став надбанням усього світового революційного руху.

Вивчення історії партії — один із основних шляхів правильного духовного формування та ідейного зростання радянської молоді. Ось чому Центральний Комітет КПРС, як говориться в Постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП», зважав за необхідне широко відзначити сімдесятиріччя ІІ з'їзду РСДРП, як знаменну подію в історії ленінської партії, в історії нашої країни, в історії зсього міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Виконуючи Постанову ЦК КПРС, Колегія Міністерства ВССО УРСР 16 травня 1973 р. затвердила широкі заходи, спрямовані на відзначення знаменної події у вузах і технікумах України, передбачалось внесення відповідних змін та доповнень у виконання навчальних програм, перш за все, з курсів суспільних наук, у плани наукових досліджень викладачів і студентів, ідейно-виховної, агітаційно-масової роботи, плани громадсько-політичної практики студентської та учнівської молоді.

Міністерство запропонувало організувати у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах вивчення Постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП» і матеріалів урочистих засідань, присвячених цій події, наголосивши при цьому на пропаганді ленінського вчення про партію, всесвітньо-історичному досвіді КПРС щодо керівництва будівництвом соціалізму і комунізму, її боротьбі за єдність і згуртованість світового комуністичного і робітничого руху, проти буржуазної і ревізіоністської ідеології.

Ставилось завдання широко використати Постанову ЦК КПРС «Про 70-річчя ІІ з'їзду РСДРП», матеріали урочистого засідання під час вивчення відповідних розділів суспільних наук. Кожна кафедра і предметна комісія з суспільних дисциплін визначили конкретні форми і методику висвітлення цих матеріалів у органічному зв'язку із змістом навчальних програм та врахуванням профілю закладу. Передбачалось проведення теоретичних конференцій, лекцій і доповідей, тематичних вечорів і виставок, використання наочної агітації, зустрічі молоді з кращими пропагандистами, ветеранами партії, учасниками партійних з'їздів.

Завдання полягало в тому, щоб спрямувати всю ідеологічну роботу вузів, технікумів, училищ на дальше посилення комуністичного виховання студентської молоді, на удосконалення всієї навчально-методичної, науково-дослідної та ідейно-виховної роботи.

Розширенню масштабів і підвищенню рівня наукової і політичної пропаганди історичного досвіду партії значно сприяє науково-дослідна робота в навчальних закладах, а також наукові конференції, семінари, симпозиуми тощо. В поточному році відбувся ряд наукових республіканських конференцій, присвячених 70-річчю ІІ з'їзду РСДРП, на яких з наслідками своїх наукових досліджень, аналізом важливих актуальних проблем історії, теорії і політики партії виступили вчені України.

19—20 червня у м. Києві відбулися семінари лекторів та пропагандистів вищих навчальних закладів разом з товариством «Знання» та ідеологічних працівників за участю відповідальних працівників ЦК КП

України. В роботі семінарів взяли активну участь учені Москви, Ленінграда, представники інститутів АН СРСР, працівники видавництва, були заслухані доповіді про роль В. І. Леніна — засновника пролетарської партії нового типу, про партію — політичний авангард радянського народу, інтернаціоналістів-ленінців, «всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП. Переважну частину доповідачів склали представники наукової громадськості вузів України.

Науково-теоретичні конференції, як студентські, так і професорсько-викладацького складу, присвячені цьому ювілею, відбулися у всіх вищих навчальних закладах. Викладачі кафедр суспільних наук очолили конференції, організовані в районах міст та областей, читали на них теоретичні доповіді з найважливіших проблем виникнення, розвитку та діяльності ленінської партії. Організацію і проведення їх здійснювали головним чином опорні кафедри Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донецька, Львова, Одеси та ін. міст.

Важливою подією в житті наукової громадськості республіки стала республіканська наукова конференція на тему «Ленінське вчення про партію і сучасність», яка відбулася 18—20 вересня ц. р. у Києві. Учасники її, які представляли всі вузівські центри, інститути та кафедри суспільних наук республіки, на пленарному та секційних засіданнях виступили із змістовними доповідями, повідомленнями, в яких розкрили роль та значення багатогранної практичної і політичної діяльності партії. Кафедри суспільних наук розробили і виконують конкретні заходи, спрямовані на глибоке засвоєння студентами, аспірантами та викладачами ленінського вчення про партію, всесвітньо-історичного досвіду КПРС щодо керівництва соціалістичним і комуністичним будівництвом, пропаганду серед найширших верств населення Постанови ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», матеріалів урочистих засідань з нагоди цієї події, які відбулися у Москві та Києві.

До пропаганди та поглиблення знань трудящих з проблем історії КПРС, її історичного досвіду боротьби за побудову соціалізму, комунізму в поточному році залучено значні студентські сили з числа відмінників навчання, активістів, членів наукових товариств. Викладачі кафедр суспільних наук, члени студентських наукових гуртків підготували для тих, хто від'їздив на практику, матеріали для лекцій, методичні розробки бесід на теми: «В. І. Ленін — засновник і вождь партії нового типу», «КПРС — авангард світового комуністичного руху», «КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців», «50-річчя СРСР — триумф ленінської національної політики», «Україна в братній сім'ї народів» та багато інших. За попередніми даними, в цій роботі взяло участь більше 3 тис. студентів.

Виконуючи Постанову ЦК КПРС, кафедри значно розширили тематику студент-

ських наукових робіт до V Всесоюзного конкурсу, присвяченого 50-річчю присвоєння комсомолу імені В. І. Леніна. Більше половини студентів — учасників трьох турів конкурсу досліджують проблеми становлення, розвитку та діяльності ленінської партії, зокрема історію місцевих партійних організацій. Здебільшого теми їх відбивають основні положення Постанови ЦК КПРС та матеріалів урочистих засідань, присвячених знаменній події.

У вищих і середніх навчальних закладах під час політінформації, а також у студентських групах, гуртожитках проводяться бесіди на тему: «Партія — розум, честь і совість нашої епохи». На них часто виступають ветерани партії, революції, герої громадянської і Вітчизняної воєн, перодовики соціалістичного змагання.

Успішне розв'язання завдань наукової пропаганди досвіду КПРС вимагає широкого використання засобів масової інформації. Матеріали, що відбивають історичні шляхи ленінської партії, друкуються на сторінках вузівських багатотиражок, періодичної партійної і радянської преси, передаються по радіо і телебаченню тощо. Крім того, неабияке значення надається телеуніверситету з проблем критики антикомунізму та фальсифікації історії і політики КПРС, екскурсіям по визначних місцях бойової і трудової слави, до історико-революційних музеїв, на виставки тощо. Всі ці заходи допомагають оволодіти теорією марксизму-ленінізму, ідейно загартовують маси, перш за все, студентську та учнівську молодь.

Активізували роботу методологічні семінари з важливих теоретичних і практичних проблем діяльності партії. Підготовлено та обговорено лекції та методичні посібники для студентів, аспірантів, молодих викладачів, розроблено методичні поради відносно найефективнішого використання основних положень постанови ЦК КПРС про сімдесятиріччя II з'їзду партії та ювілейних матеріалів у відповідних розділах і темах курсів суспільних наук. Активну участь у цій роботі беруть студенти-іноземці, які вчаться у вузах і технікумах республіки. У переважній більшості вузів всю цю роботу успішно спрямовують ради кафедр суспільних наук.

До славного ювілею у республіці видано ряд наукових монографій, збірників, брошур, статей. В історико-партійних дослідженнях, присвячених 70-річчю II з'їзду РСДРП, особлива увага приділяється сучасному етапу життя і розвитку КПРС, розкриттю її провідної ролі в будівництві комунізму, викриттю реакційної суті буржуазної ідеології та ревізйонізму.

Таким чином, громадськість вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, студенти, аспіранти стали безпосередніми учасниками і об'єктами виконання постанови ЦК КПРС про найширше відзначення ювілею II з'їзду партії. Головне у вивченні і пропаганді матеріалів знаменної дати — їх органічний зв'язок з життям,

конкретними завданнями партії і народу. Одночасне широке використання партійних документів, пов'язаних з 50-річчям Великого Жовтня, 100-річчям з дня народження В. І. Леніна, піввіковим ювілеєм СРСР, допомагає спрямовувати навчальну, пропагандистську і масово-політичну роботу

на посилення комуністичного виховання трудящих і молоді в світлі завдань історичного XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.

*Н. М. Славінська,
М. О. Гурін*

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 50-РІЧЧЮ ВЕРЕСНЕВОГО АНТИФАШИСТСЬКОГО ПОВСТАННЯ В БОЛГАРІЇ

20 вересня 1973 р. в Одеському державному університеті ім. І. І. Мечникова відбулася міжвузівська наукова конференція, присвячена славній сторінці в житті болгарського трудового народу — Вереснево-му антифашистському повстанню.

Конференцію організували кафедра нової та новітньої історії університету та Одеське відділення Товариства радянсько-болгарської дружби. В її роботі взяли участь ветерани цього повстання, колишні політемігранти Пенчо Мітев, Йосип Шопов, Вела Крайчева, консул НРБ в Одесі Борис Мілев, працівники консульства, викладачі, студенти університету, активісти Товариства радянсько-болгарської дружби.

Конференцію відкрив проректор по науковій частині університету проф. В. В. Фащенко, який зазначив, що за останні три роки це третя наукова конференція з проблем історичних та літературних зв'язків між нашими народами, що в університеті працюють 4 кавалери болгарського ордена Кирила та Мефодія. На закінчення, він побажав успіхів у роботі конференції.

На пленарному засіданні були заслухані

доповіді зав. каф. нової та новітньої історії, д. і. н. М. Д. Дихана — «Велика Жовтнева соціалістична революція і міжнародний революційний рух робітничого класу»; консула НРБ Бориса Мілева — «Вересневе антифашистське збройне повстання 1923 р.»; д. і. н., проф. Одеського вищого мореходного училища І. В. Ганевича — «Радянсько-болгарська дружба — рушійна сила соціалістичного будівництва в Болгарії».

Зі спогадами виступив учасник збройного повстання 1923 р. Пенчо Мітев. На секційному засіданні з інтересом були заслухані доповіді доц. університету Б. Шайкевича — «Вересневе повстання в болгарській літературі», доц. Одеського технологічного інституту консервної та холодильної промисловості О. О. Бельшого «Рух солідарності трудящих СРСР з революційною боротьбою робітничого класу Болгарії в 1923—1929 рр.», аспіранта кафедри нової та новітньої історії Ю. І. Попа — «Чехословацька преса про Вересневе повстання 1923 р. в Болгарії».

М. Д.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ВЧЕНИЙ У КИЄВІ

22 жовтня 1973 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася зустріч групи істориків-американців з провідним спеціалістом Ради по зовнішніх відносинах (Нью-Йорк, США) д-ром Дж. Кемпбеллом.

Починаючи з 40-х років, Рада, яку представляв американський гість, готує публікації документів з міжнародних відносин і зовнішньої політики США, спеціальні дослідження, монографії тощо. Це — приватна організація, що користується підтримкою фондів Рокфеллера, Форда, Карнегі. До її складу входять впливові спеціалісти з міжнародних питань, колишні дипломати (Дж. Кеннан, Л. Томпсон), представники університетів.

За словами д-ра Кемпбелла, члени цієї дослідницької організації враховують ті позитивні зрушення, які сталися на міжнародній арені в результаті радянсько-американських переговорів на найвищому рів-

ні. Свідченням цього є й те, що останнім часом Рада встановила контакти з радянськими науковцями.

Вчений торкнувся ряду питань, пов'язаних з політикою США та радянсько-американськими відносинами, висловив свою точку зору щодо позиції його країни у конфлікті на Близькому Сході, охарактеризував роль американської громадськості, зокрема профспілок і національних груп, у формуванні зовнішньополітичного курсу Сполучених Штатів, а також наслідки т. зв. «уотергейтської справи».

Відповідаючи на запитання, д-р Кемпбелл розповів про найближчі публікації Ради, джерельну базу документальних збірників, висловив точку зору американських спеціалістів щодо радянських видань з проблем міжнародних відносин та історії США.

О. Г. Цветков

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА У ВИДАННЯХ ПОЛІТВИДАВУ УКРАЇНИ ТА «НАУКОВОЇ ДУМКИ» В 1974 р.

У тематичному плані випуску літератури Політвидавом України на 1974 р. представлені твори класиків марксизму лєнінізму, книги, що показують керівну роль КПРС в комуністичному будівництві, розкривають досвід партійних організацій по втісню в життя рішень XXIV з'їзду КПРС і мобілізації трудящих на виконання завдань дев'ятої п'ятирічки.

Цікавою для істориків має бути праця Ю. В. Бернова і О. Я. Манусевича «Лєнін у Кракові». Ця книжка — своєрідний підсумок багаторічного вивчення життя і діяльності В. І. Лєніна в 1912—1914 рр. На основі лєнінських праць та архівних матеріалів автори відтворюють історичну обстановку того періоду, показують різнобічну і винятково напружену роботу вождя більшовицької партії.

Цінним для тих, хто вивчає марксистсько-лєнінську теорію і героїчну історію Комуністичної партії Радянського Союзу, буде запланований до випуску двотомний збірник документів і матеріалів «В. І. Лєнін, КПРС про пролетарський інтернаціоналізм». Перший том (1893—1924 рр.) містить документи, що показують, як під керівництвом В. І. Лєніна партія комуністів у запеклій боротьбі з ідеологією націоналізму та шовінізму гуртувала багатонаціональний робітничий клас Росії навколо більшовицького авангарду під прапором пролетарського інтернаціоналізму. До другого тому ввійшли партійні документи 1925—1972 рр. Кожен том має іменний і предметно-тематичний покажчик.

Більше 20 років не видавалося книги, в якій були б зібрані найважливіші лєнінські положення, рішення партійних з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КПРС про соціалістичне змагання. Цю прогалину має заповнити збірник «В. І. Лєнін, КПРС про соціалістичне змагання», в якому матеріали з названої тематики, включаючи й рішення XXIV з'їзду КПРС та партійні документи останнього часу, подано в якнайповнішому обсязі.

Всеукраїнським старостою називали в народі Григорія Івановича Петровського. Найважливіші його праці увійдуть до книги «Вибрані статті і промови». Вони свідчитимуть про активну участь автора у соціалістичному будівництві, у боротьбі за здійснення соціалістичної індустріалізації та колективізації сільського господарства на Україні.

Мають бути цікавими видання з серії «Люди і подвиги». Серед них — книга Д. В. Мрищюка «Григорій Іванович Старий». Це перший історико-біографічний нарис про ветерана трьох революцій, голову ЦВК Молдавської АРСР.

В серії «Борці за велику справу» вийде книжка д. і. н. І. І. Коломійченка «Кирило Васильович Сухомлин», в якій висвітлюється життєвий шлях видатного партій-

ного і державного діяча. К. В. Сухомлин неодноразово обирався членом ЦК КП(б)У і кандидатом у члени ЦК ВКП(б), у 1930—1937 рр. був членом Політбюро ЦК КП(б)У. У тій же серії вийде книжка «Анатолій Васильович Луначарський» В. Я. Хоменка та ін.

Книга ця входить до серії «Вибрані твори видатних діячів КПРС і Комуністичної партії України».

З історико-партійних видань побачать світ друга книга четвертого і перша — п'ятого томів «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» в шести томах, дев'яти книгах (переклад з російської).

Боротьба В. І. Лєніна і Комуністичної партії за розв'язання національного питання ґрунтовно висвітлена у монографії д. і. н. В. А. Чирка «Великий Жовтень і утвердження нових міжнародних відносин».

Серед літератури, що виходить під рубрикою «Видання до 30-річчя перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні», істориків зацікавить книга д. і. н. В. І. Клокова «Всесвітньо-історичний подвиг», в якій йдеться про найважливіші події 1941—1945 рр., про міжнародне значення перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною, її вплив на зміцнення міжнародних позицій СРСР та прискорення світового революційного процесу. Значне місце в книжці відводиться критиці буржуазних фальсифікацій подій другої світової війни.

Під цією ж рубрикою має вийти праця д. і. н. М. З. Данилюка і к. і. н. М. І. Панчука «На службі фронту і тилу. (Залізничники Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни)» та ін.

Викриттю буржуазно-націоналістичних концепцій історії України присвячена праця д. і. н. М. Ф. Котляра «Історичне минуле українського народу і буржуазні фальсифікатори». Використовуючи значний фактичний матеріал, автор піддає нищівній критиці буржуазно-націоналістичні погляди на виникнення Київської Русі і давньоруської народності, формування української народності та її історичні зв'язки з російською і білоруською, возз'єднання України з Росією та історію українського козацтва. Праця розрахована на істориків, викладачів вузів, пропагандистів, студентів і всіх, хто вивчає історію Української РСР.

Історії книгодрукування на Україні, 400-річчя якого минає наступного року, присвячено книжку О. В. Молодчикова «Книга Радянської України».

У тематичному плані видавництва є й інші видання, які висвітлюють різні аспекти історії українського народу, його героїчного минулого й славного сьогодення.

С. М. Глушченко

* * *

Як і раніш, у тематичному плані «Наукової думки» на 1974 рік чільне місце відводиться винисковій історичній літературі. Передбачено видати чимало книг, в яких досліджуються різноманітні аспекти вітчизняної та зарубіжної історії.

Увагу громадськості приверне монографія М. М. Драка «За торжество комуністичної праці», в якій показано багатогранну діяльність партійних, профспілкових і комсомольських організацій, спрямовану на пошкваллення виробничої активності трудящих, узагальнено різні форми її прояву. Багато уваги в праці приділено рухові за комуністичну працю, вихованню нової радянської людини.

Участь Радянської України у співробітництві Союзу РСР з європейськими соціалістичними державами всебічно розкрита у книжці «На магістралях дружби і братерства», написаній на великому фактичному матеріалі. У ній детально розповідається про численні форми співпраці братніх держав, окремі розділи присвячені політичним, економічним, науковим і культурним міжнародним зв'язкам Української РСР.

Значний інтерес становить монографія Л. Д. Вітрук «Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації (1926—1932)». Широко використовуючи фактичні матеріали, дослідниця показує, як створювалися в нашій країні умови для суспільно-корисної праці жінок, як у роки формування фундаменту соціалістичної економіки підвищувався культурно-технічний рівень трудівниць республіки.

Працівникам культосвітніх закладів, краєзнавцям буде корисною книжка А. С. Василенка «Літопис слави народної (До історії становлення і розвитку народних музеїв України)».

На книжкових полицях з'являються нові видання, що розповідають про діяльність більшовицьких організацій України напередодні та в період соціалістичної революції. Зокрема, боротьбу більшовиків за об'єднання Рад робітничих з Радами солдатських і Радами селянських депутатів показують автори монографії «Ради України в 1917 р.» Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко та О. Й. Шущь. При написанні цього дослідження вносили широко використали матеріали партійних і державних архівів, періодичної преси та мемуарної літератури. Архівними і друкованими джерелами скористався й Ю. І. Терещенко, готуючи монографію «Політична боротьба на виборах до міських дум в період підготовки Жовтневої революції». В ній висвітлено участь різних політичних партій у виборчій кампанії, показано багатогранну діяльність більшовиків у міських думках. Автор наголошує, що ця діяльність є прикладом використання буржуазного парламентаризму в інтересах трудового народу.

Наступного року вийде в світ кілька праць, що розвінчують буржуазно-націоналістичну ідеологію, яка сіє розбрат між трудящими різних національностей. Викриттю підступних методів і прийомів, що їх застосовують для ідеологічної обробки громадської думки українські буржуазні націоналісти, присвячена книга М. М. Барварцева «Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму». Про те, як націоналісти в сучасних умовах пристосовують свою ідеологію до запитів антикомунізму, йдеться у монографії В. М. Ткаченка «Українські буржуазні націоналісти на службі імперіалізму».

Лекторів-міжнародників, пропагандистів, студентів вузів зацікавить ряд праць, у яких висвітлюються питання національно-визвольного руху, розпаду колоніальної системи імперіалізму. Серед цих видань — колективна монографія «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму». Автори названої праці показують, що Радянський Союз (у тому числі й Українська РСР) разом з іншими країнами світової соціалістичної системи активно підтримують справедливую боротьбу колоній та напівколоній за свободу, соціальний прогрес і мир. Тяжкий, але героїчний шлях народу африканської країни Малі до завоювання національної незалежності висвітлює у своїй книжці «Разбитые окопы. Из истории антиколониальной борьбы малийского народа» Д. М. Філіпенко.

Привернуть увагу істориків монографія С. Ю. Пруниці та О. В. Хланти «Боротьба за перемогу лєнінських ідей у чехословацькому робітничому русі (1919—1939)» та дослідження Б. І. Лукача «Союз рабочего класса и крестьянства в социалистической Венгрии (1957—1970)».

Основні питання соціальної політики англійського уряду в 50-ті роки ХХ ст. досліджено у монографії В. О. Горбика «Антирабочая политика правительства консерваторов и положение трудящихся в послевоенной Англии». Неспроможність авторів теорій «соціальної мобільності» зобразити американське суспільство як суспільство необмежених для кожної людини можливостей показана у монографії А. М. Шлепакова «Американское общество в ХХ ст. Очерки из истории социальной структуры и национального состава населения США».

В 1974 р. вийде з друку ряд праць, підготовлених ученими-археологами, зокрема колективна монографія «Населення Прикарпаття і Волині за часів первіснообщинного ладу», а також дослідження «Пустынка. Поселение бронзового века на Днепре» С. С. Березанської, «Скіфи Східного Криму у V—III ст. до н. е.» Е. В. Яковенко, «Позднегрипольские племена Северного Причерноморья» В. Г. Збенювича, «Господарство східнослов'янських племен рубежу нашої ери» С. П. Пачкової та ін.

Чимало років своєї наукової діяльності

присвятив С. О. Висоцький вивченню графіті — стародавніх написів і малюнків на стінах Софійського собору. В результаті цих досліджень ним створено монографію «Надписи Софии Киевской XI—XVII вв.», яка вийде з друку наступного року.

З 1974 р. у видавництві розпочне виходити щорічний збірник «Історичні дослідження» у двох випусках — «Вітчизняна історія» та «Історія зарубіжних країн».

М. О. Луценко

НАРОДНИЙ МУЗЕЙ В. І. ЛЕНІНА

Четвертий рік у м. Сваляві Закарпатської області працює народний музей В. І. Леніна, який було відкрито 22 квітня 1970 р.

Ось коротка історія створення музею.

Розробляючи заходи до 100-річчя з дня народження вождя світового пролетаріату В. І. Леніна, районний комітет партії й виконком районної Ради депутатів трудящих, враховуючи побажання старих комуністів, вирішили побудувати музей В. І. Леніна. Колективи промислових підприємств і колгоспів, інтелігенція гаряче підтримали цю ініціативу й дружно включилися в роботу. Особливо великий вклад у будівництво музею вніс колектив Свалявського лісокомбінату ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Музей будувався по проекту закарпатського архітектора А. Т. Медвецького. Вчителі міста взяли участь в його обладнанні. Київський та Львівський філіали Центрального музею В. І. Леніна надали допомогу у придбанні експонатів та влаштуванні експозицій. Учні шкіл району, міського профтехучилища № 9, робітники Драчинської художньо-сувенірної фабрики вготували макети будинків, в яких жив і працював геніальний мислитель. Вчитель В. М. Апостолюк подарував три свої роботи народного умільця (різьба по дереву й чеканка по металу). Близько 100 експонатів надіслали трудящі району.

На відкриття музею зібралось понад 5 тис. трудящих району, представники Закарпатського обласного комітету партії й обвиконкому. На урочистому мітингу було прийнято «Лист-звернення до прийдешніх поколінь», який зберігається в запаяному циліндрі в спеціальній ніші, куди його покладали учні перших класів шкіл Сваляви. Їм доручено виїняти цей лист і зачитати його на урочистому мітингу, присвяченому 150-річчю з дня народження В. І. Леніна — 22 квітня 2020 р.

Зараз у музеї є три відділи. В головному розташована експозиція про життя і революційну діяльність геніального мислителя, в другому — експозиція про тяжке минуле трудящих Закарпаття, їх боротьбу під керівництвом Комуністичної партії проти соціального й національного гніту, визволення в 1944 р. краю частинами Ра-

дянської Армії та партизанськими загонами від німецько-фашистських загарбників й возз'єднання його з Радянською Україною, в третьому — експозиція перетворень в життя ідей В. І. Леніна на Свалявщині. Окремо експонуються подарунки трудящих.

З перших днів існування музею став осередком пропаганди ідей великого Леніна. Щодня його відвідують учні й представники інтелігенції, робітники і колгоспники, відпочиваючі санаторіїв і будинків відпочинку, туристи з різних областей нашої країни та гості з-за кордону. Загалом його вже відвідало близько 145 тис. чол.

З початку року в музеї проведено понад 600 лекцій-екскурсій, під час яких розповідається про роль Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна в революційних перетвореннях, що відбулися в світі, про великі зміни в економіці, культурі й добробуті трудящих Свалявщини, що сталися за роки Радянської влади. Крім того, тут проводяться зустрічі старих комуністів, учасників Великої Вітчизняної війни і партизанського руху, ветеранів праці з молоддю району.

Про визвольну місію Радянської Армії, героїчні подвиги партизанів у тилу ворога, керівництво Комуністичної партії боротьбою проти німецько-фашистських загарбників розповідають колишні воїни і партизани О. В. Коростельов, І. А. Кеневич, І. І. Капітан та ін.

З доповідями про досягнення трудящих району в розвитку промисловості й сільського господарства виступають депутат Верховної Ради УРСР Є. П. Дупко, ланкова колгоспу «Пам'ять Ілліча» М. В. Василенко і ряд інших товаришів.

У приміщенні музею практикуються прийом молоді в комсомол і члени КПРС з врученням партійних і комсомольських квитків, урочисті лінійки юних піонерів, де дітям уперше пов'язують червоні піонерські галстуки.

Зараз музей збирає матеріали для виставки, присвяченої 30-річчю визволення Закарпаття від німецько-фашистських загарбників й участі трудящих району у визвольній боротьбі.

В. М. Хабенко

ВІКТОР МАКАРОВИЧ САМОФАЛОВ

22 вересня 1973 р. після тяжкої хвороби помер Заслужений діяч науки УРСР, доктор історичних наук, професор, член КПРС з 1928 р. Віктор Макарович Самофалов.

Від нас пішов назавжди відомий український радянський історик, досвідчений педагог, пропагандист марксистсько-ленінських ідей.

В. М. Самофалов народився 31 січня 1905 р. в м. Києві в сім'ї селянина-бідняка. З 1921 р. він почав свою трудову діяльність, працював секретарем сільської Ради, завідувачим сільбудом в с. Васиївка Білоцерківського району на Київщині, а з 1927 р., після закінчення педагогічного технікуму, вчителював, завідував районним відділом освіти у Таращі Київської області.

В 1931 р. закінчив Київський інститут соціального виховання, а в 1932 р. — курси викладачів історії партії у вузах. Віктор Макарович працював деканом робітфаку, асистентом кафедри історії КПРС в інституті соцвиховання, заступником директора Полтавського, а згодом Черкаського педагогічного інститутів, зав. кафедрою марксизму-ленінізму в Черкаському педагогічному інституті.

В 1941 р. він успішно захистив дисертацію і одержав вчений ступінь кандидата історичних наук, звання доцента.

У роки Великої Вітчизняної війни В. М. Самофалов завідував кафедрою марксизму-ленінізму Ташкентського текстильного інституту, був лектором ЦК Компартії Узбекистану, з квітня 1944 до травня 1945 р. — зав. відділом шкіл Херсонського обкому Комуністичної партії України, а згодом працював заступником директора, завідувачим сектором, старшим науковим співробітником Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС.

З 1949 р. до кінця серпня 1973 р. Віктор Макарович очолював кафедру історії КПРС у Вищій партійній школі при ЦК

Компартії України. Ім'я В. М. Самофалова широко відоме у наукових колах. У 1963 р. він одержав ступінь доктора історичних наук і звання професора. Його перу належить понад 80 наукових праць. Серед них: «Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.)» (К., 1963); «Історичний досвід Комуністичної партії України у здійсненні ленінських заповітів» (К., 1970); він один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (Вид. 1—3, К., 1961—1971), «Торжество ленінської національної політики КПРС», виданої до 50-річчя Союзу РСР.

В. М. Самофалов видав значну кількість лекцій на допомогу слухачам Вищої партійної школи при ЦК Компартії України і був автором лекцій, виданих Вищою партійною школою при ЦК КПРС.

Вчений був членом головної редакції «Української радянської енциклопедії», членом редколегії «Українського історичного журналу» (з 1957 р. по 1962 р.), «Ученых записок кафедры истории партии Высшей партийной школы при ЦК КПСС».

Багато уваги В. М. Самофалов приділяв підготовці наукових кадрів — кандидатів і докторів історичних наук.

Віктор Макарович був активним громадським діячем. Як позаштатний лектор ЦК Компартії України, Київського обкому, Шевченківського райкому партії, республіканського, Київського обласного і міського Товариства «Знання» він виступав з теоретичними лекціями і доповідями в партійних організаціях, серед трудящих.

Партія і уряд високо оцінили заслуги В. М. Самофалова на ниві науково-педагогічної і громадсько-політичної діяльності, нагородивши його орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Світла пам'ять про Віктора Макаровича Самофалова, вірного сина КПРС, людини великого серця і розуму, чуйного товариша, назавжди збережеться в серцях його учнів і колег, всіх, хто його знав.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

ПРО ЯКЕ «ПРОРОЦТВО» ЙДЕТЬСЯ В ЛИСТАХ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ?

8 (18) червня 1648 р. український гетьман Богдан Хмельницький вперше написав листа до російського уряду. В ньому насамперед зазначалося, що козаки перехопили царських посланців до польського урядовця А. Киселя, завдяки чому гетьман має змогу повідомити царя про тяжке становище православної релігії та козацьких вольностей, про свої блискучі перемоги над польським військом під Жовтими Водами і Корсунем та проінформувати про смерть короля Владислава IV, яка сталася «с причини тих же незбожних неприятелей зго (тобто короля Владислава.— А. Б.) і наших, котрих ест много королями в землі нашой (тобто з вини польських магнатів.— А. Б.), за чим земля тепер власне пуста».

Велике історичне значення має кінцівка цього листа, в якій, зокрема, говорить ся: «Зичили бихмо собі самодержця такого в своїй землі, яко ваша царская велможность, православний християнский цар, азали би предвічное пророчество от христа бога нашего исполнилось, што все в руках его святое милости. В чом упевняем ваше царское величество, еслі би била на то воля божая, а поспех твуй царский зараз, не бавячися, на панство тоє наступати, а ми зо всім Войском Запорозким услужить вашей царской велможности готовисмо до которосмо з найнижшими услугами своїми яко найпилие ся отдаємо. А меновите будет то вашому царскому величеству слышно, еслі ляхи знову на нас схотят наступати, в тот же час чим боржей поспешайся і з своей стороны на їх наступати, а ми їх за божею помощью отсул возем. І да исправит бог з давніх віков ознаймленное пророчество, которому ми сами себе полецешви, до милостивих нуг вашему царскому величеству, яко найуниженей, покорне отдаємо»¹.

Цього листа уперше було надруковано в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России» (т. III, Спб., 1861) в перекладі на російську мову, зробленому свого часу в Посольському приказі у Москві. Його оригінал опубліковано в «Памятниках, изданных Киевской комиссией для разбора древних актов» (2 вид., т. 1, К., 1898) та в «Історії України в документах і матеріалах» (т. III, К., 1941). Заново перевірений і виправлений текст листа вміщено в збірнику документів і матеріалів «Воссоединение Украины с Россией».

Критично осмисливши численні джерела, радянські історики дійшли правильного висновку, що в листі Б. Хмельницького до царя відображене прагнення українського народу возз'єднатися з російським народом у єдиній державі. Така оцінка цього документа стала класичною і дається в підручниках з історії України для вузів та середніх шкіл. Так, в «Історії УРСР для 7—8 класів» (К., 1967, стор. 52) читаємо: «У червні 1648 р. гетьман написав листа російському цареві Олексію Михайловичу. Він просив... возз'єднати Україну з Росією».

Нині, коли остаточно з'ясовано питання про основний зміст листа славетного гетьмана, доцільно зосередити увагу на такій його деталі, як двічі згадане «предвічное пророчество». Оскільки і в другому листі до царя, написаному більш ніж через півроку після першого, 8 лютого 1649 р., Хмельницький знову посилається на це «пророцтво», слід розкрити його зміст і відповісти на питання: чи міг Хмельницький вважати, що «пророцтво» відоме російському уряду і що послання на нього може позитивно вплинути на прийняття Олексієм Михайловичем пропозиції гетьмана?

В листі від 8 лютого 1649 р., зокрема, зазначалося: «Чаят бы слово божие и пророчество исполнилось, чтоб *иноверцы западные* под нозе твоего царского величества и всего православия *покорились*»². У підкреслених словах дана та лапідарна автентична (тобто самого Хмельницького) характеристика «пророцтва», яка є ключем до пошуків відповідей на поставлені питання.

¹ Воссоединение Украины с Россией. Сборник документов и материалов, т. II М., 1953, стор. 32—39.

² Там же, стор. 132—133 (виділено нами.— А. Б.).

У праці «Повесть о новгородском белом клобуке» как памятник общерусской публицистики XV в.» дослідник М. М. Розов показав, що в першій половині XVII ст., після вигнання польських інтервентів з Росії, цей визначний твір був дуже популярним і розповсюджувався ідеологами та прихильниками православ'я, про що свідчить хоча б такий факт: збереглося понад 250 рукописних копій повісті, більшість з яких написана напередодні Визвольної війни українського народу. У повісті розповідається про те, що коли римський імператор Костянтин Великий прийняв християнство, він подарував папі Сильвестру білий клобук (тіару), який римські папи носили в урочистих випадках. У IX ст., в зв'язку з поширенням у Римі «ариянської ересі», білий клобук було переслано до Візантії — «другого Риму», і його стали носити константинопольські патріархи. У другій чверті XIV ст. патріархові Філофею «з'явився уві сні» папа Сильвестр у супроводі Костянтина Великого і розповів йому «тайну божественну велику», нібито незабаром Константинополь буде завойований «агарянами» (тобто іновірцями-магометанами), які знищать православні святині, «на третім же Риме, еже есть на руской земле, благодать святого духа воссия... и царя руского возвеличит господь над многая языки, и подо властью их мнози царей будет от иноязычных». Тому Сильвестр наказав відіслати білий клобук до Новгорода Великого, де його стали носити новгородські архієпископи³, а з 1564 р. за постановою православного собору — московські митрополити, з 1589 р. — московські патріархи.

Основна ідея повісті міститься в словах «подо властью руского царя мнози царей будет от иноязычных», а теза «Москва — третій Рим» широко пропагувалася в церковній та публіцистичній літературі XVII ст., зокрема в «Послании протопопа Аввакума», у полеміці Арсенія Суханова з грецькими патріархами тощо.

У Росії і на Україні православна церква розповсюджувала також «Послания» новгородського старця Філофея до великого князя Василя III та царя Івана IV, автор яких твердив, що «Старий Рим» було захоплено внаслідок поширення аполінарієвої ересі, а церкву «другого Рима» — Костянтинова града — через зраду на Флорентійському соборі (де було проголошено унію православної та католицької церков), «два Рима падоша, а третей (Москва.— А. Б.) стоит, а четвертому не быти... вся християнская царства снисдошася в едине» руське царство. При цьому Філофей посилався на «пророческие книги». Слова Філофея ввійшли до «Степенной книги» та «Уложенной грамоты об установлении патриаршества» в Москві. Теза «Москва — третій Рим» стала складовою частиною офіційної ідеології російського уряду і боярсько-дворянської громадськості в XVI—XVII ст.

Хмельницький міг бути певний, що Олексій Михайлович і його уряд знають про «пророцтво», яке передбачало, щоб «іноверцы западные под нозе царского величества и всего православия покорились»; що його, Хмельницького, пропозиція про підкорення Польщі Москві для врятування православної віри й козацких вольностей від польської шляхти — «аріян», для возз'єднання України з Росією знайде підтримку урядових кіл Росії.

Гетьман мав на увазі саме захоплення Польщі російськими та українськими військами. А вже в листі від 8 червня він пропонував цареві негайно розпочинати воєнну дію проти Польщі і обіцяв, що Військо Запорізьке допоможе російській армії. І начебто для того, щоб не було сумніву у військово-політичному сенсі його пропозиції, гетьман знову пише, щоб колп поляки нападуть на козацькі загоны, цар «в тот же час чим боржей поспешася і з своей стороны на их наступати, а ми их за божю помощью отсул возмем».

Своїми планами Богдан Хмельницький ділився і з російськими прикордонними воеводами. Так, 11 липня 1648 р. гетьман писав пугивльському воеводі: «...Зичимо его царскому величеству того, штобы он тепер час мает на ляхи ішол воювати, азали бы дал бог, штобы он ляхам і нам паном і царем был одное віри греческое...»⁴. У листі від 29 липня до хотмизького воеводи він зазначав: «Если ж послышите, же знову з нами война ся почнет, теде і вам волно на тих же неприятелей ваших і наших скоро наступати: однак маєте люд свій уготовову, што ми зичим, аби в таком разі православный цар ваш Олексій Михайлович о тое панство полское могл ся постарати»⁵.

Як відомо, Хмельницький добре знав політичний устрій Речі Посполитої і розумів, що безкоролів'я та боротьба за престол значно ослаблять Польщу. До того ж, основні сили польської армії вже було розбито. «А в Польше де и в Литве у ляхов войска нигде в собранье не слышет; все де, сказывают, ляхи в бегах», — розповідав 16 червня в Посольському приказі в Москві посланець севських воевод Г. Клімов, передаючи думки Хмельницького⁶. 2 серпня того ж року монахи — вихідці з Польщі говорили в Посольському приказі: «А собранья де войска корунного и Литовского на козаков нигде нет, потому что поляки и Литва люди ныне безгосударные..., короля

³ И. Б у д о в н и ц. Русская публицистика XVI века, М.— Л., 1947.

⁴ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 55 (виділено нами.— А. Б.).

⁵ Там же, стор. 66—67.

⁶ Там же, стор. 41.

ещо не обрали, и что с козаками делать, і как над ними промышлять, и чем война унять — того сами не ведают; а сенатори де всякой промышляет собою, как бы им себя и маетности свои от козаков уберечь»⁷. В українську ж армію «купчаться многие пашенные люди», народні маси готуються до боротьби проти панів на Лівобережжі і на Правобережжі. А Росія вже більше 13 років не воювала. За таких обставин можна було вважати здійсненим завоювання всієї Речі Посполитої об'єднаними збройними силами України і Росії. Таким шляхом можна було б воз'єднати Україну з Росією і усунути небезпеку перетворення України на арену тривалих і руйнівних воєн з Річчю Посполитою. А завоювання чужих земель з точки зору представника феодального класу Хмельницького не було актом, що заслуговує на осуд.

Минуло кілька місяців. Розгром польського війська під Пилявцями, паніка, що охопила шляхту, зміцнили переконаність Хмельницького у можливості підкорення спільними силами Росії та України всієї Польщі. Хоч період безкоролів'я закінчився, 8 лютого 1649 р. гетьман писав цареві: «А мы как первые (тобто, як у листі від 8 червня 1648 р.— А. Б.) також де и ныне желаем того, чтоб ваше царское величество нам, нанижайшим слугам и подданным своим государем и царем, яко православное светило и самодержцею за благословением божим учинился. А когда войну с нами зачнут, на них от Смоленска войском своим благословил наступити. Чаят би слово божие и пророчество исполнилось, чтоб иноверцы западные под нозе твоего царского величества и всего православия покорились»⁸.

Але за планом Хмельницького підкорення Польщі Росією — не мета, а засіб. Серцевиною його плану було: «штобы тие ляхове за нашу віру з нами болшей битися і наступовати не важилися», «чтобы болшей над нами, христианы, власти не имели и крови наше... не проливали»; метою плану було воз'єднати Україну з Росією, мати завжди захист з боку російського народу⁹.

Події, що відбулися в другій половині 1649 р. і, особливо, в 1651 р., показали, що Річ Посполита консолідувалася навколо нового уряду, що підкорити її стало неможливо. І Хмельницький вже не згадував про «пророцтво», але він продовжував енергійно боротися за воз'єднання України з Росією.

А. З. БАРАБОЙ

⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. III, Спб., 1861, стор. 240.

⁸ Воссоединение Украины с Россией, т. II, стор. 132—133

⁹ Там же, стор. 55, 132.

**АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ,
НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1973 р.**

№
журналу

Постанова Центрального Комітету КПРС від 4 квітня 1973 р.
Про 70-річчя II з'їзду РСДРП

6

СТАТТІ

Зідзіля П. О. (<i>Запоріжжя</i>) — Партиїні організації України в боротьбі за дальший розвиток науки і зміцнення її зв'язків з виробництвом у період завершення побудови соціалізму	8
Зарзар І. М. — Національне питання в ленінській теоретичній спадщині періоду 1894—1903 рр.	1
Засиленко В. К. — Розвиток КПРС марксистсько-ленінських ідей про трудове виховання мас	6
Гелей С. Д. (<i>Львів</i>) — Боротьба трудящих України за економічну платформу більшовиків (серпень — жовтень 1917 р.)	5
Голобуцький В. О. — Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків	9
Голубков М. Є. — Підвищення ролі громадських організацій у будівництві комунізму	3
Дмитрук К. Є. — Уніатська церква на службі реакції	12
Животворна сила братерства народів СРСР	10
Журавльов М. С., Черненко М. В. — Ленінський план побудови соціалізму (До 50-річчя останніх статей і промов В. І. Леніна)	4
Коваль М. В. — Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)	12
Кожукало І. П. — Розвиток В. І. Леніним програми партії в національному питанні (До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання»)	11
Козловський П. Г. (<i>Мінськ</i>) — Спільні риси еволюції магнатського помістя Білорусії та Правобережної України в другій половині XVIII ст.	3
Коломійченко І. І. — Робітничий клас — основна продуктивна сила суспільства	5
Корнійчук А. В. — З історії боротьби партійних організацій України проти троцькістсько-зінов'євського блоку	11
Королько В. Г. — Неспроможність буржуазної стратегії класового роззброєння свідомості трудящих	6
Котляр М. Ф. — Проти буржуазно-націоналістичних перекручень спільного історичного минулого російського, українського та білоруського народів (IX—XV ст.)	8
Кудрицький А. В. — Зовнішньополітична програма КПРС у дії	9
Кучер В. І. — Роль партизанських країв і зон у розвитку народної боротьби на Україні	5
Лихолобова З. Г. (<i>Донецьк</i>) — Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки	12
Матійко М. М. — Вклад учених Радянської України в науково-технічний прогрес соціалістичної промисловості	2
Мокшин С. І. (<i>Москва</i>) — Проблеми інтернаціонального і національного та ідеологічна боротьба на сучасному етапі	9
Озадовський А. А. — Американські наукові центри африканістики	12
Панібудьласка В. Ф. — Розвиток соціалістичного змагання в роки комуністичного будівництва (1959—1972 рр.)	7
Погребняк А. І. (<i>Москва</i>) — Основні принципи партійної пропаганди та їх здійснення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС	4
Просьяник О. Я., Сущенко М. В. — XXIV з'їзд КПРС про дальше організаційне зміцнення партії	1
Рудик П. А. (<i>Чернівці</i>) — XXIV з'їзд КПРС про зростання ролі первинних партійних організацій у комуністичному будівництві	2
Стеблій Ф. І. (<i>Львів</i>) — Селянський рух у Східній Галичині під час революції 1848—1849 рр.	6
Туваєв В. І., Гуськевич Б. О., Іванова В. О. — Критика сучасних ревізійоністських перекручень ленінського вчення про партію	2
Чередниченко В. П. — Антирадянщина — основний напрямок підривної діяльності українського буржуазного націоналізму	3
Черепанов І. Ф. — Расово-національна проблема в США: Соціально-економічні аспекти (50—60-ті роки)	5
Шишов О. О. — Тактика компартій капіталістичних країн у роботі серед прогресивної молоді	6

- Бондаренко М. П. (*Харків*) — Партиїне керівництво діяльністю військових комісарів у 1918—1921 рр. 11)
- Борковський П. А. (*Луцьк*) — Створення і виховання партійними організаціями західних областей УРСР масового активу трудящих (1944—1950 рр.) 4
- Ботушанський В. М. (*Чернівці*) — Становище сільськогосподарських робітників Північної Буковини на початку ХХ ст. 5
- Булава І. С. (*Дніпропетровськ*) — З діяльності преси України у справі пропаганди міжреспубліканського змагання трудящих 1
- Вальчук Б. А. — Внутріпартійна робота парторганізації на промислових підприємствах УРСР (1966—1970 рр.) 8
- Гордієнко Л. М. — Про ліквідацію безробіття в Українській РСР (1921—1930 рр.) 9
- Горішня Л. Л. — Про партійне будівництво на селі в роки першої п'ятирічки 5
- Городецький Є. П. (*Чернівці*) — Революційна боротьба трудящих Північної Буковини в 1929—1930 рр. 10
- Гриценко І. А. (*Чернівці*) — Торговельні зв'язки Північної Буковини з Російською державою у першій половині ХІХ ст. 1
- Дмитрієнко В. С. (*Борислав*) — Відбудова і розвиток нафтової промисловості Борислава в повоєнні роки 8
- Івасюта М. К. (*Львів*), Пастер П. І., Сливка Ю. Ю. (*Львів*) — З досвіду написання історії міст і сіл Львівської області 12
- Каков К. С. (*Бердянськ*) — Традиційне змагання і дружба двох колгоспів 1
- Қарішқовський П. Й. (*Одеса*) — Про державний устрій Ольвії 2
- Климов А. О. (*Ворошиловград*) — Деякі питання партійного керівництва комсомольськими організаціями Донбасу в 1937—1941 рр. 8
- Коваленко О. М. — Суспільно-політичні погляди передвишників 10
- Коломієць О. М. (*Умань*) — Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900—1904 рр. 11
- Кондрацький А. А. — Про участь робітничого класу в суспільно-політичному житті 1959—1967 рр. (За матеріалами Української РСР) 7
- Кордон М. В. — Розподіл земель Півдня України Радами селянських депутатів у січні—березні 1918 р. 6
- Крижановський В. С. — Заходи Комуністичної партії України щодо поліпшення умов праці та охорони здоров'я в шостій п'ятирічці 10
- Кучінко М. М. (*Львів*) — Південно-західні межі розселення східних слов'ян у ІХ—ХІІІ ст. 9
- Литвиненко С. П. (*Харків*) — З історії революційної боротьби селянства Полтавщини в період підготовки Великого Жовтня 12
- Малько О. О. — Вклад робітничого класу в завершення суцільної електрифікації українського села (1959—1970 рр.) 12
- Матейко Р. М. (*Львів*) — Діяльність комсомолу Львівщини по трудовому вихованню учнів сільських шкіл 10
- Мельник Л. Г. — Виникнення і розвиток капіталістичної гірничої промисловості на Україні в 60-х—90-х роках ХІХ ст. 8
- Михайлюта Т. І. (*Ровно*), Тюрєнков М. М. (*Ровно*) — Про перші соціалістичні перетворення на Ровенщині (1939—1941 рр.) 3
- Надал А. І. (*Тернопіль*) — До питання про розвиток загальноосвітньої школи УРСР в 1966—1971 рр. 7
- Олійниченко О. К. — Створення книжкових фондів бібліотек на Україні в 1917—1920 рр. 5
- Ольшевський М. І. (*Одеса*) — Діяльність партійних організацій України щодо підвищення ефективності промислового виробництва в 1965—1970 рр. 1
- Орловський Б. М. — Казенні металургійні мануфактури Півдня та їх рудні ресурси 6
- Польова Н. А. (*Львів*) — Пропаганда Комуністичною партією Західної України основного закону країни Рад 1
- Патлажан Ю. І. (*Івано-Франківськ*) — Трудящі країн зарубіжного Сходу на Україні напередодні Великого Жовтня 4
- Пашкуй З. А. (*Мукачеве*) — До питання про автономію Закарпаття під час угорської окупації 2
- Печерця І. І. (*Миколаїв*) — Про деякі форми роботи більшовиків щодо зміцнення союзу робітників і селян на Україні в 1917 р. 4
- Проскура Н. Л. (*Ніжин*) — Переселення селян з Харківської губернії у роки століпінської аграрної реформи 6
- Пшегодський С. В. (*Херсон*) — Висвітлення молодіжною пресою УРСР боротьби проти троцькізму (1923—1927 рр.) 11)

- Пучко О. А.—Творча активність раціоналізаторів і винахідників у верстатобудівній промисловості України в роки довоєнних п'ятирічок 1
- Рибалко В. А. (*Донецьк*)—Марксистсько-ленінське навчання комуністів у системі партійної освіти в 1946—1950 рр. За матеріалами Донецької парторганізації 12
- Савчук А. П.—До підсумків вивчення первісної епохи на Київщині 6
- Семилетка Г. П. (*Севастополь*)—З досвіду роботи політорганів і партійних організацій Червонопрапорного Чорноморського флоту (1966—1971 рр.) 5
- Спірін О. А.—Робота партійних організацій України по удосконаленню економічної освіти керівних кадрів (1966—1971 рр.) 10
- Сторчило В. С. (*Одеса*)—Діяльність Комуністичної партії України по підвищенню професійно-технічного рівня молоді в роки другої п'ятирічки 8
- Стрілко А. А.—З історії діяльності церковників серед українських іммігрантів у Латинській Америці наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. 7
- Торба А. В. (*Ворошиловоград*)—Підвищення культурного рівня трудящих Донбасу у 1959—1970 рр. 4
- Фетісов А. П. (*Дніпродзержинськ*)—З історії розгрому білогвардійських банд на Далекому Сході (1923 р.) 6
- Хричов В. М. (*Кіровоград*)—Партійне керівництво розвитком творчої активності науково-технічної інтелігенції України в 1959—1965 рр. 8
- Чекаленко Л. Д.—Спілка боротьби молодих та її роль у відбудові народного господарства Польщі (травень 1945—липень 1948 рр.) 7
- Чиколіні Л. С.—«Щасливе місто» Франческо Патріці 11
- Шабельников В. І. (*Донецьк*)—Діяльність парторганізацій Донбасу по фізичному вихованню трудящих (1966—1970 рр.) 11
- Шийчук В. О. (*Чернівці*)—Виробнича активність робітників Радянської Буковини в 1940—1941 рр. 11
- Яценко І. О. (*Сімферополь*)—Відродження і діяльність партійних організацій Криму в 1944—1948 рр. 2

З історії радянського будівництва

- Дабіжа А. А. (*Одеса*)—Підвищення ролі сільських Рад у 1928—1929 рр. 10
- Ткачова Н. О.—З історії створення та діяльності органів радянської зовнішньої політики (1917—1922 рр.) 10
- Чорний А. І. (*Івано-Франківськ*)—Партійне керівництво діяльністю місцевих Рад України (1966—1971 рр.) 10

З історії партійної та радянської преси

- Бондаренко Ж. О.—Фронтві видання Червоної Армії для цивільного населення Польщі (1944—1945 рр.) 5
- Мірошников І. Я. (*Харків*), Мірошнікова П. М. (*Харків*)—Листівки харківських революційних соціал-демократичних організацій про становище робітників (кінець ХІХ—початок ХХ ст.) 5
- Парінов М. П. (*Донецьк*)—Роль преси в боротьбі партійних організацій Донбасу за технічний прогрес у четвертій п'ятирічці (1946—1950 рр.) 5

Борці за щастя народу

- Дробчак Г. Ю. (*Вінниця*)—До біографії селянина-вільнодумця С. М. Олійничука 8
- Калениченко П. М., Позняков К. І. (*Дніпропетровськ*)—Видатний радянський військово-морський командир Е. С. Панцержанський 4
- Лемешук М. М.—Подвиг В. С. Петрова 10
- Лещенко П. Я. (*Ровно*)—Відважний партизан Ф. М. Михайлов 7
- Маленко Є. Ю. (*Харків*)—І. І. Радченко—член Організаційного комітету по скликанню ІІ з'їзду РСДРП 7
- Рабінович М. Д. (*Москва*)—Відважний комдив І. І. Блажевич 5
- Сапун М. М.—Старий комуніст О. П. Пирогов 6
- Тищенко В. О. (*Ровно*), Русин П. В. (*Ровно*)—Боець-інтернаціоналіст О. М. Ільїн 8

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Варгатюк П. Л. (*Кривий Ріг*)—Про висвітлення революційної боротьби гірників Криворіжжя в жовтні—грудні 1905 рр. 4

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Бандурак М. І. (*Ужгород*)—Матеріали преси на уроках історії та суспільствознавства 5

Бевза О. І.— Підсумки екзаменів з історії та суспільствознавства в 1973 р. і завдання учителів	12
Воробйов А. М. (<i>Ровно</i>) — Інтернаціональне виховання студентської молоді	1
Євтушок М. М. (с. <i>Левківка Хмельницької області</i>) — З досвіду вивчення боротьби за Радянську владу в рідному краї	9
Заслуженюк В. С.— Вивчення в школі ленінського плану створення марксистської революційної партії і матеріалів II з'їзду РСДРП	7
Кіндрат К. П. (<i>Ровно</i>), Литвинчук А. І. (<i>Ровно</i>) — Використання краєзнавчого матеріалу в патріотичному вихованні учнів	11
Лисенко М. М., Підлущький Г. І., Скрипкін І. М., Шалік З. М.— Роль історії та суспільствознавства у вихованні комуністичної ідейності учнів	10
Литвах І. І. (<i>Одеса</i>) — Тематичне опитування на уроках історії	5
Малиненко В. К. (<i>Слов'янськ</i>) — Виховання радянського патріотизму в учнів технікумів за допомогою екскурсій до міст-героїв	6
Мінзберг Н. М.— Кодоскоп на уроці історії	2
Прийвар С. Г. (<i>Вінниця</i>) — З досвіду вивчення основ ленінської національної політики	4
Румянцева Д. І.— Про викладання історії та суспільствознавства в профтехучилищах	8
Урюпова З. А. (<i>Горлівка</i>) — Профорієнтація учнів у сільській школі	3

ОХОРОНА І ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Акуленко В. І.— Збереження та відбудова історичних пам'яток на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	5
Колесник Є. О.— Бібліотека М. А. Маркевича	1
Липко С. А. (<i>Любар Житомирської області</i>) — З історії заснування міста Острополь	3
Лук'яненко М. М. (<i>Чернігів</i>) — Пам'ятка архітектури — Троїцько-Іллінський комплекс	4
Прпченко О. І.— Шефство над пам'ятниками — одна з важливих форм патріотичного виховання молоді	2

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Братня допомога народів СРСР Радянській Україні (1943—1945 рр.). Підготували до друку М. З. Данилюк, А. Ф. Ларін	12
--	----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Алексеевко Г. Д. (<i>Ужгород</i>), Бабидорич М. І. (<i>Ужгород</i>) — Вогні у міжгір'ях	9
Бречак І. М.— Щоденник 4-го батальйону	11
Гаврюк П. А.— Епізоди масового подвигу	10
Грохувський Януш, Генеральний консул Польської Народної Республіки в Києві (<i>ПНР</i>) — Дружба нам дороги втрувала	1
Корчев М. С. (<i>Луцьк</i>) — Там, де сходились бойові стежки побратимів	8
Милявський М. С. (<i>Нікополь</i>) — Їх розстріляли на світанку	12
Цимбал Є. І. (<i>Одеса</i>) — Танкери йдуть на прорив	2, 3, 4, 5

СПОГАДИ

Дятленко М. Д.— У дні Сталінградської битви (Закінчення)	7
--	---

НАШ КАЛЕНДАР

Бінов М. Л. (<i>Одеса</i>) — Професіональний революціонер П. І. Старостін (До 90-річчя від дня народження)	6
Гагал П. Г., Соловйова В. О. (<i>Волгоград</i>), Людковський Ш. С. (<i>Миколаїв</i>) — До 90-річчя від дня народження Ф. А. Сергеева (Артема)	3
Демет'єв Ю. Г. (<i>Воронез</i>) — До 100-річчя від дня народження В. Д. Бонч-Бруєвича	6
Денисенко П. І.— Героїчний подвиг підпільників Павлограда	2
Замлинський В. О., Нем'ятний В. М.— Легендарний рейд (До 30-річчя Карпатського рейду)	6

- Зінов'єв А. М. (*Кіров*) — До 30-річчя Постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи по відбудові господарства у районах, визволених від німецької окупації» 7
- Знаменська М. В. — До 15-річчя українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби 12
- Комарова І. Л. — До 80-річчя від дня народження Д. З. Лебеда 2
- Курас А. К. — До 50-річчя XII з'їзду РКП(б) 4
- Лешенко П. Я. (*Ровно*) — Безсмертна у віках (До 50-річчя від дня народження Ніни Сосніної) 11
- Ляховецький М. Б., Безродний Є. Ф., Дубровченко П. М. — До 50-річчя ордена Леніна Аерофлоту 2
- Маленко Є. Ю. (*Харків*) — Ленінської гвардії боєць (До 100-річчя з дня народження М. О. Алексєєва) 11
- Мірошніченко І. М. (*Тернопіль*) — Політико-виховна робота у Першій армії Війська польського під час Берлінської операції 1945 р. (До 30-річчя народного Війська польського) 9
- Мойсєєв О. В. — Початок контрнаступу радянських військ на Україні (До 30-річчя Курської битви) 5
- Покровська І. С. — До 10-річчя співробітництва академії наук СРСР і Республіки Куба (1963—1973 рр.) 4
- Поліщук М. С. — Кирило-мефодіївець Іван Якович Посяда (До 150-річчя від дня народження) 4
- Скрипник М. О. (*Одеса*) — До 75-річчя з часу створення Одеського комітету РСДРП 12
- Слюдікова Т. Б., Кінько А. М. — До 100-річчя від дня народження П. К. Запорожця 1
- Соловйова А. А. — Шлях революціонера-ленінця (До 100-річчя від дня народження І. В. Бабушкіна) 1
- Сухарєв В. В. — Перший програмний документ марксизму (До 125-річчя «Маніфесту Комуністичної партії») 2
- Суходольський Ф. І. (*Львів*) — Перша газета революційного пролетаріату (До 125-річчя заснування «Neue Rheinische Zeitung») 5
- Фещенко В. Т. (*Умань*) — Робітничий депутат (До 100-річчя з дня народження М. К. Муранова) 11
- Хідекелі А. В. — До 50-річчя першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки 7
- Цвейбель Д. С. (*Донецьк*) — Дослідник минулого Донбасу М. В. Сибільов (До 100-річчя від дня народження) 2
- Шевчук І. М. — Революціонер, військовий діяч, дипломат (До 90-річчя від дня народження В. О. Антонова-Овсієнка) 3
- Юровський В. М. — 80 років від дня народження М. М. Хатаєвича 3
- Ярошенко А. Д. — Соратник великого Каменяра, мужній борець за владу Рад (До 100-річчя від дня народження В. Ф. Коцка) 4

До 90-річчя від дня народження Д. З. Мануїльського

- Булкіна В. П. — Літературна спадщина Д. З. Мануїльського 9
- Хланта О. В. (*Ужгород*) — Зв'язки Д. З. Мануїльського з Комуністичною партією Чехословаччини 9

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- Аппатов С. Й. (*Одеса*) — Американські історики й публіцисти про деякі проблеми європейської політики США після другої світової війни 8
- Бабко Ю. В. — Стан і завдання вивчення проблеми «Розвиток трудової активності робітничого класу УРСР у роки другої п'ятирічки» 5
- Воскресенський Ю. В.** (*Москва*) — Висвітлення ролі фабрик і заводів у соціально-економічному розвитку регіонів 6
- Данилюк Д. Д. (*Ужгород*), Гроян М. В. (*Мукачеве*) — Радянська історіографія про вплив Великого Жовтня на розвиток революційної боротьби в Закарпатті (1917—1919 рр.) 3
- Денисовець П. М. (*Полтава*) — Радянська історіографія революційних аграрних перетворень на Україні в 1917—1921 рр. 10
- Калакура Я. С. — Історіографія боротьби Комуністичної партії за дальший розвиток промисловості на Україні в період будівництва комунізму (1959—1970 рр.) 9
- Позняков К. І. (*Дніпропетровськ*) — Історіографія питання про тил Червоної Армії в період громадянської війни 3

Похилевич Д. Л. (<i>Львів</i>) — Форма земельної ренти і розмір визиску селян України та Білорусії (в XV — першій половині XVI ст.) в радянській історіографії	11
Різницька М. В. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Про історіографічне значення довоєнних видань з історії фабрик і заводів України	12
Сарбей В. Г. — Історична проблематика в іскрівській соціал-демократичній пресі на Україні напередодні II з'їзду РСДРП	7
Стрельський Г. В. — Січневе збройне повстання київських трудящих проти Центральної ради (1918 р.) у спогадах учасників	2
Шерман І. Л. (<i>Харків</i>) — Утворення Української Радянської держави в історіографії УРСР	1

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Антонюк С. М. — Януш Грохувський. Дружба нам дороги вторувала	10
Безпальчий В. Ф. — І. П. Поліщук. Спадкоємність і взаємовплив культур	12
Безродний Є. Ф. — Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР	4
Березовчук М. Д. — Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні	4
Бруз В. С. — Л. О. Лещенко. СРСР і Канада в антигітлерівській коаліції	5
Буцько М. О., Соломко Е. Т. (<i>Тернопіль</i>), Король І. Ф. (<i>Ужгород</i>) — Інтернаціональне виховання студентської молоді	7
Васьків В. П. (<i>Львів</i>) — В. Ф. Горленко, І. Д. Бойко, О. С. Куницький. Народна землеробська техніка українців	1
Вовчик А. Ф., Столяренко В. П. — Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР)	6
Волковинський В. І., Кирпенко П. Ф. — З історії зарубіжного Сходу	3
Гельфман О. А. (<i>Одеса</i>) — Н. Ю. Колпинский. Деятельность Энгельса в годы I Интернационала	1
Давидюк А. Т. (<i>Вінниця</i>) — Н. Трущенко. Источник силы. Партия — организатор и руководитель комсомола	9
Єрісов О. Т. (<i>Полтава</i>) — За мужність і відвагу. Документальні розповіді про полтавців — Героїв Радянського Союзу	12
Жебокрицький В. А., Мартиненко А. К. — В. Д. Конобеєв. Болгарський національно-визвольний рух. Ідеологія, програма, розвиток	6
Забарко Б. М. — М. Мухамеджанов. Молодежь и революция. У истоков международного революционного движения молодежи	7
Завадська О. Я., Шевченко Л. А. — М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность	8
Зайцев В. М. — Л. Підгородецький. Січ Запорізька	11
Івасюта М. К. (<i>Львів</i>), Сардачук П. Д. — О. М. Швидак. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі (1929—1939 рр.)	2
Калениченко П. М. — Боевое содружество советского и польского народов	12
Касьяненко Ф. П. (<i>Херсон</i>) — В. Я. Доброхотов. Слово ленинской правды. Партийная пропаганда: наука, искусство	7
Катренко А. М. — Народничество в работах советских исследователей за 1953—1970 гг.	6
Кащенко С. Г. (<i>Сімферополь</i>), Шарапа В. Ф. (<i>Сімферополь</i>) — М. Ф. Карпенко. Органи народного контролю УРСР в боротьбі за здійснення ленінського плану побудови соціалізму (1920—1934 рр.)	7
Керекеш-Надь А. А. (<i>Ужгород</i>) — Очерки по новейшей истории Венгрии	1
Кестель С. М. — П. М. Фесуненко. Стиль произведений В. И. Ленина	8
Кісь Я. П. (<i>Львів</i>), Мавродін В. В. (<i>Ленінград</i>), Косачевська Є. М. (<i>Ленінград</i>) — Маврикий Горн. Класова боротьба й соціальні конфлікти в містах Червоної Русі в 1600—1647 роках на фоні економічних відносин	12
Клоков В. І. — Юліан Тобіаш. В тилу ворога. Радянські громадяни у русі Опору на польських землях. 1941—1945	9
Клоков В. І., Петерс І. А. — Вячеслав Квітінський. Фронт без тилу. Документальна повість	1
Козленко В. В. (<i>Одеса</i>) — Книга для читання з історії СРСР (з початку XX ст. до наших днів)	11
Кондуфор Ю. Ю., Саженьюк С. Н. — Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР	2
Корнейчик І. І. (<i>Харків</i>), Шерман І. Л. (<i>Харків</i>), Шморгун П. М. — В. Г. Сарбей. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України	3

- Корольов Б. І., Вольський С. А. (*Одеса*) — Н. М. Якупов. Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия 6
- Косачевська Є. М. (*Ленінград*) — Т. Байцура. Закарпатоукраинская интеллигенция в России в первой половине XIX века 2
- Котляр М. Ф. — Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799 5
- Котляр М. Ф. — М. Киценко. Хортиця в героїці і легендах 1
- Кравець М. М. (*Чернівці*) — П. В. Михайлина. Міста України в період феодалізму 1
- Кудлай О. С., Борцов Б. П. — Братерський союз народів. Комуністична партія — організатор утворення і зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік 6 V
- Кулинич І. М. — А. С. Завьялов. Национальный фронт демократической Германии и строительство социализма в ГДР; Вопросы историографии и методологии всеобщей истории; Війна без пострілів 5
- Кулинич І. М., Сохань П. С. — Веселін Хаджініколов. Георгій Димитров і радянська громадськість. 1934—1945 11
- Курас І. Ф., Нагорна Л. П. — М. И. Куличенко. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития 2
- Лавриненко Ю. М. — Українська РСР у радянсько-угорському співробітництві 5
- Лещенко Л. О. — Национальные проблемы Канады 3
- Лещенко М. Н., Мишко Д. І. — Історія Білоруської РСР, т. 2. Білорусія у період капіталізму (1861—1917 рр.) 11
- Лихолат А. В. — Інтернаціональне і національне в соціалістичному суспільстві 12
- Лось Ф. Є. — Л. Д. Алексеев. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.) 4 4
- Лукач Б. І. — О. І. Русин. Розвиток і зміцнення радянсько-угорського економічного співробітництва (1945—1969 рр.) 6
- Макар Ю. І. (*Чернівці*) — В. С. Парсаданова. Формирование национального фронта в Польше (1944—1946 гг.) 7
- Маяновська Гелена (*Польща*) — Василь Цветков. Спогади партизанарозвідника 8
- Михайлюк О. Г. (*Луцьк*), Шморгун П. М. — Ф. Є. Лось. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму) 8
- Михайлюк О. Г. (*Луцьк*), Шморгун П. М. — И. Л. Сабадырев. Борьба большевиков за ленинскую аграрную программу на юге Украины и в Молдавии (1903 г.—февраль 1917 г.) 9
- Мишко Д. І. — Державні архіви Української РСР. Короткий довідник 9
- Нем'ятний В. М. — М. В. Коваль. У горнилі війни 1
- Нефедов І. М. (*Луцьк*) — В. А. Дьяков. Революционная деятельность и мировоззрение Петра Сцегенного (1801—1890 гг.); Володимир Дьяков. Петро Сцегенний та його спадщина 8
- Овсій І. О. — О. М. Кисілевський. На сталевих магістралях. Партийна робота на залізничному транспорті УРСР в роки четвертої п'ятирічки (1946—1950) 5
- Петренко В. С. — Д. Я. Шелухін. Юному поколінню — ленинський гарт 10
- Рева І. М. (*Полтава*) — П. Ф. Решодько. Селянський рух у Харківській губернії (березень 1917—січень 1918 р.) 8
- Риндзюньський П. Г. (*Москва*) — Л. Г. Мельник. Технічний переворот на Україні у XIX ст. 7
- Румянцева Д. І. — Хрестоматія з курсу суспільствознавства 12
- Салига Т. Ю. (*Львів*) — В. А. Маланчук. Етнографічна діяльність В. Ю. Охримовича 2
- Сидоренко О. Ф. — Вітольд Куля. Міри і люди 2
- Скляренко Є. М., Гордієнко Л. М. — Л. С. Рогачевская. Ликвидация безработицы в СССР. 1917—1930 гг. 11
- Скрипниченко І. І. (*Ворошиловград*), Шморгун П. М., Варгатюк П. Л. (*Кривий Ріг*) — М. Я. Запорожец. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса 5
- Слинько І. І., Євсєєв І. Ф. — К. С. Грушевой. Тогда, в сорок первом... 1
- Смолій В. А. — Л. А. Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. 11
- Сороковська С. В. — В. И. Ленин. Библиографические указатели и списки литературы 9
- Сохань П. С., Кравченко В. В. — Недю Недев. Асен Златаров. Книга про нього і його час (1885—1936) 6

Співак Б. І. (<i>Ужгород</i>), Мешко І. М. (<i>Ужгород</i>) — М. В. Троян. Угорська комуна 1919 р.	10
Стеценко А. Ф. (<i>Дніпропетровськ</i>), Злочевський Й. Т. (<i>Дніпропетровськ</i>) — Наша воля — братерство	5
Столяренко В. П. — Героїчна Хотинщина	3
Стрельський В. І. — В. І. Кізченко. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905—1907 рр.	10
Стрельський В. І. — А. В. Санцевич. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду	4
Файн Л. Є. (<i>Ворошиловград</i>) — Исторический опыт КПСС в осуществлении новой экономической политики	8
Фурсенко Й. Ф. (<i>Харків</i>) — Преподавание истории КПСС и коммунистическое воспитание студентов	10
Хомич П. А. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Ростикус Р. П. (<i>Тернопіль</i>) — Нариси історії Вінницької обласної партійної організації	3
Черніков І. Ф. — Людмила Живкова. Англо-турецькі відносини в 1933—1939 рр.	2
Шевченко Л. А. — І. Тетерук. На крилах дружби. Про взаємозв'язок братніх культур народів СРСР	9
Швидак О. М. (<i>Житомир</i>) — Ю. В. Бернов, А. Я. Манусевич. Ленин в Кракове	4
Шевчук Г. М. — Б. М. Бабій. Союз РСР і роль України в його утворенні	4
Яркін М. П. (<i>Миколаїв</i>) — В. Нем'ятій. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.)	10

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Бака М. В. (<i>Полтава</i>) — П'ятий конгрес і міжнародна конференція істориків НДР	5
Безпалко М. Г., Слюсаренко А. Г. — Всесоюзна наукова конференція «Утворення СРСР — торжество ленінської національної політики»	1
Бердута М. З. (<i>Харків</i>), Навроцький М. О. — Захист докторських дисертацій В. О. Романцовим і Н. Ю. Костицею	2
Божук Г. В. (<i>Ужгород</i>) — Ювілейні науково-теоретичні конференції, присвячені 50-річчю утворення СРСР в Ужгороді	1
Ботушанський В. М. (<i>Чернівці</i>), Комарницький С. І. (<i>Чернівці</i>) — Наукові конференції в Чернівцях	2
Будаєв Д. І. (<i>Смоленськ</i>) — Всесоюзна конференція викладачів історіографії	5
В. Б. — Пленум Республіканської координаційної ради з наукової розробки історії КПРС і КП України	5
В. К., Голубова Г. Г. — Захист докторських дисертацій П. С. Соханем і Л. Д. Алексеевим	6
Войціховський А. А. — Захист докторської дисертації Ю. О. Курносим	7
Волощенко А. К., Крюков В. Т. — Спільна нарада авторів, редакційних колегій по темах і головної редакційної колегії багатотомної «Історії Української РСР»	11
Воронкін О. Ф. (<i>Ворошиловград</i>), Литвиненко В. Ф. (<i>Ворошиловград</i>) — Міжвузівська республіканська конференція з проблем методики викладання суспільних наук	9
Гераськова Л. С. (<i>Ворошиловград</i>) — Знахідки давньоруських «кам'яних баб» на Україні	4
Глущенко С. М., Луценко М. О. — Історична тематика у виданнях Політвидаву України та «Наукової думки» в 1974 р.	12
Горбик В. О. — Обговорення роботи «Українського історичного журналу»	9
Дем'ян Г. В. (<i>Ужгород</i>) — Наукова конференція карпатознавців	1
Діденко В. В., Хоменко В. Я. — 70-річчя І. І. Шевченка	6
До VI Всесоюзної конференції істориків-славістів	4
Довгопол В. М. (<i>Харків</i>) — Захист докторської дисертації О. О. Кучером	8
Довгопол В. М. (<i>Харків</i>) — Наукова конференція в Харківському державному університеті ім. О. М. Горького	3
Забарко Б. М. — Всесоюзна наукова сесія в м. Дніпропетровську	8
І. К. — Колоквіум з питань міжнародного значення більшовизму	11
І. К., І. Ш. — Збори, присвячені 90-річчю від дня народження Ф. А. Сергеева (Артема)	5
Калениченко П. М. — Загальнопольська сесія, присвячена 50-річчю утворення СРСР	2
Комарницький С. І. (<i>Чернівці</i>) — Наукова конференція буковиназнавців	5
Кравченко В. В. — Захист докторської дисертації В. І. Худаничем	5
Кравченко І. П. — VII Міжнародний конгрес архівів	1

Кривко Я. О. (<i>Глухів</i>) — Музей С. А. Ковпака в технікумі	6
Кріль О. П. (<i>Львів</i>) — Семінар архівістів у Львові	6
Лазанська Т. І. — Засідання Наукової ради з проблеми «Основні закономірності історичного розвитку СРСР та УРСР дожовтневого періоду»	5
Лісевич І. Т. — Наукова зустріч радянських і польських істориків у Москві	1
Лисенко В. Г. — До українсько-молдавських зв'язків	10
Луценко М. О. — Праці з історії у виданні «Наукової думки» (1973 р.)	1
М. Д. (<i>Одеса</i>) — Наукова конференція, присвячена 50-річчю Вересневого антифашистського повстання в Болгарії	12
М. К. — Захист докторської дисертації М. Ф. Карпенком	10
Макара М. П. (<i>Ужгород</i>) — Друга міжвузівська республіканська конференція	9
Меленевський А. Ф. — Київський музей В. І. Леніна — 50-річчю утворення Союзу РСР	3
Навроцький М. О. — Зустріч з болгарським ученим	11
Навроцький М. О. — Наукова конференція, присвячена 125-річчю «Маніфесту Комуністичної партії»	5
Навроцький М. О. — Ювілейна наукова конференція	1
Навроцький М. О., Траф'як М. В. (<i>Тернопіль</i>), Шимко І. М. (<i>Тернопіль</i>), Скрипкін І. М. — Відзначення 70-річчя II з'їзду РСДРП	9
Низовий Д. Д. (<i>Львів</i>), Бакуменко П. І. — Захист докторських дисертацій І. Я. Кошарним і М. Д. Ющенком	3
П. К. — Ювілей братнього польського журналу	6
Полоса О. І. (<i>Одеса</i>) — XIV сесія міжреспубліканського симпозиуму з аграрної історії Східної Європи	2
Привітання друзів	3
Сарбей В. Г. — Республіканська наукова конференція, присвячена Г. С. Сковороді	1
Славінська Н. М., Гурін М. О. — Відзначення 70-річчя II з'їзду РСДРП у вузах республіки	12
Солонинко В. М. — V Республіканська наукова конференція істориків-архівістів	2
Сотниченко П. А. — Про створення київського музею Г. С. Сковороди	4
Сургай Г. І. — Відзначення 70-річчя М. І. Марченка	1
Ф. К. — Гості з Данії в Інституті історії АН УРСР	9
Хабенко В. М. (<i>Свалява</i>) — Народний музей В. І. Леніна	12
Хміль І. В. — Загальні збори Відділення економіки, історії, філософії та права Академії наук Української РСР	5
Хміль І. В. — Ювілейне засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР	1
Цветков О. Г. — Американський вчений у Києві	12
Черняхівський Г. І. (<i>Кременець</i>) — Сільський краєзнавчий музей у Білокриниці	3
Шевчук І. М. — Семінар наукових співробітників партійних архівів обкомів КП України	7
<u>Гусляний Кость Григорович</u>	5
<u>Дядиченко Вадим Архипович</u>	9
<u>Євсєєв Іван Федорович</u>	9
<u>Кириченко Сергій Миколайович</u>	9
<u>Лавров Павло Арсентійович</u>	6
<u>Рудько Микола Порфирівич</u>	3
<u>Самофалов Віктор Макарович</u>	12
<u>Снітко Петро Григорович</u>	2
<u>Ястребов Федір Олександрович</u>	9

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Барабой А. З. — Про яке «пророцтво» йдеться в листах Б. Хмельницького до російського уряду?	12
Дядиченко В. А. — Ще раз про Петра I і Україну	1
Кукурудзяк М. Г. — Коли ж припинили своє існування цехи у Північній Буковині?	2

ДОДАТОК

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1973 р.	12
Теми кандидатських дисертацій, затверджених Президією Республіканської ради по координації досліджень з історії КПРС і Компартії України	6, 10

РЕЗЮМЕ

М. В. Коваль.— Советы депутатов трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Рассматривая ряд важных аспектов работы Советов депутатов трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, автор показывает, что органы государственной власти, благодаря всенародной поддержке и руководящей роли Коммунистической партии, успешно выполняли основную функцию защиты социалистического Отечества. В статье освещаются особенности политической деятельности партизан и участников коммунистического подполья как представителей Советской власти.

З. Г. Лихолобова.— Рост и сплочение рабочих рядов Донбасса в годы второй пятилетки. В статье глубоко анализируется процесс комплектования рабочих кадров Донбасса на завершающем этапе социалистической реконструкции, освещаются масштабы, темпы и источники пополнения рабочего класса в условиях индустриализации, национальные, социальные, квалификационные и возрастные изменения в его составе, формирование новой психологии и мировоззрения строителей социализма.

К. Е. Дмитрук.— Униатская церковь на службе реакции. В статье разоблачается антинародная деятельность и деятельность униатской (греко-католической) церкви, показано ее идейное родство и взаимосвязь с фашизмом и украинским буржуазным национализмом. Особое внимание акцентируется на раскрытии предательской роли современных зарубежных последователей унии, их участия в политических и идеологических диверсиях империализма против СССР.

А. А. Озадовский.— Американские научные центры африканистики. В статье расскаывается об идеологической проникновении США в страны африканского континента. Характерной чертой является то, что оно проводится широким фронтом и осуществляется как правительственными учреждениями, так и научными центрами, учебными заведениями, культурно-просветительными и другими частными организациями страны.

И. С. Дзюбка, И. Г. Наконечный.— О системном подходе к классификации закономерностей развития мировой системы социализма.— В статье подведены итоги дискуссии ученых о классификации и сущности закономерностей развития мировой социалистической системы. обстоятельно проанализированы имеющиеся в научной литературе точки зрения и высказав свои аргументированные суждения, авторы предложили свою классификацию этих закономерностей, которая выходит за рамки традиционных представлений и, безусловно, вызовет интерес у исследователей.

SUMMARIES

M. V. Koval.— Soviets of Working Peoples Deputies of the Ukrainian SSR during the Years of the Great Patriotic War (1941—1945). Considering a number of important aspects in the activities of the Ukrainian SSR Soviets of Working Peoples Deputies in the period of the Great Patriotic War, the author shows that the State government bodies due to the national-wide support and the leading role of the Communist Party, fulfilled successfully the main function of the socialist Fatherland defence. The paper elucidates the peculiarities of political activity of partisans and communist underground participants as representatives of the Soviet Power. Most important role of the Soviets in normalization of the situation in the republic territory liberated from the occupants is shown.

Z. G. Likholobova.— Growth and Unification of the Working Ranks of the Donbas in the Years of the Second Five-Years Plan. The paper deals with the profound analysis of the process of the working personnel staffing in the Donbas at the final stage of socialist reconstruction. The scales, rates and sources of the working class reinforcement under conditions of industrialisation, national social, qualification and age changes in its composition, formation of new psychology and world outlook of the socialism builders are elucidated.

K. E. Dmitruk.— Uniate Church in Reaction's Service. The paper unmasks the anti-national activity of the Uniate (Greek-catholic) church hierarchy, shows its ideological affinity and interdependence with fascism and Ukrainian bourgeois nationalism. Peculiar attention is paid to exposure of the treacherous role of the modern foreign followers of the unia, their participation in political and ideological diversions of imperialism against the USSR.

A. A. Ozadovskiy.— American Scientific Centres of Africa Study. The paper deals with ideological penetration of the USA into the countries of the African continent. A characteristic feature is that it is realized on a large scale by both government offices and scientific centres, educational institutions, cultural, educational and other private organizations of the country.

I. S. Dzyubko, I. G. Nakonechnyi.— On System Approach to Classification of Regularities in Development of the World System of Socialism. The paper deals with the regularities in development of the world system of socialism, the significance of the system method for finding out the character of connections between the countries involved into this system is emphasized.